

ISSN : 2277-7598

સ્વતંત્રતા વિરોધાંક

અરવલીનો ટણકો

NAAC 'B' Grade CGPA-2.79
College with Potential for Excellence Awarded by U.G.C.

The Journal of
Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana

પદ્ધતિ : ૭૮

સિદ્ધાંત : ૭૮

નામિક સાહિત્ય

સાલ ૨૦૨૦-૨૦૨૧

શ્રી બાળુલાલ પુનગારંદ શાઠ વિદ્યારંકુલ
સંસ્કારિક

શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ
મુ. પો. ટા. સત્યાસાન, નિ. ગઢેસાન-૩૬૪૩૩૦

ISSN : 2277 - 7598

શ્રી બાબુલાલ પુનમચંદ શાહ વિદ્યાસંકુલ
સંચાલિત

શ્રીમતી આર. એમ. પ્રજાપતિ આટર્સ કોલેજ,
સતલાસણા

College with Potential for Excellence

NAAC Re-accredited 'B' Grade (C.G.P.A. 2.79)

વર્ષ :- ૧૪

સને:- ૨૦૨૦-૨૦૨૧

અંક:- ૧૪

ARVALLI NO TAHUKO

The Journal

of

Smt. R. M. Prajapati Arts College, Satlasana

ARVALLI NO TAHUKO

Editorial Board :

1. Dr.Jayesh Barot	Principal	Chairman
2. Dr. B.K.Chaudhari	Librarian	Editor
3. Dr.V.G.Chaudhari		Member
4. Dr. B.K.Prajapati		Member
5. Dr.D.K.Desai		Member
6. Shri D.T.Parmar		Member
7. Shri D.G.Patel		Member
8. Dr. K.B.Chaudhari		Member

Year : 2021

**Publisher : Principal, Smt. R. M. Prajapati Arts College
Satlasana - 384330**

Ph. 02761 - 259233, 253540

Fax : 02761 - 259233

E-mail :- artscollegesatlasana@gmail.com

Website :- rmpartscollegesatlasana.org

Type setting : Ranjit V. Ravat

**Printed by : Kohinoor Printing Press,
Satlasana**

અનુકૂળાંકા

૧.	પ્રાણિયન		૧
૨.	સંગ્રહીય		૨
૩.	શ્રી અચિંદ વોષનું શિક્ષણ દર્શન	ડૉ. જ્યેશ એન. બારોટ	૩
૪.	ગુંજાલવમાં ઉપલોક્તા શિક્ષણનું મહત્વ	ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી	૮
૫.	મલાત્મા ગાંધીજીના સમાજ દર્શનમાં શિક્ષણ વિચાર	રાજેન્દ્ર જાની	૧૪
૬.	સામાજિક સ્વર્ણતાનું રચનાતંત્રીય કાર્યાત્મકવાદી વિશ્લેષણ	પ્રો. પણી વજેસિંહ	૨૨
૭.	'વસંતવિલાસ' શુંગારરસનું અદ્રિતીય મંગલગાન	ડૉ. ભરત સોલંકી	૨૭
૮.	'વિષ્ણુપુરાણ'માં 'સ્વર્ગ'ની વિભાવના	ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ	૩૧
૯.	પરંપરાગત તથા આધુનિક જીવનરોલી તથા તંદુરસ્તી	પ્રા. ધર્મન્દુમાર જ. પટેલ	૩૭
૧૦.	ગાંધીજીના અસ્પૃશ્યતા અંગેના વિચારો	પ્રા. ડાં કલ્યના બી. ચૌધરી	૪૨
૧૧.	રાજા દિલીપની ગો સેવા	પ્રા. ડૉ. શૈલેષકુમાર કે. જોધી	૪૪
૧૨.	ઉશનસના પ્રકૃતિ વિષયક કાવ્યો	પ્રા. ડૉ. મનીષકુમાર બી. ચૌધરી	૪૮
૧૩.	યુવાનોમાં શિક્ષિત બેરોજગારી અને વર્તમાન ભરતી પ્રક્રિયા	ડૉ. વિષ્ણુ આર. વણકર	૫૩
૧૪.	'ખથ સળગો છે હજી' સંગ્રહમાં ઘૂંઘતો અધ્યાત્મભાવ	ડૉ. યોગેશ પટેલ	૫૮
૧૫.	સ્વતંત્રતા ચળવળમાં મહિલાઓનું યોગદાન	પ્રા. માલાબેન ડી. ગામીત	૬૩
૧૬.	માતૃભાષાની દશા, દિશા અને સંભાવના	કૃપલકુમારી વી પરમાર	૬૫
૧૭.	આજ કે પરિવેશ મેં હિંદી રંગમંચ પતન કી દિશા મેં	-ડૉ. મૂકેશભાઈ વ્યાસ	૬૬
૧૮.	કિરાતાર્જુનીયમ્ મહાકાવ્ય મેં સામાજિક મૂલ્ય	ડૉ. રીટા એચ. પારેખ	૭૨
૧૯.	અભિજાનશાકુન્તલ મેં અષ્ટમૂર્તિ શિવ કા સ્વરૂપ	પ્રા. ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ	૭૮

२०	आत्मनिर्भर भारत को प्राप्त करने के लिए पाठ्यक्रम में सुधार	डॉ. कीर्तिकुमार एस. जादव	८३
२१	कालिदास के ऋतुसंहार में वृक्ष महिमा द्वारा समस्याओंका समाधान	डॉ. रमेश. एस. प्रजपाति	८१
२२	Critical Study of the novels of Rohinton Mistry	Dr. Rakesh Joshi	८८
२३	The Novelist of Social Reform in Gujarati Literature –Bholabhai Patel	Dr. Bharat S. Patel	९०१
२४	Languages and curriculums	Dr. Dipikaben K. Rohti	९०४
२५	INDIAN ENGLISH DRAMA AND THE WORLD LITERATURE : A CRITICAL STUDY	DRASHTI B. PRAJAPTI	९०८
२६	Usage of Computer Technology in Library Resources Management	Ranjit V. Ravat	९१३

સંપાદકીય

શ્રી બાબુલાલ પુનમચંદ શાહ વિધાસંકુલ સંચાલિત શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્ઝ કોલેજ, સત્યાગ્રહ નામની શૈક્ષણિક સંસ્થા ગઢવાડા પ્રદેશ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં આજે એક આગવી પ્રતિષ્ઠા ઉભી કરી છે. આ વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચશિક્ષણ મળી રહે એ હેતુથી ૨૫ વર્ષથી શૈક્ષણિક સેવા કરી રહી છે. આજે ઉચ્ચશિક્ષણ તરફ નજર કરીએ છીએ તો સંશોધન ક્ષેત્રે ધોર જિરાશા વ્યાપેલ જોવા મળે છે. અધ્યાપક પોતે પોતાના વિષયમાં ઊંડો ઉત્તરઢતો નથી. સાંપ્રત સમયમાં સમાજ ઉપર મીડિયાનું સતત આકમણ થતું રહે છે. તેમ છતાં અમારી સંસ્થા સંશોધન માટે અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે કામ કરી રહી છે. તેમનું સંશોધનાત્મક કાર્ય અહીં મુક્તા આનંદ અનુભવું છુ. આવનાર સમયમાં તેમનું સંશોધનાત્મક કાર્ય સૌને મદદરૂપ થાય અને શૈક્ષણિક જગતમાં તેમની આગવી ભૂમિકા રહે તેવી આશા વ્યક્ત કરું છુ. સાથે આનંદ એ પણ થાય છે કે ચાલુ વર્ષ અમારી સંસ્થાનું રજતજ્યંતિ નું વર્ષ છે. અને એ નિમિતે અરવલ્લીનો ટહુકો વર્ષ ૨૦૨૦ - ૨૦૨૧ નો સંંગ અંક ૧૪ મો પ્રકાશિત કરવનો ઉત્સાહ બેવડો બન્યો છે. આશા રાખું કે સાહિત્યના સૌ અધ્યાપકમિત્ર તેમજ વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી બની રહેશે.

આ અંક પ્રકાશિત કરવામાં સતત પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવા બદલ પ્રિન્સિપાલ ડૉ.જ્યેશકુમાર એન.બારોટ સાહેબના અમે આભારી છીએ .સમય મર્યાદામાં ટાઈપ સેટીંગ પુરું કરી આપવા બદલ કોમ્પ્યુટર ઓપરેટર રણજીત વી.રાવત અને સમયમર્યાદામાં મુદ્રણ કાર્ય કરી આપવા બદલ કોહિનૂર પ્રિન્ટર્સ, સત્યાગ્રહ નામની પ્રતિ હૃદય પૂર્વક આભારની લાગણી સંપાદક મંડળ વતી વ્યક્ત કરું છુ.

સંપાદક

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે ચૌધરી

પ્રાક્કથન

શ્રી બાબુલાલ પુનમચંદ શાહ વિદ્યાસંકુલ સંચાલિત શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આડસ કોરેજ , સત્તલાસણા વાર્ષિક સામાચિક 'અરવલ્લિનો ટહુકો' એ સંશોધન અને લેખન પરતે મૂળ કેળવવા તરફનો અભિગમ સેવ્યો છે. આ સંસ્થાએ અનેક યડાવ - ઉતાર ની સાથે અડિભમ રહી ૨૫ વર્ષ પૂર્ણ કર્યાનો રાજુપો હોય જ હોય. રજતજયંતિ મહોત્સવ ના ભાગ ઢુપે આ વિશેષ અંક ને , સૌ સમક્ષ મુક્તા આનંદ અને ગૌરવની લાગણી અનુભવુ છુ. વર્તમાન સમયમાં ઉચ્ચશિક્ષણ - કેળવણી ક્ષેત્રે અમૂલ પરિવર્તનનો થઈ રહ્યા છે. સાથે વિવિધ માધ્યમોનું આકમણ સમાજ પર થઈ રહ્યું છે આવા સમયે પરંપરાઓને સાથે રાખીને કંઈક નવું કરવાનો અમારો આગ્રહ હર હંમેશ રહેતો હોય છે. અમારી મથામણો સતત ઉધ્વર તરફની રહી છે અને તેના નક્કર પરિણામો પણ અમને મળ્યા છે. કેળવણી સાથે અમે સતત આગળ વધી રહ્યા છીએ. ચાલુ વર્ષે અમને RUSA ની ગ્રાન્ટ મળી છે. તેમાંથી અમે અધ્યતન ઓડિટોરિયમ તથા નવા વર્ગાંડો તૈયાર કરવાના છીએ. વર્તમાન વર્ગાંડોમાં ત્રણ સ્માર્ટ કલાસરૂમ પણ બનાવ્યા છે. સમયની સાથે કદમ મિલાવી રહ્યા છીએ. સાથે એ વાત પણ નોંધવી જોઈએ કે ચાલુ વર્ષે અમારી સંસ્થા NAAC ની ત્રીજી સાયકલમાં પ્રવેશ કરવાની છે. ત્યારે આનંદ થાય છે અને ધારેલા પરિણામો લાવવા અમો કટિબધ્ય છીએ. આ બધાની વચ્ચે અમારી દાદી તો શિક્ષણ અને સમાજના વર્તમાન પ્રવાહો - પરિણામોથી વાકેફ રહી નવું સંશોધન કરી સમાજ સામે સતત મૂક્તા રહ્યા છીએ. 'અરવલ્લી ટહુકો' અંક - ૧૪ તેનું પરિણામ છે. આશા છે કે અધ્યાપકો અને સંશોધન ક્ષેત્રે કામ કરી રહેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રસ્તુત અંક ઉપયોગી નીવડશે.

આપનો

ડા. જ્યેશ એન.બારોટ

પ્રિન્સીપાલશ્રી

શ્રી અરવિંદ ઘોષનું શિક્ષણ દર્શન

ડૉ. જ્યેશ એન. બારોટ
પ્રિન્સીપાલશ્રી,

૧૫ ઓગસ્ટ ઈ.સ. ૧૮૭૨ ના દિવસે શ્રી અરવિંદનો જન્મ કલકત્તામાં થયો હતો. પિતાનું નામ કૃષ્ણાધન ઘોષ અને માતાનું નામ શ્રીમતિ સ્વર્ણલિતા દેવી હતુ. ત્રણ બાઈઓમાં સૌથી નાના શ્રી અરવિંદ હતા. ડૉ. કૃષ્ણાધન ઘોષ પણ્ઠિમની સિદ્ધિઓ અને સભ્યતાથી પ્રભાવિત હતા અને અંગ્રેજોની જીવન પદ્ધતિ શ્રેષ્ઠ છે તેવું માનતા હતા એટલું જ નહીં તેઓ એવું પણ ઈચ્છતા હતા કે તેમના બાળકો પણ્ઠિમી સંસ્કૃતિને અનુસરે અને માટે તેમણે અંગ્રેજ સ્ત્રી શિક્ષિકાની પણ નિયુક્તિ કરી હતી. દાર્જિલિંગની લોફટો કોન્વેન્ટ શાળામાં પાંચ વર્ષની ઉમરે અભ્યાસ અર્થે દાખલ થયા, તેમના પિતાએ ત્રણોય સંતાનો ભારતીય અસરમાં ન આવી જાય એટલા માટે તેઓને ઈ.સ. ૧૮૭૮ માં માચેસ્ટરમાં રેવરેન્ડ ટ્રેવેટ નામના પાદરીને ત્યાં મુક્યા હતા. પાદરીને ત્યાં રહી તેઓએ ગ્રીક, લેટિન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત વગેરે વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો. કિશોર અવસ્થામાંથી શ્રી અરવિંદ અંગ્રેજીમાં કવિતાઓ લખતા ઈ.સ. ૧૮૮૪ થી ૧૮૮૦ સુધી લંડનની સંતમોહ શાળામાં અભ્યાસ કર્યો.

ગરીબાઈને કારણે શિષ્યવૃત્તિની મદદ લઈ શ્રી અરવિંદ ઈ.સ. ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૨ માં કેન્ઝિંગની કિંજ કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. શ્રી અરવિંદ અભ્યાસમાં ખૂબ જ તેજસ્વી હતા. અનેક ઈનામો તેમણે મેળવ્યા હતા. ઈંગ્લેન્ડ થી તેર વર્ષે ભારત પાછા ફર્યા તે દરમ્યાન પિતાનું અવસાન થઈ ચુક્યું હતું તથા માતા અસહય બિમારીથી પીડાતા હતા.

વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડના અંગત મદદનીશ તરીકે અને પણી વડોદરા કોલેજમાં પ્રાથ્યાપક તરીકે ૭૫૦ રૂપિયાના પગારથી જોડાયા. તેજસ્વી શિક્ષણ કાર્યથી તેમની લોકપ્રિયતા ખૂબ વધી. ઈ.સ. ૧૮૦૧ માં શ્રી ભુપાલચંદ્ર બોઝની બ્રહ્મોસમાજની શાળામાં બંગાળી અને અંગ્રેજી શિક્ષણ મેળવેલી મૃષાલિની નામની કન્યા સાથે તેઓએ લગ્ન કર્યા. આ સમયે મૃષાલિની ઉમર ૧૫ વર્ષની હતી. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેઓના લગ્ન થયા હતા. શ્રી અરવિંદનું ધ્યાન મહદુંશે કવિતા રચના, શિક્ષણ કાર્ય અને યોગ અભ્યાસ સહિત આત્મ વિકાસ કરવા તરફ વધુ હતુ. મુંબઈથી પ્રકાશિત થતા 'ઈન્દ્ર પ્રકાશ' માં તેઓના લેખ છપાતા હતા.

ઈ.સ. ૧૮૦૫ માં બંગાળના ભાગલા પડતાં આંદોલન શરૂ થયું તે સમયે વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડી રાજકારણમાં જોડાયા. સાથે સાથે આત્મિક વિકાસના પ્રયત્નોપણ ચાલુ

હતા. શ્રી અરવિંદે ભારતની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળને તાત્ત્વિક ભૂમિકા પુરી પાડી હતી. ૧૯૦૭ માં વન્દેમાતરમના તંત્રી તરીકે રાજ્યદ્રોહના આરોપસર તેમના પર કેસ ચાલ્યો અને કોર્ટ તેમને છોડી મૂક્યા હતા. આ સમયે તેમણે પત્ની ને એક પત્ર લખીને જણાવ્યું કે હવે હું મારી ઈશ્વરાને આધીન નથી, જે સ્થાને ભગવાન મને લઈ જશે ત્યાં પૂત્રાની જેમ હું જઈશ અને તે જે કરાવશે તે કરીશ અને તે રીતે તેમણે ઈશ્વરની શરણાગતિ સ્વીકારી. ઈ.સ. ૧૯૦૮ માં કાંતિકારી મંડળની પ્રવૃત્તિમાં સંડોવાયેલા હોવાના આક્ષેપ હેઠળ જેલવાસ થયો. જેલમાં યોગ અભ્યાસથી સર્જનાત્મક અનુભવો થવા લાગ્યા અને શ્રી કૃષ્ણભગવાનના સાક્ષાત દર્શન થયા. શ્રી કૃષ્ણદર્શન પછી શ્રી અરવિંદની દૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ અને સમગ્ર વિશ્વ ઈશ્વરમય દેખાવા લાગ્યું. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું મૂળતત્ત્વ શ્રી અરવિંદના તત્વજ્ઞાનનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર થઈ ગયો.

ઇ.સ. ૧૯૦૯ માં તેઓ જેલમાંથી મુક્ત થયા અને પછી 'કર્મયોગિન' નામનું અંગ્રેજી તથા ધર્મ નામનું બંગાળી સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. ઇ.સ. ૧૯૧૦ ના એપ્રિલ માસમાં તે વખતના ફેય પ્રદેશ પાંડેયરી ગયા અને રાજકારણ તથા સંસારના બંધનો છોડી દીધા. પાંડેયરીમાં ચાર વર્ષ યોગ સાધનામાં વિતાવ્યા. અહી મેડમ મીરાં રિચાર્ડનો પરીયય થયો ઇ.સ. ૧૯૧૪માં 'આર્થ' નામનું માસિક શરૂ કર્યું. જે માંથી 'ધ લાઈફ ડિવાઈન' પુસ્તકનો જન્મ થયો. ઇ.સ. ૧૯૫૦ માં ૭૮ વર્ષની ઉમરે ૫ ડિસેમ્બર ના રોજ તેઓ અવસાન પામ્યા.

શ્રી અરવિંદે ખૂબ નાની ઉમરે પણ્ણિભી તત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યનો ગહન અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના જીવન તથા તત્વ ચિંતન ઉપર અનેક વિચારધારાઓનો પ્રભાવ પડ્યો હતો. પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ જેવા ગ્રીક તત્વજ્ઞાનીઓની સાથે સાથે હેગલ, વ્હાઈટ હેડ તથા બર્ગસન જેવા ચિંતકોનો પણ તેમને પરિચય હતો. તેમણે પ્રાચીન ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર તથા યોગદર્શનને આત્મસાત કર્યો હતા.

પણ્ણિભી તત્વજ્ઞાનના પ્રભાવ નીચે શ્રી અરવિંદમાં વિજ્ઞાનનિષ્ઠા અને વાસ્તવવાદી અભિગમ દેખાય છે. તેમણે ભૌતિકવાદની અવગાણના કરી નથી. તેમના મતે ભૌતિકસ્તર ઉપરથી પારભૌતિકને પામી શકાય. પાંડેયરી જતા પહેલાં જ શ્રી અરવિંદને સાક્ષાત્કારના અનુભવો થયા હતા. જેમાં સંક્રિય તેમજ નિષ્ઠીય બ્રહ્મભની સર્વવ્યાપક સત્તા તેમજ અતિમાનસ સુધી પહોંચતી ચેતનાની ઉદ્વર્ભૂમિકાની અનુભૂતિ મુખ્ય હતી. પ્રવર્તમાન શાળાઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અપાતું શિક્ષણ નકામું હોવા ઉપરાંત રાષ્ટ્રિયચિત, રાષ્ટ્રાત્મા અને રાષ્ટ્રચારિત્યનો અધઃપાત કરી, નિર્બળ બનાવનારું હોઈ શિક્ષિત માણસને રાષ્ટ્ર વિમુખ બનાવનારું હોવાની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ સાથે શ્રી અરવિંદે ભારતીય શિક્ષણના ચિન્તન જગતમાં પ્રવેશ કર્યો.

શ્રી અરવિંદે શિક્ષણની વિભાવના સંદર્ભે ત્રણ બાબતો સૂચવી છે જેમાં માણસ પોતે એટલે કે પોતાની સામાન્યતા અને અનન્યતામાં રહેલી વ્યક્તિ, બીજી રાષ્ટ્ર અથવા પ્રજા

અને ગ્રીજી વિશ્વની માનવતા માનવમાં જે જે વસ્તુઓ રહેલી છે તે બધીને પૂર્ણરૂપે બહાર લઈ આવવામાં મદદ કરતી હોય અને માનવજીવનના પૂર્ણ હેતુ તથા વિકાસ સિદ્ધ કરવા માટે એ વસ્તુઓ તૈયાર કરતી હોય એ જ માત્ર સાચી અને જીવંત કેળવણી છે. શ્રી અરવિંદના મતે જે કેળવણી વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રના મન અને શરીરમાં ચાલી રહેલા આત્માને દિવ્ય જીવન તરફની પ્રગતિ ધ્વારા પૂર્ણતાની શોધના કારણ બની શકે તે સાચી કેળવણી.

મનુષ્યની વિભાવના એટલે વ્યક્તિરૂપ આત્મા, મન અને શરીરમાં વીટળાયેલો પ્રભુનો અંશ આ આત્મા એટલે જ વિશ્વરૂપ આત્મા પ્રકૃતિમાં બનેલો આત્મતત્વનો સભાન આવિર્ભાવ. શિક્ષણ જેમ જેમ જીવનના પાસાંઓને સ્પર્શતુ પૂર્ણ બનતુ જાય તેમ તેમ સત્યનાં પ્રેમ, જ્ઞાન, શક્તિ અને સૌદર્યના લક્ષણો આપોઆપ મનુષ્યના સ્વરૂપમાં પ્રકટ થતાં જાય. શ્રી અરવિંદની શિક્ષણ વિભાવના સંદર્ભે નીચેની બાબતો ધ્યાને લેવી જરૂરી છે.

(૧) શારીરિક કેળવણી :

માનીય શરીરમાં પદ્ધતિ, વ્યવસ્થા, શિસ્ત અને નિયમનું પાલન પુરેપુરુ ચાલી શકે છે. તેથી શરીરની કેળવણી જન્મ સાથે જ શરૂ થઈ, જીવન દરમિયાન ચાલુ રહેવી જોઈએ. શરીરની કેળવણીના મુખ્ય ત્રણ પાસાં છે : ૧. શરીરની છિયાઓ પર કાબૂ અને નિયમન ૨. શરીરના સર્વ અંગો અને ઉલનચલનનો એક સંપૂર્ણ પદ્ધતિસર અને સુમેળભર્યો વિકાસ તથા ૩. શરીરમાં કોઈ ખામી કે વિકૃતિ હોય તો તેનો ઈલાજ.

(૨) પ્રાણની કેળવણી :

મનુષ્યનું પ્રાણમય સ્વરૂપ મહત્વનું એટલા માટે છે કે તેના ધ્વારા જન મનુષ્ય સર્જનાત્મક અને વિનાશક પ્રવૃત્તિ કરે છે. એ સ્વરૂપને તાતીમબધ કરવાનું સૌથી વધુ મુશ્કેલ હોવાથી તથા તેની કેળવણીમાં શું કરવું તેનું દર્શન ન હોવાથી ધીરજ, ખંત અને સંકલ્પબળ માગી લે તેવું હોવાથી તેની ઉપેક્ષા થાય છે. તત્ત્વત : આ કેળવણીની શરૂઆત બાળક પોતાની ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરતુ થાય ત્યારથી થવી જોઈએ. આ કેળવણીમાં બે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે એક તો બાળકની ઈન્દ્રિયોનો વિકાસ કરવો અને તેમનો પૂરો ઉપયોગ કરવો. બીજુ બાળકને તેના પોતાનાથી સભાન કરી, તેના પોતાના ચારિત્ય પર પુરુ પ્રભુત્વ મેળવતું કરી તેનું રૂપાંતર કરવું.

(૩) મનની કેળવણી :

સાચી માનસિક કેળવણી માણસને એક ઉચ્ચ જીવન માટે તૈયાર કરે છે. એ કેળવણીના મુખ્ય પાંચ તત્વો છે : ૧. એકાગ્રતાની શક્તિ, ધ્યાન આપી શકવાની શક્તિનો વિકાસ ૨. વિસ્તાર, વિશાળતા, જટિલતા અને સમૃધ્ઘતાની શક્તિઓનો વિકાસ ૩. કોઈ મધ્યસ્થ વિચાર, ઉચ્ચ આદર્શ, માર્ગદર્શક એવા પ્રકાશમય વિચારની આસપાસ પોતાના વિચારોનું સંગઠન ૪. વિચારો પર કાબૂ, અનિચ્છનીય વિચારોનો ત્યાગ. ૫. મનની નીરવ અવસ્થા તેમજ સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાની પ્રાપ્તિ ચેતનાના ઉધ્ર પ્રકાશોમાંથી પ્રેરણાઓને વધુમાં વધુ જીલવાની શક્તિ.

(૪) આત્માની કેળવણી :

શરીર, પ્રાણ અને મનની કેળવણી બાળકના વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરવા માટે સામગ્રી પૂરી પાડે છે. અંતરાત્માની કેળવણીના સ્તરે આત્મતત્વને પિદ્ધાણી અને સમર્પિત થવાનું, પોતાના સ્વરૂપના સત્યની શોધ અને સાક્ષાત્કાર કરવાનું સ્તર આવે છે એ સંકલ્પકેળવવો એ આત્માની કેળવણી છે.

(૫) આધ્યાત્મિક કેળવણી :

સત્યના શિખરે પહોંચ્યા પછી આધ્યાત્મિક કેળવણીના સોપાન આવે છે. આમ તો આત્માની કેળવણી અને આધ્યાત્મિક કેળવણી યોગ ના શીર્ષક નીચે એક જ છે. તફાવત એ છે કે અહંતરાત્માની કેળવણી પૃથ્વી પર જ પરમોચ્ચ સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ કરવા માગે છે. એ માટે માણસે પોતામાંના સર્વ સ્વાર્થભાવનો નાશ કરવાનો રહે છે. જ્યારે આધ્યાત્મિક કેળવણીમાં માણસ પૃથ્વી પરના સર્વ આવિર્ભાવોમાંથી વિશ્વમાંથી વ્યક્ત જગતમાંથી છૂટી, પાછા અવ્યક્ત તત્ત્વમાં પહોંચવા માગે છે. એ સ્તરે માણસ સ્વ થી પર થઈ જાય છે.

(૬) અતિમાનસની કેળવણી :

અતિમાનસની કેળવણી ઉપરથી નીચે તરફ ગતિ કરે છે. શ્રી અરવિદના ચિંતનમાં જગતમાં રહેલી વેદના, અજ્ઞાન અને મૃત્યુના પ્રશ્નનું નિરાકરણ તેનાથી નાસી છૂટી આત્મ વિલોપન યા પૃથ્વીના પ્રલયમાં રહેલું નથી. જગતના પ્રશ્નનું સાચુ નિરાકરણ છે રૂપાંતર – જગતની સંપૂર્ણ કાયાપલટ, જગતમાં એક નવી માનવજાતનું સર્જન. અત્યારે માનવ અને પશુની વચ્ચે વિકાસનો જે તફાવત રહેલો છે એવો જ તફાવત આ ભાવિની નવી માનવજાત અને અત્યારના માનવની વચ્ચે હશે. એ નવી માનવજાત પૃથ્વી પર નવી શક્તિ, નવી ચેતના, નવા બળનો આવિર્ભાવ કરશે. ત્યારે એક નવી કેળવણીનો આરંભ થશે. એ કેળવણી અતિમાનસની કેળવણી હશે. એ કેળવણી ઉપરથી નીચે વ્યક્તિતમાં રહેલા જુદા જુદા સ્વરૂપો પર પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારતી વ્યક્તિની અંદરના છેવટના તત્ત્વ સ્થૂલ શરીર સુધી સ્થાપિત કરશે.

શ્રી અરવિદ પ્રવર્તમાન શિક્ષણાની પ્રથા સામે અણગમો વ્યક્ત કરી આ પ્રથા મૃત્ક વથાઓની વખાર સિવાય કંઈ જ નથી તેમ જણાવે છે. આ પ્રથાથી માનવીય જ્ઞાનની એકેય શાખામાં વિશેષતા કેળવી શકતી નથી. આવી ટુકડા શીખવવાની પ્રથા પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચસ્તરે ત્રિકોણને તેની ટોચ પર રાખી સ્થિર રાખવા જેવુ છે. તેની સામે પ્રાચીન ભારતની પ્રથા વધુ તર્કસંગત હતી જે સંસ્કૃતનું ગહન અધ્યયન કરવા સમર્થ હતી. તેમના મને ભાવિ શિક્ષણ માટે પ્રાચીન પણ નહીં અને અર્વાચીન પણ નહીં પરંતુ જ્ઞાન પર ત્વરિત પ્રભુત્વ મેળવી શકાય તેવી પૂર્ણ પ્રથાનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. બાળકો માટે જે તે વિષયો શિખવવાની રુચિ કે રસ એ ધ્યાનનો મુખ્ય પાયો છે.

શ્રી અરવિંદે અનેક પ્રશિષ્ટ ભાષાઓનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. ભારતમાં આવીને તેમણે સંસ્કૃત – સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના મતે બાળકની માતૃભાષા ધ્વારા જ અન્ય ભાષા શીખવા માટેની શરત બની શકે છે. પ્રત્યેક બાળકના શિક્ષણ માટે માતૃભાષા જ યોગ્ય માધ્યમ હોવું જોઈએ.

શ્રી અરવિંદની દર્શિએ શિક્ષક શિખવનારો અને કામ લેનારો નથી પરંતુ મદદગાર અને માર્ગદર્શક છે. તેનું કામ બાળકને યોગ્ય સમયે, યોગ્ય માહિતી, રીત વગેરે સૂચવવાનું છે. લાદવાનું કામ નથી. તે સતત વિદ્યાર્થીને પ્રોત્સાહિત કરે છે મદદ કરે છે. જ્ઞાન આપવા કરતા બાળકે કેવી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે બતાવે છે સાથે સાથે. શ્રી અરવિંદ ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ ને પણ મહત્વનું માને છે. તેમના સમગ્ર મનુષ્યના શિક્ષણ સિધ્ઘાંત માં માણસની ધાર્મિક અને નૈતિક ચેતનાનો સમાવેશ થાય છે. મનુષ્યની ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક જાગૃતિ આજના યુગની આવશ્યકતા છે.

સંદર્ભ :

૧. ભારતીય ચિન્તકોનું શિક્ષણ ચિન્તન – શાસ્ત્રી જ્યેન્દ્ર દવે
૨. સુન્દરમ્ભ પૂર્ણ યોગનું તત્વજ્ઞાન – શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પાંડેચેરી
૩. અરવિંદ ધોષનું તત્વજ્ઞાન – મોતીલાલ જે. મહેતા
૪. સતપ્રેમ – શ્રી અરવિંદ
૫. શ્રી અરવિંદનું તત્વદર્શન – એમ.કે.ભંડ
૬. કેળવણી ભાગ – ૧ – અંબાલાલ પુરાણી અને અમીધર ભંડ

ગુંથાલયમાં ઉપભોક્તા શિક્ષણનું મહત્વ

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. ચૌધરી,

ગુંથપાલ,

ઠાકોર ઉત્તમકુમાર એસ.

પ્રસ્તાવા

ઉચ્ચશિક્ષણના પ્રચારને પ્રસારમાં ગુંથાલયો મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે ડૉ. રાધાકૃષ્ણે ગુંથાલયોને યુનિવર્સિટીનું હૃદય કર્યું છે કોઠારી કમિશને ગુંથાલયની ઉપયોગિતા દર્શાવતા ચેતવણીના સ્વરૂપમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છેકે “No new University college or Department should be set up without taking into account its library needs in terms of staff, books, journals, space etc. Nothing could be more damaging to a growing Department than to neglect its library or to give it a low priority. On the contrary, the library should be an important center of attraction on the college or University Campus”, જ્યારે ટુમેન કમિશને અધ્યાપકો પછી ગુંથાલયને ઉચ્ચશિક્ષણ અને સંશોધનનું મહત્વપૂર્ણ દર્શાવ્યું છે.

આમ, વિવિધ શિક્ષણવિક્ષેપ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ગુંથાલયોનું મહત્વનું સ્થાન સ્વીકાર્યું છે. સાથે સાથે ગુંથાલયમાં સંગ્રહિત જ્ઞાનરાશીનો પ્રચાર પ્રસાર દ્વારા મહત્વનો ઉપયોગ થાય અને વિવિધ સ્તરના ઉપભોક્તાઓની જરૂરીયાતો સંતોષાય તે માટે મહત્વની જવાબદારી સોધી છે. આ માટે ગુંથાલયમાં સંગ્રહિત વાચનસામગ્રીનો મહત્તમ ઉપયોગ થાય એ માટે ગુંથાલયનો ઉપયોગ કેમ અને કેવી રીતે કરવો, ગુંથાલયમાં કયા પ્રકારની વાચન સામગ્રી અને સેવાઓ પ્રાપ્ય છે તેની જાણકારી દરેક ઉપભોક્તાને હોવી આવશ્યક અને જરૂરી છે. તેથી ઉચ્ચશિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓના ગુંથાલયમાં ઉપભોક્તા શિક્ષણ આપવું જોઈએ

ઉપભોક્તા શિક્ષણમાં ઉપભોક્તાઓને વિવિધ યાંત્રિક પ્રક્રિયાઓ, નીતિનિયમો અને પ્રાપ્ય સંદર્ભગુંથોનો પ્રાથમિક સ્તરે પરિચય અને જરૂરીયાત મુજબ વાડમયસૂચિકલાનું પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. કે જેથી ઉપભોક્તાઓ સ્વતંત્ર રીતે ગુંથાલયનો ઉપયોગ કરી શકે.

પ્રો. કૃષ્ણકુમાર નીચે દર્શાવેલા ચાર આંતર સંબંધ ઘટકો ઉપભોક્તા શિક્ષણ માટે

દર્શાવે છે.

1. User Awernes
2. Library Orientation
3. Interest profiling
4. Bibliography Instruction

આજના યુગમાં ઉપભોક્તાઓને સક્ષમ અને ત્વરિત સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે ઇન્ફરમેશન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અનિવાર્ય બન્યો છે. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોની તુલનામાં કોલેજ અને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોમાં આ ટેકનોલોજીનો નહિવત ઉપયોગ જોવા મળે છે યુનિવર્સિટી અને કોલેજના વિધાર્થીઓ આ ટેકનોલોજીથી પરિચિત ન હોવાથી તેમને આ ટેકનોલોજીથી પરિચિત કરાવવા પ્રશિક્ષણ આપવું જરૂરી છે. સાથે સાથે ઉચ્ચશિક્ષણ સંસ્થાઓમાં વિધાર્થીઓની પ્રવેશ સંખ્યામાં અપ્રત્યાશિત વધારો અને ગ્રંથાલયમાં મર્યાદિત કર્મચારીઓની સંખ્યાને પરિણામે ઉપભોક્તા શિક્ષણ આપવું અનિવાર્ય છે.

ઉપભોક્તા શિક્ષણ માટેની વિવિધ પદ્ધતિઓ :-

ઉપભોક્તા શિક્ષણના પ્રસાર-પ્રચાર અને તેના પ્રશિક્ષણ માટે સમયાંતરે નવીન પદ્ધતિઓનો અવિજ્ઞાર થતો રહ્યો છે. આ કાર્ય કોઇ એક યા એકથી વધુ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ જે તે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના ગ્રંથાલયોમાં સ્થાનિક અને પ્રાપ્ત સાધનો ઉપર અવલંબે છે. મુખ્યત્વે નીચે મુજબની પદ્ધતિઓ ઉપયોગમાંલેવામાં આવે છે.

- (1) સત્રાંતની શરૂઆતમાં નવા આવેલ વિધાર્થીઓ માટે ગ્રંથાલય પરિકમા
- (2) વ્યાખ્યાન
- (3) પરિસંવાદ / વર્કશોપ
- (4) દશ્યશ્રાવ્ય સાધનો ધ્વારા લાઇબ્રેરી ઓરિએન્ટેશન
- (5) ગ્રંથાલય માહિતી પત્રિકા
- (6) ગ્રંથાલય સાઇન બોડ
- (7) ઉપભોક્તા વૃ

(1) ગુંથાલય પરિકમા :-

ઉચ્ચશિક્ષણની સંસ્થાઓમાં શૈક્ષણિક સત્રની શરૂઆતમાં નવા અવનાર પ્રવેશાર્થીઓ માટે ગુંથાલય પરિકમાનું આયોજન કરવામાં આવે છે. પ્રારંભિક સપ્તાહ બે સપ્તાહ દરમ્યાન મર્યાદિત વિધાર્થીઓના સમૂહને ગુંથાલયના ઉપયોગ અંગેનું પદ્ધતિસરતનું પરિચયાત્મક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે આ પરિકમા દરમ્યાન વાચન સામગ્રીની ગોઠવણી, ગુંથાલયના નીતિ નિયમો, વગ્ફિકરણ, સૂચિકરણ, OPAC નો ઉપયોગ, ટેકનીકલ કાર્યોનો પરિચય, ગુંથાલય ભવનનો ભૌતિક પરિચય તથા ગુંથાલયના વિવિધ વિભાગોનો પરિચય કરાવવામાં આવે છે. સત્રના પ્રારંભમાં ઓરિએન્ટેશન વીક દરમ્યાન ગુંથાલયો દ્વારા આ પ્રાથમિક અને પાયાની કામગિરી હાથ ધરવામાં આવે છે.

(2) વ્યાખ્યાન :-

વ્યાખ્યાન પદ્ધતિથી ઉપભોક્તાઓના મોટા સમુદાયને ગુંથાલયની કામગિરી અને વ્યવસ્થાતંત્ર વગેરે બાબતોથી પરિચિત કરાવી શકાય છે. અસરકારક વ્યાખ્યાનએ તેની સફળતાની અસરકાર ચાવી છે. ઉપભોક્તાઓ માટે આપવામાં આવતું વ્યાખ્યાન પ્રથમ દ્રષ્ટિએ ગુંથાલય અભિગમ કેળવી શકે તેવું સંશોધન હોવું જોઈએ. આ પદ્ધતિને પ્રભાવશાળી બનાવવા માટે દ્રશ્ય શ્રાવ્ય સાધનોનો ઉપયોગ ઇચ્છનીય છે. જો કે વ્યાખ્યાન પદ્ધતિની કેટલીક મર્યાદાઓને પરિણામે આ પ્રથાનો ઉપભોક્તા શિક્ષણ માટે ઓછા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે.

(3) પરિસંવાદ / વર્ક્ષોપ :-

આ પદ્ધતિ ધ્વારા ઉપભોક્તાઓને વાડમયસૂચિવિજ્ઞાનનું પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. માહિતી પ્રાપ્તિ માટેના વિવિધ સાધનોનો પ્રયોગ તેમજ માહિતી Storage and retrieval અંગેની માહિતી, OPAC સીસ્ટમનો ઉપયોગ જેવી નિર્દર્શન બાબતો વધુ ઉપયોગી પુરવાર થાય છે.

(4) દર્શય શ્રાવ્ય સાધન :-

દર્શય શ્રાવ્ય સાધનોના ઉપયોગ ધ્વારા ઉપભોક્તા શિક્ષણ અસરકારક અને પ્રભાવશાળી રીતે આપી શકાય છે. આ સાધનોમાં ઓડિયો-વિડિયો કેસેટ, ફિલ્મ, સ્લાઇડ, કમ્પ્યુટર વગેરેનો ઉપયોગ થઇ શકે છે દેશ વિદેશમાં અનેક ગુંથાલયો દ્વારા ઉપભોક્તા શિક્ષણ

માટે પોતાના ગ્રંથાલય વિશે માહિતી આપતી ટૂંકી ફિલ્મો તૈયાર કરવામાં આવે છે. એસ.એન.ડી.ટી. વિમેન્સ યુનિવર્સિટી ધ્વારા આ પ્રકારની ફિલ્મ બનાવવામાં આવી છે. ઉપભોક્તાઓને ગ્રંથાલય વિશે માહિતી જાણવાની સતત ઉત્સુકતા રહે તે રીતે ચિત્રાત્મક સ્વરૂપે સમગ્ર ફિલ્મ તૈયાર કરવી જોઈએ.

(5) ગ્રંથાલયની માહિતી પત્રિકા :-

ગ્રંથાલય અંગેના નીતિ નિયમો, ચાંત્રિક પ્રક્રિયા, વિવિધ વિભાગોનો પરિચય, ગ્રંથની ગોઠવણી, બારકોડ સીસ્ટમ કે મેન્યુલી ઇસ્યુ રિટૉન સૂચિકરણ, ગ્રંથાલય સેવાઓ વગેરેની માહિતી આપતી માહિતી પત્રિકા એક મહત્વ પૂર્ણ સાધન છે આ પત્રિકામાં ગ્રંથાલયના વિવિધ વિભાગોનો સ્થાન નિર્દેશ કરતો ચાર્ટ પણ આપવો જોઈએ આ પત્રિકાની મદદથી ઉપભોક્તાઓ ગ્રંથાલયનો સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે છે. અને ઉપભોક્તાઓની શરૂઆતની મોટાભાગની સમસ્યાઓ આપ મેળે હલ થઇ જાય છે. ગ્રેટ બ્રિટનના દરેક ગ્રંથાલયોમાં પત્રિકા તૈયાર કરવાની પ્રથા વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. હેમ.ઉ.ગુ.યુનિ ગ્રંથાલયમાં પણ આ પ્રકારની પત્રિકા તૈયાર કરવામાં આવતી હતી.

(6) સ્થાન નિર્દેશ સૂચનાપણીઓ:-

સુંદર અને આકર્ષક કલરમાં સૂચનાપણીઓ ગ્રંથાલય ઉપભોક્તાઓની મોટોભાગની સમસ્યાઓ હલ કરે છે આ બાબતને ધ્યાનમાં લેતાં સૂચનાપણીઓ બનાવતી અને ગોઠવણી સમયે વિશેષ ઘ્યાલ રાખવો જોઈએ.

(7) ઉપભોક્તા વૃ :-

ઉપભોક્તાઓના અભ્યાસ અને સંશોધન તથા રસના વિષયની જાણકારી ગ્રંથાલય પાસે રાખવી જોઈએ. જેને પરિણામે જે તે ઉપભોક્તાઓને જરૂરી માહિતી ગ્રંથાલયમાં પ્રાપ્ત થયે તું સંજ મોબાઇલ એસ.એમ.એસ. સેવા ધ્વારા જાણ કરી શકાય છે. આ પ્રકારની માહિતી ઉપભોક્તાઓના સર્વેક્ષણથી મેળવી શકાય છે.

આમ, ઉપભોક્તા શિક્ષણ માટે વિવિધ પદ્ધતિઓ પૈકી એક યા વધુ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. ઉપભોક્તા શિક્ષણની સફળતા માટે બિટીશ રિવ્યુ કમિટી ઓન એજ્યુકેશન ફોર ઇનફોરમેશન યુનિફાઇલ(૧૯૭૭) નીચે મુજબ સૂચનો કરે છે

1. ઉપભોક્તા શિક્ષણ કાર્યક્રમની સફળ સંચાલન માટે અધ્યાપકોનું સહભાગી થવું જરૂરી છે.
2. વિધ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો મુજબ કાર્યક્રમ હોવો જોઈએ અને વિધ્યાર્થીઓને માહિતીના ઉપયોગ માટે પ્રેરિત કરવામાં આવે ત્યારે કાર્યક્રમ પૂરો પાડવો જોઈએ
3. અન્ય કોઇ માધ્યમનું સંયોજન અસરકારક નીવડી શકે પણ કોઇ એક પદ્ધતિ અન્ય પદ્ધતિ કરતાં વિશેષ અસરકારક છે તેમ સ્વી ચવવું કठિન છે.
4. કાર્યક્રમોના વ્યક્તિગત આયોજન કરતાં ટીચીંગ પેકેજ કેન્દ્રિય ધોરણે બનાવવામાં આવે તો તે વધુ અસરકારક બની શકે.
5. ગ્રંથાલયોને ઉઅપભોક્તા શિક્ષણ માટે પ્રશિક્ષણ આપવું જોઈએ.
6. કમ્પ્યુટર સહાયક પદ્ધતિઓનો પ્રમાણમાં ઓછો ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે નિઝન સ્તરની શૈક્ષણિક પ્રવિધિઓ(જેમ કે : ટેપ, સ્લાઇડ, કેસેટ) નો વધુ ઉપયોગ થાય છે.

આયોજન અને મૂલ્યાંકન:-

કોઇપણ કાર્યની સિદ્ધિઓ અને સફળ સંચાલન માટે સુચારું આયોજન અનિવાર્ય છે. ઉપભોક્તા શિક્ષણના કાર્યક્રમના અમલીકરણ પૂર્વે ઉપભોક્તાઓની જરૂરિયાત, વિભિન્ન સ્તરના ઉપભોક્તાઓ માટે તેમની જરૂરિયાત ધ્યાનમાં લઈને કોર્સ તૈયાર કરવો. (ઉ.દા. પરિચયાત્મક, વાડમયસ્કુલ વિજ્ઞાનના પ્રશિક્ષણ માટે વગેરે અને પ્રચલિત પદ્ધતિઓ પૈકી કઈ પદ્ધતિ આપણા ગ્રંથાલય માટે અનુકૂળ રહેશે તે અગાઉથી નક્કી કરી લેવું જોઈએ. આ ઉપરાંત ઉપભોક્તા શિક્ષણ આપનાર ગ્રંથાલયના કર્મચારી / અધિકારી કુશળતાપૂર્વક શિક્ષણ આપી શકે તે માટે તેમને પ્રશિક્ષિત કરવા જોઈએ.

કાર્યક્રમના સુન્દર આપોજન ઉપરાંત તેનું મૂલ્યાંકન પણ અનિવાર્ય છે આ કાર્યક્રમ ઉપભોક્તાને કેટલો અનુકૂળ અને ઉપયોગી છે તેનું મૂલ્યાંકન જરૂરી છે.

શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સત્તલાસણા :-

શ્રીમતી આર.એમ.પ્રજાપતિ આર્ટ્સ કોલેજ, સત્તલાસણાની સ્થાપના ૧૯૯૯ માં કરવામાં આવી અને તેના ગ્રંથાલયનો પ્રારંભ પણ તેજ વર્ષથી થયો જ્યારે અનુસ્નાતક શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત ૨૦૦૫ થી થઈ. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા વિધાર્થીઓને ઉપભોક્તા શિક્ષણ

આપવાની શરૂઆત ૨૦૦૧ થી કરવામાં આવી વિધાર્થીઓને ખાસ કરીને વ્યાખ્યાન ધ્વારા ગું થાલયની વાં ચન સામગ્રીનો પરિચય ગું થાલયમાં આપવામાં આવતી સેવાઓ, ગું થાલયમાં સંગૃહીત વાં ચન સામગ્રી અને તેની ગોઠવણી સામયિકો અંગેની માહિતી, વર્ગિકરણ અંગેનો પરિચય કરાવવામાં આવે છે. પરંતુ ગું થાલયનો ઉપયોગ વધે અને તેના ઉપયોગની સરળતા રહે તે માટે વિધાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ રીતે OPAC સીસ્ટમનો ઉપયોગ, બારકોડ સિસ્ટમથી ઇશ્યુ-રીટન, LAN સીસ્ટમની માહિતી, ઇન્ટરનેટ નો ઉપયોગ, પુસ્તક પ્રદર્શનનું આયોજન વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ધ્વારા ઉપભોક્તાઓમાં ગું થાલય પ્રત્યે રૂચિ કેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર :-

ઉચ્ચશિક્ષણ સંસ્થાના ગું થાલયોમાં સંગૃહીત વાં ચન સામગ્રીનો તેના ઉપભોક્તાઓ ધ્વારા મહત્તમ ઉપયોગ થાય તે માટે ઉપભોક્તા શિક્ષણ આપવુ અનિવાર્ય છે. આ કાર્યક્રમના અમલ દ્વારા ગું થાલયની ઉપયોગિતામાં વધારો કરી શકાશે અને ગું થાલય પ્રત્યેની ઉદાસીનતા દૂર કરી શકાશે જો કે આ માટે અધ્યાપકોનો સહકાર અનિવાર્ય છે. વર્ગખંડોને LAN ધ્વારા ગું થાલયો સાથે સાંકળી ગું થાલયોમાં રહેલ વાં ચન સામગ્રીને સાંકળીને રસપ્રદ વ્યાખ્યાન આપવામાં આવે તો ગું થાલયના ઉપયોગ પ્રત્યે વિધાર્થીઓ ચોક્કસ પ્રેરાશે. સાથે-સાથે આ પ્રોજેક્ટ કાર્ય, ટ્યુટોરીયલ પ્રથા, બુક રીવ્યુ જેવી પદ્ધતિઓ અપનાવવી જોઈએ. ગું થાલયો પણ આ ઉપભોક્તાઓની પ્રતિક્ષા ન કરતા ઉપભોક્તાઓ પાસે જવાનો અભિગમ કેળવવો પડશે. અને સેવા પરાયણ વૃત્તિ અપનાવી પડશે.

Reference Books :-

1. Girja Kumar and Krishan Kumar (1973). Philosophy of user education. New Delhi : Vilas.
2. Joshi,S.C.(2005). University Libraries and National Development. New Delhi : Global Vision Publishing House.
3. Kawtra, P.S.(1992). Library User Studies a manual for library and information scientist. New Delhi : Jaico.
4. Satyanarayan, N.R. ed.(1968). User education in academic libraries. New Delhi : Ess Ess Publication.

મહાત્મા ગાંધીના સમાજ દર્શનમાં શિક્ષણ વિચાર

રાજેન્ડ્ર જાની

સહ પ્રાદ્યાપક

સમાજશાસ્ક વિભાગ

ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

આખી દુનિયા જેના સત્યના પ્રયોગોમાંથી નવનીત પામતી રહી છે એવા વણિકમાંથી વૈશ્વિક બનેલા અને માણસ નામે મહાત્મા એવા મો. ક. ગાંધીએ ભારતીય સમાજજીવનમાં શિક્ષણનું મહત્વ બારાબર સમજ્યુ હતું. વિવિધ રીતે શિક્ષિત સમાજ ઘડતર માટે તેઓ જીવનભર કાર્યરત રહ્યા હતા. ‘વર્ધા યોજના’ હેઠળ તેમણે ભારતીય શિક્ષણની પરિકલ્પના મૂકી હતી એ આજના સમય સન્દર્ભમાં અત્યંત પ્રસ્તુત અને પ્રભાવક છે. વર્ધા યોજના હેઠળ તેમણે ભારતીય શિક્ષણની પરિકલ્પના મૂકી હતી એ આજના સમય સન્દર્ભમાં અત્યંત પ્રસ્તુત અને પ્રભાવક છે. અલબંજ તેમની આ યોજના આજાદી પછીના દિવસોમાં અભેરાઈ એ ચડી ગઈ એ અલગ વાત છે. જો કે એ દુખદ છે તેમ આપણને ચોક્કસ સમજાય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખમાં ગાંધીના સમાજ દર્શનમાં શિક્ષણનો સંદર્ભ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. જેના દ્વારાતેઓ કેવો શિક્ષિત સમાજ ઈચ્છિતા હતા એની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

સ્વમાનભેર આજીવિકા મળે તેવી કેળવણી જરૂરી:

આધુનિક સમયમાં અમેરિકન લેખક જોન ડ્યુઈએ કેળવણીના સિદ્ધાંતમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. સમાજવાદી વિચારને વરેલા ડ્યુઈએ શાળાની આધુનિક આયોજન, સમાજની રચના અને સમયની જરૂરિયાતોને બંધ બેસતી નથી એમ સ્પષ્ટ કર્યું હતું. તેમના શાલ્દોમાં જ શિક્ષણ વ્યવસ્થાની ટીકા જોઈએ. ડ્યુઈ લખે છે ‘સંસ્કાર કેળવણી સાથે સંકળાયેલા આજના લગભગ બધા જ્યાલો એવા જુના સમયમાંથી ઉત્તરી આવેલા છે કે જે વેળા ફૂરસદવાળા વગનું મજૂર વર્ગો કરતાં આત્યંતિક ચિદ્યાતાપણું સ્વયંસિદ્ધ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવતું હતું.

મહાત્મા ગાંધીની કેળવણી વિષયક વાત જોન ડ્યુઈની સાથે મેળ બેસે તેવી છે’ ડ્યુઈ પોતાની કેળવણી સુધારની કલ્પનાનો ઉપસંહાર નીચેના ગ્રાસ સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરીને કરે છે : ‘પ્રથમ દરેક માણસને સ્વમાન જાળવી શકાય તેવું, પોતાની આજીવિકા ચાલી શકે તેવું, તથા જેમાં પોતાની બુદ્ધિ વાપરવી પડતી હોય તેવું કામ કરતાં આવડતું હોવું જોઈએ. અર્થાત્ દરેક માણસે પોતાને માટે તથા પોતાની મહેનત ઉપર આધાર રાખનારાઓ માટે આજીવિકા મેળવવી જોઈએ એટલું જ નહીં, પણ તે આજીવિકા મેળવતી વેળા પોતે જે ઉદ્ઘોગ કરતો હોય તેવી બુદ્ધિયુક્ત સમજ તેને હોવી જોઈએ તથા પોતાનું કામ સારી રીતે કરવા જેટલો તેમાં તેને બુદ્ધિયુક્ત રસ

પડવો જોઈએ. આ વસ્તુ પહેલાં કદી ન હતી તેટલી અગત્યની આજે બનેલી છે.’ ‘જે બીજા, સિદ્ધાંતમાં દશાવે છે’.

ગીજો સિદ્ધાંત સમજાવતા જેન ડ્યુઈ લખે છે : એક માણસનું કામ બીજાઓની ક્ષેમકુશળતા ઉપર આટલા મોટા પ્રમાણમાં અસર કરતું હોય તેવું આજ પહેલાં કદી બન્યું ન હતું’. ‘યંત્રોદ્યોગી પદ્ધતિઓ અને પ્રક્રિયાઓ આજે પ્રકૃતિ-વિજ્ઞાન અને સમજવિજ્ઞાનની ઘટનાઓ અને નિયમોના જ્ઞાન ઉપર જેટલા મોટા પ્રમાણમાં આધાર રાખે છે, તેટલી પહેલાં કદી નહોતી રાખતી. આપણી રેલવે, આગબોટો, કારખાનાં અને ખેતરો અરે, આપણાં ઘરનું સામાન્ય રાચરચીલું પણ પોતાના અસ્તિત્વ માટે ગણિતશાસ્કને લગતી, પદાર્થ વિજ્ઞાનને લગતી, રસાયણશાસ્કને લગતી અને પ્રાણીવિજ્ઞાનને લગતી ઊંડી સમજ ઉપર અવલંબેલા છે. તેમનો સારામાં સારો ઉપયોગ પણ સામાજિક જીવનની ઘટનાઓ અને સંબંધોની સમજ ઉપર આધાર રાખે છે. તેથી મજૂરોનો મોટો સમુદ્ધાય જે યંત્રો ઉપર કામ કરે છે તે યંત્રોના નિર્જવ દાંતા કે ચક્કરરૂપ તેમને ન થઈ રહેવું હોય તો તેઓએ એ યંત્રોની આગળની અને પાછળની ભૌતિક અને સામાજિક ઘટનાઓની કંઈક સમજ મેળવી લેવી જોઈએ.’

વળી તે કહે છે : ‘આપણે તમામ સુથારી કામનો, લુહારીકામનો, તથા વણવાના, સીવવાના અને રાંધવાના કામનો, જીવન અને કેળવણીની પદ્ધતિ તરીકે ઉપયોગ કરવો જોઈએ; તેમને ખાસ વિષયો કે હુશરો ગણી કાઢવા ન જોઈએ. જે પ્રક્રિયા દ્વારા સમાજ નભે છે, તેના તે બધા વિશિષ્ટ પ્રકારો છે; તથા સમજજીવનની કેટલીક મુખ્ય આવશ્યકતાઓ તથા માણસની સમજ તથા કુશળતા વધતી ગઈ તેમ તેમ તે આવશ્યકતાઓ કેવી રીતે પૂરી પાડવામાં આવી છે તેના માર્ગો બાળકના ધ્યાન ઉપર લાવવાનાં તે બધાં સાધન છે. એ રીતે એ બધી ક્રિયાઓનું સામાજિક રહસ્ય આપણે વિચારવું જોઈએ. અર્થાત્, બાળકે પોતે એ જીવન-ઉદ્ઘોગમાં કેવી રીતે સાધનભૂત થવાનું છે, એ વસ્તુ તેના ધ્યાન ઉપર લાવવી જોઈએ. જેથી શાળા પોતે પણ સકીય સમજજીવનનું સાચું સ્વરૂપ અખત્યાર કરે અને પાઠો ભણાવવા માટે અલગ પડેલી જગ્ગા રૂપ ના બને.’

જેન ડ્યુઈ (૧૮૫૮-૧૯૫૨) એમ કહેતા કે શાળાએ તો બાળકો મોટાં થતાં હોય ત્યાં સુધી તેમની કાળજ રાખવાની સગવડ છે કે અમુક માહિતીઓ શીખવવાનું સ્થળ છે, એ જતના ઉપર-ચોટીયા ખ્યાલને ફગાવી દે છે. તેના માટે શાળા તો સંધ જીવનનો એક પ્રકાર છે. સામાજિક જીવનની જટીલતાઓને સમજીને શાળાકાળમાં જ વિદ્યાર્થી ઉકેલવાની સમજણ મેળવે અને જીવન નિર્મળ અને સમતોલ કરવા માટે સક્ષમ બને એ આશા જુએ છે. ડ્યુઈ શાળાને સંધજીવન ગણાવે છે ને ગાંધી આશ્રમી કેળવણી પદ્ધતિ મૂળમાં તો સાખ્યતા ધરાવતી સમાજ ઉપયારની કેળવણી પદ્ધતિ જ છે એમ કહી શકાય.

વિશ્વના ગણમાન્ય શિક્ષણ ચિંતકોના લખાણોને આપણે જોઈએ અને એ સાથે ગાંધીના શિક્ષણ વિચારને મૂલવીએ ત્યારે સમજાય છે કે ૨૦મી સદીના ચિંતક ગાંધીએ ભારતીય સમજજીવન માટે શિક્ષણની જે ભૂમિકા રજૂ કરી હતી એ કેટલી બધી અસરકારક છે. ગાંધી માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે આ મહામાનવ જમાનાથી

એક ડગલું આગળ હતાં. આ એક ડગલું એટલે કદાચ એક સદી એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી એમ કહી શકાય.

શાળા શિક્ષણમાં શ્રમ જોઈને હુમ્બરનું સ્વભાવ:

ગાંધીજીએ શાળા શિક્ષણથી જ શ્રમનો મહિમા દાખલ કરવા સૂચયું હતું. એ સામે કેટલાંક સામ્યવાદીઓ અને સમાજવાદીઓએ બાળકો પાસે શિક્ષણમાં શ્રમ દાખલ કરવા સામે બાળવયથી જ વિદ્યાર્થીઓનું શોખણ થાય એમ વિરોધ કર્યો હતો કે બાળકોને મજૂરી ન કરવા દેવી જોઈએ નહીં. કંઈ ઉમરથી અને કેવા ભારે કામોમાં ન જોતરવા એ બાબતે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. માર્ક્સ લખે છે, ‘આજના મોટા ઉદ્ઘોગોના જમાનામાં બાળકોને શ્રમ કાર્ય સાથે ન જોડવા એ સુસંગત ન જ કહેવાય. બાળકને શાળા જીવનમાં શ્રમ ન કરાવવો એ રૂપાળી ભાવના જ રહે - જે અમલમાં ન આવે એવી વાત છે. હા, બાળકોના કામના કલાકો ચોક્કસ નિશ્ચિત કરવા જોઈએ. શિક્ષણ સાથે બાળકને ઉત્પાદક કામકાજમાં જોડવા એ તો આધુનિક સમાજના પલટા માટે ભારે મોટું અને બળશાળી સાધન નીવડી શકે.’

ગાંધીજી બાળકને શ્રમ કાર્યમાં જોડાય તો આરોગ્ય પણ સુધરે અને શાળા જીવન દરમિયાન જ બાળકનું એવું ઘડતર થાય કે બાળક પુખ્ય થાય પણી પણ એને કોઈ પણ કામ કરવામાં શરમ ન ઉપરે એવું ઘડતર કરવાનો વિચાર પણ હતો. સાથોસાથ હુમ્બર કળામાં પારંગતતા એ વિદ્યાર્થીના સર્વોંગી વિકાસના પાયારુપે પણ જોયું હતું. ગાંધીજીએ આવી ઝીણી ઝીણી બાબતો કે પ્રત્યક્ષ રૂપે સમજાય નહીં એવી વાતોને પણ વિચાર વધીને કરી કેળવણીનું પાસું વ્યક્ત કર્યું હતું. આ ઉપરાંત ગાંધીજીએ શિક્ષણનું ખર્ચ શાળા પોતાની રીતે જ મેળવતી રહે એવો પ્રયાસ કરવા પણ ભાર મૂક્યો હતો. જો શાળા પોતાનો ખર્ચ પોતે જ ઉપાડી શકે તો રાજ્ય ઉપર નાણાંબોજ ના આવે એ ઉપરાંત શિક્ષણ રાજ્યના અંકુશણાંથી મુક્ત રહી શકે. ગાંધીના હાથકામ સાથેના શાળા શિક્ષણ અંગે સમાજની મૂંજવણ બાબતે આચાર્ય કૃપાલાનીજ સરસ વાત કરે છે :

‘દેશના લોકો કદાચ ગ્રામઉદ્ઘોગોને જ વળગી રહેવા ન માગો, અને યંત્રોદ્ઘોગોને અપનાવવા માગો, તે શું ? હવે ધારો કે, દેશની પ્રજા ગ્રામઉદ્ઘોગને પડતા મૂકે અને કેન્દ્રિત યંત્રોદ્ઘોગોને સ્વીકારે; તે પણ એ યંત્રોદ્ઘોગને શાળાઓમાં શિક્ષણના કામકાજ માટે તે ન જ દાખલ કરી શકાય. રશિયામાં ૧૮ વર્ષની ઉમરથી હેઠળના વિદ્યાર્થીઓને મોટાં કારખાનામાં મોકલવા દેવામાં આવતા નથી. ત્યાં પણ કેળવણીનું ઉદ્ઘોગીકરણ તે હાથઉદ્ઘોગો અને શાળાને જોડેલાં વિકેન્દ્રિત ઉદ્ઘોગ મંદિર વડે જ કરવામાં આવે છે. કારખાનું શાળાને કાચો માલ કે ભંગાર તથા તેના ઉદ્ઘોગ વિભાગ માટેનાં સાધનો અને ઓજારો પૂરાં પાડે છે. રશિયામાં સામાન્ય રીતે તે ઉદ્ઘોગ વિભાગને સજાવી આપે છે, અને કોઈ કોઈ દાખલામાં તાલીમ આપનાર નિષ્ણાત પણ પૂરા પાડે છે. ખારકાવમાં જે કારખાના સાથે શાળાને જોડવામાં આવી હતી, એ કારખાનાએ ઉચ્ચ કોટીની ઈજનેરી તાલીમ પામેલા એક ઈજનેરને એ શાળામાંના ઉદ્ઘોગ કામ ઉપર દેખરેખ રાખવા, તથા તે કામ કેળવણીની રૂએ ચાલે, અને કોઈ હુમ્બર ધંધો શીખવવા માટેની તાલીમરૂપ ન બની જાય. તે જોતા રહેવા માટે શિક્ષક તરીકે ફાજલ

પાડયો હોય. તે માણસ રોજ કેટલાય કલાક શાળામાં ગાળે છે. એ શાળાનો ઉદ્યોગવિભાગ અસામાન્ય રીતે પૂરેપૂરો સુસક્ષેપ્તા હતા.” મજૂરનું સ્વર્ગ કહેવાતા દેશમાં, કે જ્યાં આખી પ્રજા કેન્દ્રિત યંત્રોદ્યોગની તરફેણમાં છે, ત્યાં પણ આમ બની રહ્યું છે.

પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં સારે નસીબે કે ખરાબ નસીબે કેટલાક એવા વિશિષ્ટ અને ખાસ સંજોગો ભેગા થયા છે કે, આપણે કોરી સ્લેટ ઉપર મરજીમાં આવે તેવું લખાણ કરી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં નથી. આપણે આપણા દેશની ઐતિહાસિક પ્રગતિના કમને જ અનુસરતા રહ્યો. આપણે આપણી મરજી મુજબ કે હુકમ માત્રથી રાતોરાત જ સમાજની નવેસર રચના કરી શકીએ તેમ નથી. ધારો કે, આજે દેશનું યંત્રોદ્યોગીકરણ નક્કી કરવાનું કરે, તો પણ તેમને થોડા વખતમાં માલૂમ પડશે કે, એ ફેરફાર આ દેશમાં કરવાને કેટલાંય દસકાં જોઈશે. દરમિયાન જે જે હાથઉદ્યોગ મોજૂદ હોઈને નાશ પામતા જાય છે, તેમને પાછા પગભર કરવાનું અને શક્ય હોય ત્યાં નવા ઊભા કરવાનું અતિશય લાભદાયી તથા આવશ્યક નીવડશે. જાપાન જેવા યાંત્રિક સુધારો સ્વીકારનારા દેશમાં પણ હાથઉદ્યોગ તથા ગ્રામઉદ્યોગ માટે મબલક ક્ષેત્ર મળી આવે છે. ઉપરાંત વીજળિક બળ યંત્રોદ્યોગોમાં દાખલ થતાં કેટલાક અતિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગોને પણ વિકેન્દ્રિત કરવાની શક્યતા ઊભી થઈ છે. અને છેવટે પણ જ્યારે પ્રજા કદ્દી ઉદ્યોગોને યાંત્રિક સુધારાના સ્વીકારથી પૂરેપૂરા કેન્દ્રિત કરવાનું ઢરાવે, ત્યારે તેને માલૂમ પડશે કે, હાથઉદ્યોગ ન હોય તેના કરતાં હાથઉદ્યોગો હોય તો તેને કુશળ અને ચાલાક કારીગરે વધુ મળી શકે છે. એક જ જડ મજૂરી કરી જાણનાર કરતાં કંઈક પ્રકારની હાથ-કારીગરીવાળો માણસ યંત્ર માટે પણ વધુ સારે કારીગર નીવડે છે. તેમજ આપણે અગાઉ જાણાવી આવ્યા છીએ તેમ, દેશ પૂરેપૂરું યંત્રોદ્યોગીકરણ સ્વીકારે. તો પણ તેને શાળામાં તે ઉદ્યોગવિભાગ રાખવા જ પડે છે કે ત્યાં સામાન્ય કેળવણી અથે હાથઉદ્યોગે કાળજીપૂર્વક શીખવવામાં આવે છે. તેથી આપણે ગમે તે દાખલા સ્વીકારીએ, તો પણ ગાંધીજીની યોજના દેશને ઉપયોગી થઈ પડશે એ નક્કી છે.

આપણે ત્યાં શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ‘સેલ્ફ ફાયનાન્સ’ કન્સેપ્ટ આવ્યો. પરંતુ એ અભિગમ મૂળમાં તો કણ્ણાટક મહારાષ્ટ્ર જેવા રાજ્યોમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓ પ્રોફેશનલ કોર્સિસ કરવા જતા હતા. એમાંથી સંચાલકોને જડ્યો હતો. આ ઉપરાંત સેલ્ફ ફાયનાન્સ સંસ્થાઓના કારણે સવાર્ણ વિદ્યાર્થીઓને મેડિકલ - એન્જિનિયરીંગ જેવા કોર્સમાં પ્રવેશની ઘર આંગણે તક મળે. આ બાબતો ગુજરાતમાં સેલ્ફ ફાયનાન્સ કોલેજોના ઉદ્ભૂત અને ફેલાવા માટે જવાબદાર છે. શાળાઓ કે કોલેજો વાલીઓના બિસ્સામાંથી ફી મેળવવામાં કે સરકારી સવલત પ્રાપ્ત કરવામાંથી પાછળ નથી. શિક્ષણનો ખર્ચ સંસ્થાઓ આજ દિન સુધી કાઢી શકી નથી, રાજ્ય સરકાર ઉપર જ નિર્ભર છે.

‘રોટલો રળી ખાવો’ - એ ગાંધી કેળવણી વિચાર નહીં :

કેળવણીમાં કોઈ ચોક્કસ પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. એવી તાત્ત્વિક ચર્ચા સાથે યુરોપે કેળવણીની પદ્ધતિ પર ધ્યાન આપ્યું હતું. પંદરમી અને સોળમી સદીમાં પુનરૂત્થાન અને ધાર્મિક સુધારાઓની ચળવળ શરૂ થઈ તેમાં

પણ કેળવણીની પદ્ધતિનો સંદર્ભ જોઈ શકાય છે. તો એ પછી આવેલા નવા આર્થિક અને રાજકીય વિચારો સાથે પણ કેળવણીનો સીધો સંબંધ હતો એમ જોઈ શકાય છે. એ સાથે જ વિજ્ઞાનો વિકાસ પામ્યા હતા. તેમાં પણ આ બાબત જોવા મળે છે. એ સમયગાળામાં સૌથી વધુ ભૌતિક વિજ્ઞાને પ્રગતિ સાધી હતી. ભૌતિક વિજ્ઞાન વ્યક્તિને કેન્દ્રમાં વધુ રાખે જ્યારે સમાજશાસ્ત્ર - અર્થશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ-શાસ્ત્ર જેવા સામાજિક વિજ્ઞાનો સમાજના હિત પર વધુ લક્ષ્ય આપે છે આર્થિક સુધારાઓ અને પ્રગતિ જેમ જેમ વધુ આગળ ચાલી તેમ તેમ કેળવણીનો હેતુ વધારે સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્તિ સાથે નિર્ભત ધરાવતો થઈએનો. કેળવણીનો હેતુ તમામ વિચારકોમાં એક બાબતે સ્પષ્ટ અને સમાન બન્યો. કેળવણીનો હેતુ સમાજના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં પૌતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યક્તિ કરવાનો છે. એ બાબત સર્વ સ્વીકૃત બનતી ચાલી. અગાઉ કેળવણી વિશે જે માનવામાં આવતું હતું એમાં બદલાવ આવ્યો છે. પહેલાનાં સમયમાં કેળવણી આધ્યાત્મિક જીવન કે મૃત્યુ પછીના જીવન માટેની તૈયારી રૂપ મનાતી હતી. એ માન્યતા બંધ થઈ ગઈ. વર્તમાન અને ભવિષ્યના સંદર્ભમાં કેળવણીનો હેતુ હવે વ્યક્તિને સમજદાર તેમજ ઉપયોગી નાગરિક બનાવવાની તાલીમ આપવાનો છે.

કેળવણીનું કામ વ્યક્તિને કેળવવાનું તથા તેનો વિકાસ સાધવાનું છે. પરંતુ માનવ વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સમૂહમાં જ- અર્થાત કોઈ પણ પ્રકારના સમાજમાં જ રહીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કોઈ નિર્જન સ્થાનમાં રહીને તે વિકસી ન શકે. સામાજિક ભૂમિકા વિના માનવ વિકાસ સંભવિત નથી. કોઈ વ્યક્તિ જગતનો ત્યાગ કરી તપસ્વી-સંન્યાસી બની જાય છે, તે પણ તે અમુક પ્રકારની સામાજિક વ્યવસ્થાની ભૂમિકા ઉપર રહીને જ તેમ કરે છે. તેનો સંન્યાસ, પોતે જે ઉચ્ચ કોટીનો હોય તે, કોઈ સામાજિક હેતુસર જ હોય છે. માત્ર સંન્યાસ લઈને નિવૃત્ત થવાનું થોડા વખત પુરતું અમુક પ્રકારની વિશિષ્ટ સાધનાને અર્થે હોય તે જુદી વાત; બાકી, તેની પાછળ કોઈ અંતિમ સામાજિક હેતુ ન હોય, તો તેને અંગત સ્વાર્થનું કૃત્ય જ ગણી કાઢવું જોઈએ; ભલે પછી તે ધર્મવ્યવસ્થામાં માન્ય ગણાતું હોય. કારણ કે તે વસ્તુ તે કાંઈ પણ બદલો આપ્યા વિના સમાજનું એક પ્રકારે હળવું પણ જ છે. સંન્યાસીનું જંગલનું જીવન પણ સમાજને લીધે શક્ય બનતું હોય છે. તેના વિના તેને આવશ્યક એવું શારીરિક, માનસિક કે નૈતિક પોષણ પણ ન મળે. તેથી કરીને દરેક સાચા સંન્યાસી પૂર્ણતા અને આત્મ સાક્ષાત્કારનું લક્ષ રાખવા ઉપરાંત ઉદાહરણ અને ઉપદેશ દ્વારા સમાજ સેવાનું ધ્યેય પોતાની સામે રાખે જ છે. તેનો સંન્યાસ વ્યક્તિ તેમ જ સમાજ બંને અર્થે હોય છે. બુદ્ધ, ઈસુ પ્રિસ્ત અને રામકૃષ્ણ જેવા મહાપુરુષોનો સંન્યાસ એ જાતનો હતો. એ પોતાની જાતને પૂર્ણ કરવાની એક પ્રકારની સાધનારૂપ હતો, જેથી કરીને તેઓ સમાજને વધુ અસરકારક રીતે દોરી શકે.

સાચી વાત એ છે કે, વ્યક્તિ અને સમાજને માત્ર સિદ્ધાંતમાં જ અલગ પાડી શકાય. પ્રત્યક્ષ જીવનમાં તે તે બંને ભેગાં તથા એકબીજાથી સંબંધ જ હોય છે. એ બેના અરસપરસ સંબંધની ઉપેક્ષા વ્યક્તિ તેમ જ સમાજને જોખમાવીને જ થઈ શકે; તથા એકના ઉપર વધારે પડતો ભાર મૂકવાનું પણ બીજાને ભોગે જ થઈ શકે. બેમાંથી ગમે તે એક ઉપર એ ભાર મૂકે એ સાચી અને કાયમી સંસ્કૃતિ માટે જોઈતી સમતુલાને નાશ કરવા બરાબર જ

થાય. જગતનાં દુઃખને માટે તે સમતુલાના નાશને આભારી છે. કેટલીકવાર વ્યક્તિ પિતાની ગેરશિસ્તભરી વર્તણૂકથી સમાજમાં અંધાધૂંધી પ્રવર્તાવી મૂકે છે, તે બીજી વાર સમાજ વ્યક્તિને એટલી તે કચરી નાખે છે કે, તેનામાંથી જાતે કાંઈ નવું શરૂ કરવાની શક્તિ કે વૃત્તિ તેમ જ તેનું વ્યક્તિત્વ ચાલ્યાં જાય છે, અને તે માત્ર એક જડ યંત્ર બની જાય છે. માનવજીતિ હંમેશાં વ્યક્તિ અને સમાજરૂપી આધાત-પ્રત્યાધાતની વચ્ચે ઝોલાં ખાતી જ રહી છે. તે બે વચ્ચે સારો સમન્વય કદી સધાર્યો હશે તોથી તે ટૂંકજીવી જ રહ્યો હશે.

તેથી કેળવણીએ જે અસરકારક તથા ફલપ્રદ નીવડવું હોય, તે વ્યક્તિ તેમ જ તેની આવશ્યકતાઓ તરફ ઉપેક્ષા કર્યા વિના તેણે સામાજિક ભૂમિકાવાળી તથા સામાજિક હેતુવાળી બનવું જોઈએ. પ્રાચીન ચીની ઋષિ અને ફિલસોફી કોન્ફુશિયસ કેળવણી અને સમાજ તેમ જ વ્યક્તિના જીવન વચ્ચે સંબંધ આ રીતે નિરૂપે છે: “ઈશ્વરે જે બદ્ધું છે, તે કુદરત છે; એ કુદરતને અનુરૂપ થવું એ કર્તવ્યમાર્ગ છે. એ માર્ગની દોરવણી એ શિક્ષણનું કામ છે.” હવે “કર્તવ્ય” તે વૈયક્તિક તેમ જ સામાજિક એમ બે પાસાવાળી વસ્તુ છે. છેક આધુનિક સમયમાં આવીએ તો ડ્યૂટી કેળવણીની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે, કેળવણી એટલે, “અનુભવના પુનઃસર્જનની પ્રક્રિયા. અર્થાત વ્યક્તિને તેની શક્તિઓ ઉપર વધુ સારો કાબુ આપીને તેના અનુભવને વધારવા તેને વધુ સામાજિક મૂલ્ય આપવાની પ્રક્રિયા.” વળી પ્રો. જેમ્સ કેળવણીની એવી વ્યાખ્યા આપે છે કે, કેળવણી એટલે કાર્ય કરવાની પ્રાપ્ત કરેલી ટેવોનું એવું સંગઠન કે જેથી વ્યક્તિ પોતાની પાકૃતિક તેમજ સામાજિક પરિસ્થિતિમાં બરાબર ગોઈવાઈ રહે.’

હિન્દુસ્તાનની અત્યારે ચાલતી કેળવણીની યોજનામાં સામાજિક હેતુ ઓછો રહેલો છે. ગાંધીએ આ બાબતને લક્ષ્યમાં લઈને કેળવણીનો સમગ્ર ઢાંચો નૂતન અભિગમથી આત્મસાત કરવાનાં સપનું ભારતને દર્શાવ્યું હતું. રોજગારી એટલે નોકરી કે રોટલો રળવાની એકમાત્ર પ્રવૃત્તિ નહીં, એમ ગાંધી સ્પષ્ટ હતા. રોજગારી એટલે આજીવિકા એવો અર્થ કાઢવામાં આવે છે એવો સંકુચિત અર્થ ગાંધીની કેળવણી વિચારમાં નથી.

‘નોકરી એટલે દળી દળીને ઢાંકણીમાં’ :

શિક્ષણ વિષયક મહાત્મા ગાંધીના વિચારો આજથી સો સવાસો વર્ષ પહેલા પણ વિચાર પ્રેરક હતા. ગાંધીજી એવું સ્પષ્ટ માનતા હતા કે અમુક અભ્યાસ કરીએ તો જ સેવા થાય એ તો બધી ભ્રમણા છે. ગમે તે સ્થિતિમાં રહેવા છતાં માણસ સેવા કરી શકે છે. ઈશ્વરે માણસમાં એવી શક્તિ મૂકી છે કે તે કોઈ બહાનું ન કાઢી શકે. બાપુ આ વાત મનુભેનને સમજાવતા કહે છે. મનુભેને તેમની પુસ્તિકામાં દર્શાવ્યું છે કે પૂ. બાપુ મને ભજાવતા હતા, છતાં એ કયારેક હું તેમને કહેતી કે આપે મને ભજાવા ન દીધી. કરાંચીથી મને બોલાવી લીધી. એ સમયે મનુભેનને બીજી બહેનોની માઝક ડિશ્રીનો મોહ હતો. પણ ઈશ્વરનો ઉપકાર કે બાપુએ મને આ મોહમાંથી છોડાવ્યા એમ તેઓ કહે છે. મનુભેન એમ લબે છે કે મને બી.એ, એમ.એ. કે લંડનની મોટામાં મોટી ઉપાધિઓમાં જે પાઠો ન મળે તે પાઠો આ પરમ ગુરુએ આપી મારા જીવનને ધન્ય બનાવ્યું. જો કે આ બધું ઉહાપણ તો તેમને મોટે મોટે સૂજુયું હતા. એ તેમને સંભળાવતા કે (તમે) મને ભજાવા ન દીધી. પણ બાપુ તેમને

પ્રત્યુત્તર આપતા કે મારે તો તને ભણતાં અને ગણતાં બંને શીખવવું છે, તેનું શું? આ જવાબ સામે દલીલમાં મનુભેન કહેતા ‘જુઓ મહાદેવ કાકા આટલું ભણ્યા તો જ આપના મંત્રી થઈ શક્યાને? બીજાઓ પણ જેઓ મોટા થયા છે તે બધાએ ડિગ્રીઓ મેળવી તેથી જ ચડ્યા ને?’ હસતાં હસતાં બાપુએ કહ્યું : ‘મોટા એટલા ખોટા અને ડિગ્રી કરતાં ઉપાધિ શર્દને વાપર. અને ‘ઉપાધિ’ એ ખરેખર ‘ઉપાધિ’ જ (શિંતા) છે. હું બેરિસ્ટર બન્યો એનો પશ્ચાતાપ મને આજેય થાય છે. અને ખરં કહું તો મને કદી ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે હું બેરિસ્ટર બનેલ છું.’ એટલે હવે હું મારા એ અનુભવે જ બીજાને એ ઉપાધિઓમાંથી બચાવું ! હાં, ભાષા તરીકે બધું જાણવું જોઈએ. પણ આજની યુનિવર્સિટીમાં જે ગોખણપવી થઈ રહી છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાના લોહીનું પાણી કરે છે, એ જ મને ખૂંચે છે. આજે આપણા દેશમાં રચનાત્મક કામની જરૂર છે. ગામડામાં કેટલુંયે કામ પડ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતે વાંચવા પાછળ જેટલો વખત કાઢે છે એટલો જ વખત જો કોઈ પણ રચનાત્મક કામ પાછળ આપતા થઈ જાય તો દેશનો વાન બદલાઈ જાય. હા, એ વાંચન પાછળ જ્ઞાન મેળવવાની વાત હોય તો વાત જુદી છે. તો જ્ઞાનની પાછળ વાંચન અને વાંચનની પાછળ જ્ઞાન એ મંત્ર હોવો જોઈએ. પણ આજના વિદ્યાર્થીઓમાં પરીક્ષા પાછળ વાચન અને વાચન પાછળ પરીક્ષા એ દસ્તિ છે અને પછી ? - પછી એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ પૈસા કમાવા પાછળ થાય. કોઈ ડૉક્ટર થાય. કોઈ વકીલ થાય તો કોઈ એન્જિનિયર થાય, અને પાસ થયા પછી નોકરીની શોધાશોધ ચાલે. અને નોકરી એટલે દળી દળીને ઢાંકણીમાં વાળવા જેવું છે. આપણા આખા ભણતર પાછળ મોટામાં મોટી નોકરી કેમ મળે તે ઘેય હોય છે.

ગાંધી વધુ સમજ આપતા કહે છે આમાં અપવાદો તો હશે જ. ચાલીસ કરોડની પ્રજામાં બધા એવું કરે છે એમ કહેવાનો મારો હેતુ નથી. પણ ભણતર પાછળનો આજનો એક શાશ્વત નિયમ આ છે. અમુક અભ્યાસ કરીએ તો જ સેવા થાય એ તો બધી બ્રમજા છે. ગમે તે સ્થિતિમાં રહેવા છતાં માણસ સેવા કરી શકે છે. ઈશ્વરે માણસમાં એવી શક્તિઓ મૂકી છે કે તે કોઈ બહાનું કાઢી ના શકે. નહીંતર માણસ જાત એવી ભયંકર છે કે ના કરવું હોય તો બહાનાં જ કાઢે. તું જોશે કે કોઈને પૈસો હશે તો કોઈનું શરીર કામ આપતું હશે. કોઈની બુદ્ધિ કામ આવી શકે છે. આ તો થોડા દાખલા આપ્યા. એટલે જે બધી શક્તિ હોય તો કૃષ્ણાર્પણ કરીએ તો આપણને પૂરા દોકડા મળે. જેની શક્તિ કરોડ આપવાની હોય અને જે અર્ધો કરોડ જ આપે તેને પચાસ દોકડા મળે પણ, પણ જેની શક્તિ પાઈ જ આપવાની છે અને તે પાઈ જ આપી દે તો તેઓ સો એ સો દોકડા મળે. મનુભેનને વધુ સમજાવતાં ગાંધીજી કહે છે ‘વર્તન સાફ હોવું જોઈએ. સ્વાર્થબુદ્ધિ કે ડરનો માર્યો મનુષ્ય જો કંઈ કરશે તો સેવા નહીં ગણાય. જ્યાં ઈશ્વરાર્પણ છે ત્યાં સ્વાર્થને સ્થાન નથી. સેવા કરનાર રોજ પોતાની શક્તિમાં વધારો કરે છે. જે સેવા પરાયણ રહે છે તેને હસવામાં, ખાવામાં, બોલવામાં, રમવામાં દરેક દરેક કિયામાં સેવાભાવ ભર્યો હોય છે. એટલે તેના બધા કાર્યોમાં નિર્દોષતા હશે. આવા ભક્તોને ઈશ્વરે જોઈતી બધી શક્તિએ આપી હોય છે. એક શ્લોકને ટાંકતા બાપુ તેનો અર્થ સમજાવે છે અને કહે છે, ડિગ્રીઓનો કયાં ઉપયોગ કરવો એ હું ઠસાવવા માગું છું.’ બાપુ કહે છે ‘આજે મારું ચાલે તો બધા કોલેજિયન છોકરા છોકરીઓને આ રમમાણસમાં પટકી દઉં.

ખરેખર, જો આપણાં વિદ્યાર્થીઓના માનસમાંથી ડિગ્રીનો મોહ ચાલ્યો જાય તો આખી દુનિયાના નકશામાંથી હિન્દુસ્તાન જે બિંદુમાત્ર છે તે સમુદ્ર જેવું મોહું થઈ જાય.'

મહાત્મા ગાંધી શિક્ષણની એ સમયની પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે એમાં આટલા વર્ષો પછી પણ કોઈ ફેરફાર આવ્યો નથી ઉલ્ટાની સ્થિતિ વધુ વકરી છે. શિક્ષણ એ રોજગારનું એક માધ્યમ બન્યું હોય એવી સ્થિતિ છે. શિક્ષતોમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમો - સમાજ ઉત્થાનના કાર્યો કે રાષ્ટ્ર વિકાસના પ્રયાસો જોવા મળતા નથી એની નોંધ લેવી જોઈએ. ગાંધીનો ઉદાત્ત વિચાર તો હિન્દુસ્તાનને બિંદુમાંથી સિંધુ બનાવવાનો હતો. એમનું હિંદ દર્શન પણ એ બતાવે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. સર્વોદયની કેળવણી, (તાજેતરનું ઘેલું) ધ લેટેસ્ટ ફેડ : લેખક – આચાર્ય કૃપાલાણી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ૧૯૪૭.
૨. ધ એજ્યુકેશનલ થિયરી ઓફ મહાત્મા ગાંધી' : ડૉ. મણિભાઈ શિવાભાઈ પટેલ પીએચ.ડી. થિસિસ મુંબઈ યુનિવર્સિટી
૩. ગાંધીજીનો અક્ષર દેહ, ભાગ-૧૩, ૨૪૨, રાષ્ટ્રીય ગુજરાતી શાળા, પૃષ્ઠ : ૩૦૬ થી ૩૦૮
૪. ગાંધીજીનો અક્ષર દેહ, ભાગ : ૮૨, પૃષ્ઠ : ૭૮
૫. થોમસ હસ્કલીના 'A Liberal Education : And Where to Find It -' નિબંધ

સામાજિક સ્વચ્છતાનું રચનાતંત્રીય કાર્યાત્મકવાદી વિશ્લેષણ

પ્રો.પગી વજેસિંહ

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ.

એકનોલોજીમેટ

પ્રસ્તુત અભ્યાસલેખમાં સમાજશાસ્ત્રમાં જે રચના તંત્રીય કાર્યાત્મકવાદી સૈધ્યતિક વિચારધારા છે તેને ધ્યાનમાં રાખીને રજૂ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં એમઓટીએ ભાગે આનુભાવિક અભિગમનો ઉપયોગ કરી આદેખન કરેલ છે રચનાકીય માંળખાના જે પાસાઓ છે. તેમાં સામાજિક સ્વચ્છતાને કઈ રીતે રજૂ કરી શકાય તેને તર્કબધ્ય રજૂ કરાયેલ છે. જોકે સામાજિક સ્વચ્છતાં વિષે ખૂબ ઓછું ખેડાણ થયું છે જેથી થોડો મર્યાદિત બનેછે. છૃતાય પ્રસ્તુત અભ્યાસ સામાજિક સ્વચ્છતાને સમજવાનો એક અભિગમ રજૂ કરેછે

પ્રસ્તાવના:-

સામાજિક વિજ્ઞાન તરીકે સમાજશાસ્ત્રમાં કાર્યાત્મકવાદી વિશ્લેષણ હમેશા એક પ્રભાવિ શાખા રહી છે. કાર્યાત્મકવાદી વિશ્લેષણ સમાજ વ્યવસ્થાની જાળવણી ઉપર ભાર મુકેછે. સમાજ વ્યવસ્થાને જુદા-જુદા ભાગોની સંગઠિત વ્યવસ્થા તરિકે તપાસે છે. સમાજ વ્યવસ્થાએ ચાલુ રહેવા તેની જરૂરિયાતો સંતોષવી જોઈએ જેમ શરીરના જુદા-જુદા અંગોપોતપોતાનું કાર્ય કરી શરીરની રચના ટકાવી રાખેછે તેમ સમાજના જુદી-જુદી સંસ્થાઓ, ફુટુંબ, રાજ્ય, ધર્મ વગેરે દ્વારા સમાજની વ્યવસ્થા જાળવણીમાં કાર્યાત્મક જરૂરિયાતો સંતોષે છે આ બાબતની સમજૂતી આપવા ટાલ્કોટ પાર્સન્સે રચનાતંત્રીય માંળખાની રચના કરી તેમાં મુખ્ય પાંચ બાબતોનો સમાવેશ કર્યો આ પાંચ બાબતો અને તેની જાળવણીમાં સામાજિક સ્વચ્છતાનું કેવું કાર્યાત્મક પ્રદાન છે તેનું વિશ્લેષણ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કરવામાં આવેલ છે

હેતુ :-

રચનાતંત્રીય પાસાઓની કાર્યાત્મક જરૂરિયાતો કેવી રીતે સામાજિક સ્વચ્છતાં જાળવે છે સામાજિક સ્વચ્છતાનો સામાજિક તથ્ય તરીકે ઘ્યાલ સ્પષ્ટ કરવો.

સામાજિક સ્વચ્છતાનું કાર્યાત્મક પ્રદાન સમજવું

પદ્ધતિશાસ્ક

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગું થાલય પદ્ધતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છેજેના માટે સંશોધનલેખો, સબંધિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે
સામાજિક સ્વચ્છતા એટલે શું ?

રોજબરોજમાં ઉપયોગમાં લેવાતો સ્વચ્છતાનો ખ્યાલે આજે વિસ્તૃતાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. સામાન્ય પરિભાષામાં સ્વચ્છતા એટલે ગંદકી વગરનું તેવો મર્યાદિત અર્થે કરવામાં આવતો. પરંતુ આજે તે સામાજિક શાસ્કોમાં એક ખ્યાલ તરીકે વિકસી રહ્યો છે પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખ સમાજશાસ્કીય દ્રષ્ટિ કોણથી રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

ડૉ અનિલ વાઘેલાના મતાનુસાર સ્વચ્છતાના સમાજશાસ્ક વિશે સૌ પ્રથમ 28 જાન્યુઆરી 2013ના દિવસે સુલભ ઇન્ટરનેશનલ સેંટર દ્વારા આયોજિત રાષ્ટ્રીય કાર્યશાળામાં દેશ-વિદેશના સમાજશાસ્કો, સમાજકાર્યકરો બે દિવસીય કાર્યશાળામાં સ્વચ્છતા, સામાજિક વચ્ચિતતા, પાણી, જનસ્વાસ્થય, ગરીબી વગેરે સંશોધન પેપરો રજૂ થયા અને ચર્ચા વિચારણામાં સ્વચ્છતાના સમાજશાસ્કના મૂળ રહેલા છે

કોઈ પણ સમાજે તેની વ્યવસ્થાને જાળવવી કે પ્રગતિ સાધવી હશે તો ઘણી બધી બાબતોનું ધ્યાન રાખવું પડશે જે-તે સમાજના લોકોના આંતર સબંધો, જે-તે સમાજના લોકોનું આરોગ્ય આર્થિક સ્થિતિ, નીતિમત્તાના ધોરણોનું પાલન કારવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખ માટે કેટલીક ધારણા સ્વીકારી તેનું વિશ્લેષણાત્મક વર્ણાનાત્મક સ્વરૂપે આદેખન કરવામાં આવેલ છે.

માનવ શરીર જુદા-જુદા અવયવો (ભાગો) નું બનેલું છે આ ભાગો એકબીજા ભાગોની જરૂરિયાતો સંતોષે છે. એક ભાગમાં ખલેલ કે સમસ્યા ઉભી થાય તેની અસર સમગ્ર માનવ શરીર પર થાય છે. સમાજ એ માનવ શરીર જેવો છે. સમાજને પણ તેના ભાગોમાં સમજું શકાય આ દરેક વિભાગો સમાજને ટકાવી રાખવા પોતાનું કાર્ય કરે છે. સમાજની આ વ્યવસ્થાઓ એક-બીજા પર પરસ્પરિક અસરો કરે છે. માનવ શરીરમાં જેમ રોગો થાય છે તેમ સમાજમાં પણ સમસ્યાઓ પેદા થાય છે. રોગોનું નિવારણ કરવા પ્રયાસ થાય છે. અને શરીરની તદુરસ્તી જાળવી રાખવામા આવે છે. તેવી રીતે તંદુરસ્ત કે વિકસીત સમાજની

વ્યવસ્થામાં સામાજિક સ્વચ્છતાં અનિવાર્ય બની રહેશે

1838માં સમાજશાસ્ક્રમા સમાજશાસ્ક્ર એ સ્થિતિયાત્મક અને ગત્યામકતાનો અભ્યાસ કરતું વિજ્ઞાન દર્શાવાયું છે ત્યારબાદ દરખાઈમે સમાજશાસ્ક્રને સામાજિક તથ્યોનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ક્ર ગણાવેલ છે તથા જે શબ્દનો ઉપયોગ કરવામા આવેલ તેની વિષયના અનુસંધાનમાં સ્પષ્ટતા કરવાની તરફેણ કરી છે. આ બાબતનો જવાબ મેક્સિવેબરે તેના સમાજ ખંડ 1-2-3-4માં જવાબ આપેલ છે. જ્યારે આધુનિક સમયમાં સમાજમાં જે જડપથી ફેરફારો થઈ રહ્યા છે. દરેક વિજ્ઞાનોના કાર્યક્ષેત્રમા નવા ઘ્યાલો અને સિદ્ધાતો નવું સ્વરૂપ ધારણા કરવાની સાથે પુનર વિકસીત થઈ રહ્યા છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખમાં સ્વચ્છતાને સામાજિક તથ્ય તરીકે સ્વીકારી તેને સામાજિક રચનાતંત્રીય માળખામાં સમજવામાં આવેલ છે.

સામાજિક સ્વચ્છતાં એ સમાજશાસ્ક્રીય ઘ્યાલ છે.

સામાજિક સ્વચ્છતાને રચનાતંત્રીય માળખા દ્વારા સમજી શકાય.

કોઈ પણ સમાજ કે સમુદાય આંતરરાષ્ટ્રીય કે રાષ્ટ્રીય, પ્રાંતીય હોય કે પછી સ્થાનિક સ્તરે સામાજિક સ્વચ્છતાં મહત્વની બની રહેશે આ સંદર્ભમાં ગાંધીજીના સ્વચ્છતા વિષયક વિચારોનું જો ચિંતન કરવામાં આવે તો કહી શકાય તેમનો કઢ વિશ્વાસ હતો આપણું લદય આપણાં વિચારો આપણે કપટ, નફરત થી દૂર રહેવું જોઈએ આ બાબતોની બીજા પર પણ અસર પડશે જેના કારણે આંતરિક સ્વચ્છતાનું વાતાવરણ ઊભું થશે જેના કારણે સમગ્ર વિશ્વમાથી યદ્ધ્ય, હિંસા, નફરત, આભડછેટના ઘ્યાલો વગેરે દૂર થશે.

રચનાત્મક કાર્યવાદીઓની કેટલીક ધરણાઓના આધારે પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નીચે પ્રમાણે ધારણાઓ બાંધી શકાય

સમાજ એક પ્રકારની વ્યવસ્થા છે. સમાજના ભાગોની તુલનામાં તેની સમગ્રતામાં ને અગ્રિમતા આપવાનું માનવામાં આવેછે તેનો પ્રત્યેક ભાગ જળવણી અને સંતુલન માટે કાર્ય કરેછે

કોમટેની માન્યતા મુજબ સામાજિક સ્થિતિ વિજ્ઞાન પરસ્પરાશ્રિત ભાગોની વ્યવસ્થાકેવી રીતે કાર્ય કરેછે તેનો અભ્યાસ કરેછે દરેક ભાગો વચ્ચે ઓછામા ઓછુંસુ ગ્રથન તેના માટે જરૂરી

બની રહેછે.

સામાજિક રચનાકીય માળખાં માં સામાજિક સ્વચ્છતા નું મહત્વ

જોન્સન રચનાની વિભાવના આપતા જણાવે છે કે કોઈપણ વસ્તુની રચના અને તેના ભાગો વચ્ચેના મહદાંશે સ્થિર અને પારસ્પરિક સબંધની બનેલી હોય છે સમાજની રચનાને ટકાવી રાખવા વિવિધ વિભાગો પ્રક્રિયાઓ પોતપોતાનું યોગદાન આપેછે જેના દ્વારા વ્યવસ્થા ટકી રહે છે જેને નીચે મુજબ સમજાવી શકાય

(1) જુથ-ઉપજૂથો પારસન્સ કોઈપણ સામાજિક માળખાની સમજૂતીમાં જુથ ઉપજૂથનો સમાવેશ કરીને જણાવે છે કોઈપણ સામાજિક માળખાને સમજવા તેના ભાગમાં જુથ-ઉપજૂથને સમજવું જરૂરી છે દરેક સમાજ સામાજિક આત્મકિયાની વ્યવસ્થા છે. સ્વચ્છતા એ પણ સામાજિક આંતરકિયાની વ્યવસ્થા છે. સમાજમાં અનેક જૂથો પોતાની કાર્યપ્રવૃત્તિ દ્વારા સમાજની વ્યવસ્થા જાળવવાં માં મદદરૂપ બને છે જેમ રાજકીય નેતાઓનું જુથ રાષ્ટ્રમાં જોવા મળતા ઉદ્ઘોગપતિઓનું જુથ ડોક્ટરોનું જુથ સફાઈ કર્મ ચારીઓ વગરેને ગણાવી શકાય. અહીં જૂથોનો વિચાર કરવામાં આવેતો કહી શકાય આ તમામ જૂથો એક બીજા વચ્ચે સ્વચ્છ સબંધો હશે તો સમાજની તંદુરસ્તી જાળવાઈ રહેશે ભારતમાં જ્ઞાતિ જુથ આધારિત સામાજિક સબંધ હતા અને તેમાં પણ જ્ઞાતિ આધારિત અમુક અસમર્થતા તેના કારણે ઉભી થતી સમસ્યાઓ ને દૂર કરવાની વિભાવનામાં સ્વચ્છતાને સમજાવી શકાય આપણે ઉપર જોઈ ગયા આજે સ્વચ્છતાએટલે ગંદકી ન હોવી તેના કરતાં વિસ્તૃત રીતે સ્વીકારયો છે ટૂકમાં કહેવામાં આવતા સ્વચ્છતાં જાળવણી કરતાં જૂથો પણ જેતે સમાજ માટે મહત્વના બની રહેશે. આજે સ્વચ્છતા જાળવણી કરતાં જૂથો સ્થાનિક સ્તરે થી ચાલુ કરી વૈશ્વિક જૂથો કે સંગઠનો ઉભા થયા છે

(2) ભૂ ભિકાઓ પારસન્સ સામાજિક રચનાકીય માળખામાં ભૂ ભિકાને પણ મહત્વ આપે છે સમાજની દરેક વ્યક્તિને સમાજમાં ચોક્કસ સ્થાન મળ્યું હોય છે આ સ્થાનની સાથે તેની ભૂ ભિકા જોડાયેલી હોય છે સમાજની રચના જાળવાઈ રહે તે માટે નૈતિક મૂલ્યોના આધારે ભૂ ભિકા ભજવવી જોઈએ જેમ તંદુરસ્ત સમાજ માટે તેના જેતે સભ્ય પોતાની ભૂ ભિકા વ્યવસ્થિત ભજવે તેવી અપેક્ષા રાખવામા તેમ સ્વચ્છતા ભૂ ભિકા પર અસર કરેછે

(3) સામાજિક ધોરણો સામાજિક વ્યવસ્થાની રચનાનું એક પાસું છે સામાજિક ધોરણો રચનાના એક પાસા તરીકે અન્ય પાસા સાથે સબંધ ધરાવે છે. સામાજિક રચના જળવાઈ રહેતે માટે તેના સભ્યો ધોરણોનું પાલન કરે છે. આ ધોરણો ક્યારેક હકારાત્મક અને નહીં હકારાત્મક તો કેટલાક ઔપચારિક કે પછી અનૌપચારિક સ્વરૂપે જોવા મળે છે. આજે સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ વિશાળ રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. સ્વચ્છતાની જળવણી માટે આજે કેટલાક ધોરણોનું ધડતર કારવામા આવ્યું છે. ટૂકમાં સામાજિક સ્વચ્છતા જળવવા માટે સામાજિક ધોરણો મહત્વના બની રહે છે.

(4) સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો:- સાંપ્રત સમયમાં સામાજિક સ્વચ્છતા આધુનિક મૂલ્ય તરીકે વિકસિત થયું છે. ત્રણેય સમુદ્દરાયમાં સ્વચ્છતાના ખ્યાલો બદલાયા છે. સ્વચ્છતાના અભાવના કારણો કેવી પરિસ્થિતી ઉભી થશે તે જાણતા થયા છે.

સમાપન

ઉપરોક્ત અભ્યાસલેખ ટાલકોટ પારસન્સ દ્વારા સામાજિક માળખાની સમજૂતી આપેલ તેના પાસાઓનો ઉપયોગ કરી સામાજિક સ્વચ્છતાને રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કારવામા આવેલ છે. જેઓ કે સમાજશાસ્ત્રમાં હજુ સામાજિક સ્વચ્છતા વિષે જોઇએ તેટલું ખેડાણ થયું નથી પણ આજે સ્વચ્છતાના સમાજશાસ્ત્રની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. આ દિશામાં વર્ષે સેમિનારનું આયોજન હાથ ધરાઈ રહ્યું છે. અહીં સમાજશાસ્ત્રના રચના તંત્રીય ખ્યાલ આધારે સામાજિક સ્વચ્છતા ને મર્યાદિત રીતે સમજી શકાયો છે.

સંદર્ભસૂચી

દવે હર્ષિદાબેન, (૨૦૦૦)

સામાજિક સમસ્યાઓ. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
બળવંત નાયક (૨૦૦૬)

નોબેલ પારિતોષક વિજેતાઓ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગુજરાત રાજ્ય ગાંધીનગર
દેવેન્દ્ર પાલ સિંહ તોમર (૨૦૦૬)

સમાજશાસ્ત્ર કે મુલ સિંદ્ઘાત, ડિસ્કવરી પબ્લિશરી હાઉસ. નઈ દિલ્હી
અનિલ વાધેલા (૨૦૧૮)

સ્વચ્છતાનું સમાજશાસ્ત્ર, ભાગ-૧-૨. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

'વસંતવિલાસ' શૃંગારરસનું અદ્રિતીય મંગળગાન

ડૉ. ભરત સોલંકી

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ

શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે કોટાવાલા આટ્સ્ કોલેજ, પાટણ.

'વસંતવિલાસ' ફાગુ એક પ્રશિષ્ટ કૃતિ છે. 'વસંતવિલાસ' ફાગુને પ્રશિષ્ટ કૃતિ તરીકે મૂલવીએ તે પહેલા સંક્ષિપ્તમાં 'પ્રશિષ્ટ' શાબ્દ સમજવો જરૂરી છે. 'પ્રશિષ્ટ કૃતિ' એટલે 'શ્રેષ્ઠ કૃતિ', 'આદર્શ કૃતિ', 'ઉત્તમ કૃતિ' એવી અર્થ છાયાઓ જોઈ શકાય. બીજું પ્રશિષ્ટ કૃતિ રસીક ભાવકોને સમયે-સમયે આકર્ષણી રહે, અભ્યાસનો વિષય બનતી રહે, સાતત્યપૂર્ણ આનંદ આપતી રહે તે પણ વિભાવના તરીકે મૂકી શકાય. વધુ વિગતે વિચારીએ તો જે સનાતનભાવો નિરૂપાયા છે તે કાળજીમે પણ નિત્યનવીન લાગે એમ પણ કહી શકાય. આવી વિભાવના સાથે મધ્યકાળની ફાગુ કૃતિ 'વસંતવિલાસ'નો આસ્તવાદ કરાવવાનો ઉપક્રમ છે.

'વસંતવિલાસ' મધ્યકાળમાં અજ્ઞાત કવિ રચિત શૃંગારરસ પ્રધાન ઉત્તમ પ્રશિષ્ટ કૃતિ છે. સ્વરૂપ તરીકે 'ફાગુ' ના લક્ષણો સાથે બંધબેસતુ આવે છે. ચોર્યાશી શ્વોકમાં વિસ્તરતું, સાધ્યંત શૃંગારરસ વહાવતું આ ફાગુની વસ્તુસંકલના કે કાવ્યરસ-કાવ્યવસ્તુ પણ વિશિષ્ટ છે. આ કૃતિની વિશિષ્ટતા એ છે કે આમાં કોઈ એક પુરુષપાત્ર કે સ્ત્રીપાત્ર નથી 'વસંતવિલાસ'ના કેન્દ્રમાં કેવળ સૌદર્ય અને શૃંગારરસની એક અનુપમ રસસૃષ્ટિનું નિર્માણ થયું છે. આ કૃતિનો પ્રથમ શ્વોક અન્ય ફાગુની જેમ સરસ્વતીની વંદનાથી થાય છે. જુઓ:

'જે ના જમણાં હાથમાં વીણા છે, અને જે ને હસનું વાહન છે તે

સરસ્વતીનું પહેલા અર્થન કરીશું પછી વસંતવિલાસ રથીશું' (શ્વોક-૧)

અહીં સરસ્વતીની વંદના કરવામાં આવી છે, વસંતનું પ્રાગટ્ય એટલે વસંત અને સરસ્વતીનું પણ પ્રાગટ્ય. અહીં નર્યા શૃંગારની જ વાત વર્ણવવાની હોવાથી ગણપતિની વંદના કે ગણપતિની ભક્તિ, સ્તુતિ કરવામાં આવી નથી, કવિ લાંબી ચર્ચા-વર્ણન કર્યા વિના સીધા જ વસંતના વૈભવના વર્ણનમાં સરી જાય છે. જુઓ:

'આવી પહોંચી શિવરાત્રી અમરાત્રી રૂપ ઋતુ વસંત
દસ દિશા પ્રસરે પરિમલ નિરમલ થયા દિશાખંત' (૨)

આમ વિષયમાં પ્રવેશ કરતાં જ વસંતના મધ્યમધતા વાતાવરણના આનંદલોકમાં કવિ લઈ જાય છે. પંચેન્દ્રિયોને પોષકતત્વો, ઉત્તેજક તત્વોને અહીં સામગ્રી કવિ બનાવે છે. આરંભની છ કડીમાં વસંતના વર્ણનમાં મહોરેલી પ્રફૂલ્લિ, ગુજરાવ કરતા ભ્રમરો, મંજરીથી મધ્યમધતા આંબા, કોયલનો ટહુકાર, કમલના પરિમલે બહેકતા અને લહેકતા મલયસમીરનો અનુભવ દ્રશ્ય, શ્રાવ્ય, ધારેન્દ્રિય, સ્પર્શેન્દ્રિય, તથા જનેન્દ્રિયો દ્વારા કરાવી કવિ શૃંગારરસના અનુભવ માટે ભાવકને તૈયાર કરી દે છે.

પ્રેમ અને પ્રફૂલ્લિ એક સિક્કાની બે બાજુઓ છે. રામ-સીતાનું પ્રથમ મિલન જનકપુરની પુષ્પવાટિકામાં થયું હતું. તો રાધા-કૃષ્ણનો પ્રણાય કંદંબ વૃક્ષ નીચે પાંગરતો હતો. પછી તો કાલિદાસના 'મેઘદૂત'થી શરૂ કરી મધ્યકાળના 'બારમાસા' કાવ્યોથી લઈ ગુજરાતીમાં અનેક કવિઓએ પ્રફૂલ્લિનાં ગુણગાન ગાયા છે. 'વસંતવિલાસ'માં કવિ આજ પ્રફૂલ્લિ લીલા વર્ણવે છે. આ રીતે:

'શ્રીનો નંદન, ચંદન અને ચંદ્રનો મિત્ર મદન એ વનમાં રતિ અને પ્રીતિ
સાથે સોહે છે અને ત્રિભુવનના ચિત્તને મોહ પમાડે છે' (૧૮)

તો વળી આગળના વર્ણનમાં કવિ રતિરાગમાં ગરકાવ કરી દે છે. આ રીતે:
'મહિપતિ મદન ગૌરવવંતો છે. એનો પ્રતાપ સહ્યો જતો નથી. તે કંઈક ને
કંઈક નવી નવી યુક્તિઓ રચે છે જગતમાં એનો પ્રતાપ સમાતો નથી' (૧૯)

મદનના મહિમાની બીજી પંક્તિઓ જોઈએ તો:

'મદન જે વચન ફરમાવે છે તેની આણ કોઈ લોપતું નથી તે કુંપળુંપી કટારી
સામે ધરે છે અને માનિનીઓના મનને હાક પડાવે છે. ભયભીત કરે છે.' (૨૧)

અહીં 'કુંપળુંપી કટારી' રૂપક શ્વોકની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે.

મદમદતા યૌવનમાં ઇન્દ્રિય સુખમાં ગળાડૂબ ચુવાનો અને ચુવતીઓ ભાતભાતના રંગરાગમાં ગરકાવ થાય છે, એકબીજાનો સંગ પામવા ભાતભાતના નુસખા અજમાવે છે, વિરહમાં ઝૂરતી સ્ત્રીઓ કાગડાને લાડ લડાવી તેને પિયું આવવાના સમાચાર લાવવા જાણે કે વીનવે છે. પછી મનભાવતો માણિગર આવતા પરસ્પર આશ્વેષમાં લે છે, પરસ્પર આલિંગે છે.

સ્ત્રીના યૌવનની શોભા તેના પુષ્ટ સ્તન છે. કવિ લખે છે:

'પોતાના ભરથાર સાથે તે મનમાં હર્ષથી રંગે રમે છે.

તે ગજગામિની પ્રપુષ્ટ સ્તનોના ભારે સુંદરી દીસે છે.' (૫૧)

'કામિની નાથથી જે સુખ પામે છે તે કહું જાય તેમ નથી.

પ્રિયનો સમાગમ એના અંગો મનોહર થાય છે.' (૫૨)

કવિ આ ફાગુકાવ્યમાં સ્ત્રીના સ્લેપવર્ણનમાં વધુ રસ ધરાવે છે. રાસ રમતી સુંદરીઓના કુંડળ વીજળીની જેમ ચમકતા, ભાલની ટીલડીને બીજચંદ્ર સમી, અને તેમના ગોરા ગાલ ચંદ્રબિંબને હસી કાઢતા વર્ણવવામાં ઉત્પ્રેક્ષા અને વ્યતિરેક અલંકાર શોભા વધારે છે. વ્યતિરેકના ઉયોગથી તે સુંદરીઓના મુખ આગળ કમળ મળિન લાગે છે. દાડમના દાણા સુંદરીના દાંત આગળ તુચ્છ લાગે છે. કંચનવરણી કાચા આગળ હરિતલતાને તુચ્છ ગણાવે છે. આવી લાવણ્યભરી યુવતીઓ વસંતના આકુકમણથી ચલિત થતા યુવાનોને આકર્ષિત કરી ઇજન આપે છે.

આમ સંયોગશૂંગાર-વિયોગશૂંગારના અવિરત પ્રવાહના કાવ્યને અનેક વિવેચકોએ બિરદાવ્યું છે. મુનિ જિનવિજયજી લખે છે:

'અન્ય ફાગુકાવ્યોમાં બહુ થોડા એવા છે જે લયબધ્ય છતાં આયાસરહિત પંક્તિખંડો, મંજુલ રચનાબંધ અને કંડારેલ શિલ્પચિત્રોની ગતિશીલ કમિકતાની અનન્યતાની બરોબરી કરી શક્યા હોય.'

કેશાવ હ. ધ્રુવ આ ફૃતિમાં આરંભે સંપાદકીયમાં લખે છે.

'વસંતવિવાસ' ચમક ચમક થતી ચાંદરણીના જે વું છે. કવિની બાની અત્યંત મધુર અને ભાવભરી છે. ઉજ્જવલ શાખાલંકાર, માધુર્ય અને રસનું પોષણ કરે છે. શૈલી સંસ્કારી છે. 'વસંતવિવાસ'નો દ્વદ્યરાગ, એનું માધુર્ય એનું પદલાલિત્ય કરીએ કરીએ જીવનનો ઉલ્લાસ ઉભરાઈ આવે છે'

આમ સમગ્રતયા જોતા કહી શકાય કે મનુષ્યની ઉત્પત્તિનું કારણ, અને આજપર્યતની સમગ્ર જીવસૂષિ જેના થકી ટકી રહી છે તે શુંગારરસ કે કામનો મહિમા 'વસંતવિવાસ' ની સંપત્તિ છે. વસંતનો વૈભવ, પ્રકૃતિની વૈવિધ્યસભર સૂષિ, તેના નિરાળા સ્લેપ, જીવસૂષિ તેમાંય

વિશેષ માનવસૃષ્ટિ-માનવચિત્ત તેમાંથી યૌવનચિત્ત કામોતેજનાથી વિહવળ કરી મૂકે છે, અને તેની તૃપ્તિ કે પરિપૂર્ણતાથી તેના ત્રમ તન-મનને શાંતિનો અનુભવ કરાવે છે, એટલે જ કહી શકાય કે 'વસંતવિલાસ' મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું શૃંગારરસનું અદ્ભુતીય મંગલગાન બની રહે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથસૂચિ:

૧. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ: અનંતરાય રાવળ
૨. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ: ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી
૩. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ: ધીરુભાઈ ઠાકર

‘વિષ્ણુપુરાણ’માં ‘સ્વર्ग’ની વિભાવના

ડૉ. ભગવાનભાઈ કે. પ્રજાપતિ

૦             $\frac{1}{4}$

ઃ

$\frac{3}{4}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{3}{4}$

વિભુથી આ વિવિધ સૂચિનો ઉદ્ભવ થયો પ્રગટ અતિશય વિસ્તાર, તે આને ધારણા કરે છે, રાખે છે આધાર વિના. જે આ જગતના પરમ અધીશ્વર રહે છે પરમ વ્યોમભય દેશ, તે જાણો કે જાણતા નથી, અન્યનો ત્યાં પ્રવેશ.

આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનો અતિપ્રાચીન ગ્રંથ એટલે ઋગવેદ. ઋગવેદના દસમાં મંડળમાં આ નારદીયસૂક્તમાંથી શ્લોક પ્રાપ્ત થાય છે. તેના પરથી કહી શકાય કે આ જગતના અધીશ્વર વ્યોમમાં રહે છે. તેને કોઈ જાણી શકતું નથી અને પામી શકતું પણ નથી. આપણી સંસ્કૃતિમાં વિલિન સંપ્રદાયોમાં અધીશ્વર અલગ—અલગ નામે રહે છે. ઉદા. તરીકે શૈવ સંપ્રદાયમાં શિવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં વિષ્ણુ તેમજ અન્ય સંપ્રદાયોમાં આરાધ્ય દેવને તેનું પરમધામ વ્યોમમાં દર્શાવે છે અને અલગ—અલગ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ શૈવપુરાણોમાં આરાધ્ય દેવ ‘શિવ’ છે અને તેમનું નિવાસ સ્થાન ‘સ્વર्ग’ તરીકે ઓળખ આપી તે શિવલોક છે. તેમજ આ પ્રકરણમાં વૈષ્ણવપુરાણોના આરાધ્ય દેવ ‘વિષ્ણુ’ છે અને તેમનું નિવાસ સ્થાન ‘વैકુંઠ’ને સ્વર્ગ તરીકે ઓળખીશું અને તેને જાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

શ્રુતિસારસર્વસ્વ તે આદિનારાયણ પોતાની યોગમાયાથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય માટે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એમ ત્રિવિદ્ય રૂપોમાં વ્યક્ત થાય છે. વैકુંઠમાં તે ચિન્મય અષ્ટદલ નિત્ય પદ્માસન પર બિરાજમાન છે, તે ‘વિષ્ણુ’, ‘શ્રીહરિ’ વગેરે નામથી ઓળખીએ છીએ. શ્વેતદ્વીપમાં તે ‘શશવર્ણ ચતુર્ભૂજ’ રૂપથી બિરાજમાન છે. ક્ષીરોદધિમાં તે જ અનંતશાયી છે અને રમા વैકુંઠમાં ભગવતી લક્ષ્મીની સાથે તેમનો જ નિત્ય લીલાવિલાસ ચાલે છે. તે પ્રભુ બ્રહ્માંડરૂપ વિરાટ પૂરુષ છે અને તે જ બ્રહ્માંડો—દધિશાયી (સમુદ્રમાં શયન કરનારા) નારાયણ છે. સંપૂર્ણ જલ તેમનામાંથી પ્રગટ થયું છે. તે પ્રભુ જગતપાલન માટે ‘શંખ, ચક ચતુર્ભૂજ મેઘશ્યામ’ રૂપે શેષશાયા પર બિરાજમાન છે. તેમની નાભિમાંથી પદ્મ પ્રગટ થયું. પદ્મસમ્ભલ બ્રહ્મા ને તે

પદ્મમાં અભિલ લોકની કલ્પના કરી છે.

શ્રી શ્યામસુંદરની લીલા અપરંપાર છે. ગોલોકમાં પોતાના નિત્ય રાસમંડળમાં પોતાની શક્તિને (લક્ષ્મી) બે રૂપોમાં પ્રગટ કરી. સમાન વેશ, સમાન રૂપ, સમાન સૌન્દર્ય વામાંગથી વ્યક્ત શક્તિ ચતુર્ભૂજ રમા અને દક્ષિણાંગથી દ્વિભૂજ શ્રી રાધા બન્નેની પ્રસન્નતા માટે સ્વયં પણ બે રૂપોથી વ્યક્ત થયા. ચતુર્ભૂજ શ્રીનારાયણ રૂપથી રમા વૈકુંઠમાં બિરાજમાન છે અને તેમની સાથે દ્વિભૂજ શ્યામસુંદર તો નિત્ય ગોલોકવિહારી છે.

અનાદિકાળથી શ્રુતિ આ પ્રભુનું ગુણગાન કરે છે. તેની નૈષિક આરાધનાની સંપ્રદાય-પરંપરા અનાદિ છે. વૈષ્ણવ-સંપ્રદાયોના આચાર્યોએ તેમાં કંઈ વધારો કર્યો કે નથી કંઈ ઘટાડો કર્યો. દ્વાપરના અંતમાં પરંપરા ક્ષીણ થવા લાગી. ‘

¼ ’ આચાર્યોએ લુપ્ત થતી તે પરંપરાઓને પુનઃ પ્રચારિતમાત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સ્મૃતિ અને શ્રુતિ તેની અનુગામિની છે. સ્માર્તધર્મ પાંચ વેદોમાં કોઈ એક નૈષિકરૂપથી આરાધ્ય બનાવવા પ્રાણીઓને આદેશ આપે છે. વૈષ્ણવ કે ભાગવધર્મ શ્રુતિ-સ્મૃતિ-પુરાણ પ્રતિપાદિત વગેરે ધર્મ છે. હિન્દુ સાહિત્યમાં કલાના ક્ષેત્રમાં વૈષ્ણવ-ભાવનાનું અપાર પ્રદાન છે. સાહિત્યમાં તો સર્વશ્રેષ્ઠ મહાપુરુષોની વાણી ભગવાનના જ પાવન ચરિત્રથી પરિપૂર્ણ બને છે. ¼ ’
આ રસ રૂપને છોડીને રસનું વાસ્તવિક પરિપાક જે અન્યત્રથી પ્રાપ્ત થતું નથી.

‘વિષ્ણુપુરાણ’ના પ્રથમ અંશના ટકા અધ્યાયમાં ચાતુર્વાણ્ય-વ્યવસ્થા, પૃથ્વી-વિભાગ અને અન્નાદિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન છે. તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે “યજ્ઞ દ્વારા મનુષ્ય આ મનુષ્ય શરીરથી જ સ્વર્ગ અને અપવર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અને જે સ્થાનની ઈચ્છા હોય ત્યાં જઈ શકે છે.”^૨

ઉપરોક્ત બાબતમાં કહી શકાય કે બ્રહ્મા એ જગતરચનાની ઈચ્છાથી સત્યસંકલ્પ મુખ્યી પહેલા સત્ત્વપ્રધાન પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરી અને ત્યારબાદ વક્ષઃસ્થલમાંથી રજસ્ પ્રધાન અને જંઘામાંથી રજસ્ અને તમસ્ વિશીષ્ટ સુષ્ટિ થઈ. આવી રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ધ આ ચારેય કુમશઃ બ્રહ્મા ના મૂળ, વક્ષઃસ્થલ, જાનુ અને ચરણોમાંથી ઉત્પન્ન થયા. આ બધા ને બ્રહ્મા એ યજ્ઞાનુષ્ઠાન માટે જ યજ્ઞના ઉત્તમ સાધનરૂપ આ સંપૂર્ણ ચાતુર્વાણ્યની રચના કરી હતી. યજ્ઞથી તૃપ્ત થઈને દેવગણ વરસાદ વરસાવે છે અને પ્રજાઓને તૃપ્ત કરે છે. જે મનુષ્ય હંમેશા સ્વધર્મપરાયણ, સદાચારી, સજ્જન અને સુમાર્ગામી હોય છે તેનાથી યજ્ઞનું યથાવતું અનુષ્ઠાન થઈ શકે છે. અર્થાત્ વૈદિકકાલમાં ઋષિમુનિઓ પ્રતિદિન વિવિધ યજ્ઞો કરતા હતા. અને ચક્વતી રાજાઓ પણ પોતાની મનોકામના સિદ્ધિઅર્થે યજ્ઞો કરાવતા હતા.

સમજવા જેવી વાત એ છે કે હોમ-હવન દ્વારા યજા થાય છે તે જ 'યજા' એવું નથી. અહીં આ વાત મનુષ્ય માટે બહુ સરસરીતે કહેવાઈ છે. યજા દ્વારા મનુષ્યને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. મનુષ્યનું શરીર ૮૪ લાખ યોનિઓમાંથી સર્વશ્રેષ્ઠ છે. વળી, સદ્કર્મોના લીધે જ આ મનુષ્ય દેહ મળે છે. તેથી તેની સાર્થકતા સિદ્ધ કરી લેવી જોઈએ. અહીં મનુષ્યનું શરીર એક ઉત્તમ સાધન તરીકે બતાવાયું છે. સ્વાત્માવિક રીતે આપણે બધે જ સાંભળતા હોઈએ કે શરીર નાશવંત છે, તેથી શરીરનો મોહ ન રાખવો જોઈએ. અર્થાત્ શરીર નાશવંત છે. શરીરની અંદર રહેલું ચેતન તત્ત્વ આપણને શરીરના માધ્યમ દ્વારા જે કર્મ કરાવે છે તે સદ્કર્મો દ્વારા આપણને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પરંતુ એમ કહી શકાય કે યજા એટલે શું હોમ-હવન જ, દાન-દક્ષિણા એટલામાં જ યજા પૂરો થઈ જતો હોય તો તેમાં મનુષ્યના દેહને શું ફાયદો, આત્માને શું ફાયદો, સમાજને શું ફાયદો? કંઈ જ નહિ, તેથી યજાનો અર્થ સીમિત તો ન હોય. પરંતુ જે યજા દ્વારા સમાજનો વિકાસ થાય, ઉદ્ઘારા થાય, પ્રગતિ થાય તે ખરો યજા ગણાય.

આવા યજોમાં શ્રમયજા, જ્ઞાનયજા, સેવા-પરોપકાર યજા, દાનયજા જેવા યજો જ કહી શકાય. બાકી હોમ-હવન તો કર્મકાંડ છે.

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, પદ્મપુરાણ, અભિનપુરાણ વગેરે પણ દાન, રોજગારી વધારવી, જ્ઞાન આપવું, સેવા કરવી જેવા વિષયો પર બહુ જ વિશદ ચર્ચા થયેલી છે. તેઓ પણ યજાનો અર્થ વ્યાપક રીતે સમજાવે છે.

આથી, જો આવા યજો થાય તો સમાન-વિકસિત થાય અને જનસમુદાયનું કલ્યાણ થાય, સજ્જન પૂરુષોનો સમુદાય વધે, આર્થિક સહાયતા મેળવી શકાય, નિઃસ્વાર્થભાવના સાથે સાત્ત્વિક વિચારોની કાંતિ આવે અને તેનાથી જ ભગવાન ખુશ થાય. આવાં કર્મો કરનારાને જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય અને તે જ સાચો યજા છે.

વિષ્ણુપુરાણના પ્રથમ અંશના અધ્યાય રૌદ્રસૂષ્ટિ અને ભગવાન અને લક્ષ્મી ની સર્વવ્યાપકતાનું વર્ણન નામના અધ્યાયમાં પરાશર દ્વારા લક્ષ્મી અને વિષ્ણુની સર્વવ્યાપકતા દર્શાવવામાં આવી છે. તેમાં કહું છે કે ભગવાન વિષ્ણુ શંકર છે અને લક્ષ્મી ગૌરી છે. શ્રી કેશવ સૂર્ય છે અને કમલાવાસિની શ્રીલક્ષ્મી તેમની પ્રભા છે. શ્રી વિષ્ણુ પિતૃગણ છે અને શ્રીકમલા નિત્ય પુષ્ટિદાયિની સ્વધા છે, વિષ્ણુ અતિ વિસ્તીર્ણ સર્વાત્મક અવકાશ છે અને લક્ષ્મી સ્વર્ગલોક છે.^૩

અહીં આપણને વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી માં સાંખ્યકારિકા પ્રમાણે પૂરુષ અને પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ જોવા મળે છે તેમ શ્રી વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી ના ભિન્ન સ્વરૂપો બતાવાયા છે. વિષ્ણુ ચરાચર જગત

છે તો તેનો સંચાર કરનારી શક્તિ લક્ષ્મી છે. અહીં વિષ્ણુ સર્વાત્મક અવકાશ છે તો લક્ષ્મી સ્વર્ગ છે, જો સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સ્વર્ગ છે તો પછી સ્વર્ગ ઐશ્વર્ય સંપન્ન હોય તે સ્વાભાવિક જ છે.

વિષ્ણુપુરાણના પ્રથમ અંશના નવમાં અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રી હરિનું પરમધામ, પરમ સ્વરૂપ, પરમ પદ વગેરે શું છે ? તે બાબત કે ખ્રિસ્ત અને સમસ્ત દેવગણ સમુદ્રમંથનની ચર્ચા માટે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનના નિવાસ સ્થાન ક્ષીરસાગરના ઉત્તરી તટ પર ગયા, અને ત્યાં ભગવાન વિષ્ણુની આ મુજબ સ્તુતિ કરી.

જે ભોક્તા અને ભોગ્ય, ઝાષ્ટા અને સૃજ્ય અને કર્તા–કાર્યરૂપ સ્વયં જ છે તે પરમપદને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. જે ન સ્થૂળ છે ન સૂક્ષ્મ અને ન કોઈ અન્ય વિશેષણનો વિષય છે તે ભગવાન વિષ્ણુનું નિત્ય–નિર્મણ પરમપદ છે, અમે તેમને પ્રણામ કરીએ છીએ.^૪

અહીં ભગવાનનું પરમધામ, નિવાસ સ્થાન વિશે દર્શાવ્યું છે કે તે તો ન સ્થૂળ છે ન સૂક્ષ્મ અને તેને કોઈપણ અન્ય વિશેષણ આપી શકાય નહિ તેવું છે. તે ભગવાન વિષ્ણુનું નિત્ય–નિર્મણ પરમપદ છે તે બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ આપણને ભગવદ્ગીતાના આઠમાં અધ્યાયમાં જોવા મળે છે.

જેને અવ્યક્ત અને અક્ષર કહેવામાં આવ્યું તેને જ (શ્રુતિઓમાં) પરમગતિ કહે છે. જે પામીને (જાનીપુરુષો) પાછા આવતા નથી. તે મારું પરમધામ છે.^૫

અહીં જેને અવ્યક્ત કહેવામાં આવ્યું, જે કયારેય વ્યક્ત ન થાય તેવું અવ્યક્ત છે અને તેથી જે કયારેય દશ્ય નથી. તથા જેને અક્ષર કહેવામાં આવ્યું; સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાને કારણો જે દેશ, કાળ અને વસ્તુત્વની મર્યાદાથી રહિત છે; તેને શાસ્ત્રમાં પરમગતિ કહેવામાં આવ્યું છે. કઠોપનિષદ કહે છે—

1/4 .

1/4

પુરુષથી, પરમાત્માથી પર, ઉત્કૃષ્ટ કાંઈ જ નથી. તે જ પરાકાણા છે અને તે જ પરમ ગતિ છે.^૬

જગતમાં સર્વ કાંઈ સાપેક્ષ છે. ઈન્દ્રિયો કરતા વિષયો ચિહ્નિયાતા છે, વિષયો કરતાં મન, તે કરતાં બુદ્ધિ, તે કરતાં સમાચિ બુદ્ધિ અર્થાત્ મહત્વ તત્ત્વ અને તેના કરતાં પણ અવ્યક્ત અર્થાત્ પ્રકૃતિ, જગતનું કારણ ચિહ્નિયાતું છે. આ પરંપરામાં પહેલા કરતાં બીજું વધુ સૂક્ષ્મ છે, વ્યાપક છે, સ્વતંત્ર છે તેથી તેને ચિહ્નિયાતું કહેવામાં આવે છે. ઈન્દ્રિયો વિષયોને અધીન છે, તો વિષયો મનને, મન વળી બુદ્ધિને તો બુદ્ધિ સમાચિ બુદ્ધિને અને તે વળી તેનું પણ કારણ અવ્યક્ત જે પ્રકૃતિ છે તેને અધીન છે. આ પ્રકૃતિ કરતા પણ પુરુષ ચિહ્નિયાતો છે. પુરુષ એટલે પૂર્ણ, જે ચેતન છે અને સકળ જડ વર્ગનો પ્રકાશક છે. અવ્યક્ત સુધીનું સર્વ જડ છે, પ્રકાશ્ય છે, પ્રકાશક છે, સ્વતંત્ર છે. સૂક્ષ્મતાની, વ્યાપકતાની, સ્વતંત્રતાની આ પરંપરા પુરુષમાં જઈને અટકે છે, તે આ

પરંપરાની અવધિ છે. તેનાથી પર કાંઈ જ નથી. તે જ સર્વની પરાકાણા છે અને તે જ પરમ ગતિ છે, પરમ ગંતવ્ય છે, ધ્યેય છે, પરમાનંદરૂપ છે અને તેથી સર્વ પુરુષાર્થની વિશ્રાંતિ છે.

ભગવાન કહે છે કે તે જ મારું, વિષ્ણુનું, સર્વવ્યાપક પરમાત્માનું પરમધામ છે. ધામનો અર્થ સ્થાન પણ છે અને તેજ પણ છે. હું સ્વયંપ્રકાશ પરમ આનંદ છું, એ જ મારું સ્થાન અર્થાત્ સ્વરૂપ છે, જે પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાની મહાત્માઓ પછી આ સંસારગતિને પ્રાપ્ત થતા નથી, કા.કે. એ જ સર્વનું સ્વરૂપ છે, સર્વનો આત્મા છે, સ્વભાવ છે. જગતની પ્રત્યેક વस્તુ પોતાના સ્વભાવને, સ્વાભાવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા મથી રહી છે. ત્રણે ગુણોની જ્યારે સામ્યાવસ્થા હતી ત્યારે કાંઈ ચલન, વિકાર ન હતો, પરંતુ ગુણોના સમતોલપણામાં ખલેલ પડી કે સૃષ્ટિનો પ્રારંભ થયો. ગતિ જ બતાવે છે કે વસ્તુ તેની સ્વાભાવિક અવસ્થાથી દૂર થઈ ગઈ છે અને તે અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવા મથી રહી છે. મનુષ્ય પણ અજ્ઞાનમાંથી જન્મતા ભમને કારણે જાણે કે પોતાની સ્વાભાવિક અવસ્થાથી, પૂર્ણતાથી વિખૂટો પડી ગયો છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા સતત મથી રહ્યો છે. જ્યાં સુધી તે પ્રકૃતિમાં અહંકાર ધરાવે છે ત્યાં સુધી કાર્યકારણની આ ઘટમાળમાંથી છૂટી શકતો નથી. તેને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે કે હું તો અક્ષર છું, અવ્યક્તથી પણ પર એવું અવ્યક્ત છું. પૂરુષ છું ત્યાર પછી તેણે કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. નદી સમુદ્રને તેના ઉદ્ભબવસ્થાનને તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય પછી તેણે ક્યાંય જવાનું હોતું નથી. તેથી ભગવાન કહે છે કે આ મારું પરમધામ છે, સ્થાન છે, જેને પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાની પુરુષો સંસારમાં પાછા ફરતા નથી. આ ધામ કોઈ સ્થળ વિશેષ નથી, કા.કે તે જો કોઈ વિશેષ સ્થળ હોય તો તેનો સંયોગ થાય અને પછી વિયોગ થવાનો જ. આ તો માનવીનું, અરે ચરાચર જગતનું સ્વરૂપ છે અને અજ્ઞાનને કારણે જ તે દૂર હોય તેમ જણાય છે. જ્ઞાનથી તે જાણે પ્રાપ્ત થયું હોય તેમ જણાય છે. માટે જ તેને પામીને પાછા ફરવાનું રહેતું નથી.

શ્રી વિષ્ણુપુરાણના પ્રથમ અંશના ૧૨માં અધ્યાયમાં ધ્રુવની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાનનો આવિર્ભાવ અને તેને (ધ્રુવ) ધ્રુવપદનું દાન નામના અધ્યાયમાં ધ્રુવ–ચરિત્ર અનુસાર ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે ધ્રુવ તપશ્ચર્યા કરે છે અને તેની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાન શ્રીહરિ આ મુજબ કહે છે—

મારી આરાધના કરવાથી તને તે પદની પ્રાપ્તિ થશે જે મોક્ષપદ છે, પરંતુ જેનું ચિત્ત નિરંતર મારામાં જ લાગેલું છે તેના માટે સ્વર્ગ વગેરે લોકનું શું કહેવું? મારી કૃપાથી તું નિઃસંદેહ તે સ્થાનમાં, જે ત્રિલોકોમાં બધાંથી ઉત્કૃષ્ટ છે. સંપૂર્ણ ગ્રહ અને તારામંડળનું આશ્રય છે. હું તને તે ધ્રુવ (નિશ્ચલ) સ્થાન આપું છું. જે સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ, શુક અને શનિ વગેરે ગ્રહો, બધાં જ નક્ષત્રો, સપ્તરિઓ અને સંપૂર્ણ વિમાનચારી દેવગણોથી ઉપર છે.^૭

અહીં આપણને જ્ઞાત થાય છે કે ભગવાન ‘શ્રીહરિ’નું સ્થાન ત્રિલોકમાં બધાંથી ઉત્કૃષ્ટ છે

અને ગ્રહો, તારામંડળ, સપ્તર્ષિ મંડળથી પણ ઉપર અર્થાત્ આપણે આગળ જોયું તેમ સર્વત્ર પરાકાશા પ્રભુના ધામથી ઉપર નથી. શ્રીહરિનું સ્થાન જ સર્વોચ્ચ છે.

કોઈક સ્થાનને પ્રાપ્ત કરેલાં વોએ તો પાછા ફરવું જ પડે છે, પછી ભલેને તે ગમે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન કેમ ન હોય ? બ્રહ્મલોક સુધીના બધા લોક ભોગભૂમિ છે. “વેદોમાં જેને બ્રહ્મલોક કહેવામાં આવ્યો છે તેને જ પુરાણોમાં વૈકુંઠ, કેલાસ, સાકેત, ગોલોક વગેરે નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકોની આ સર્વોત્તમ ગતિ છે.”^૮ આ બ્રહ્માંડ ચૌદ લોકનું બનેલું છે તેમ કહેવાય છે. તેમાં પૃથ્વીલોકની નીચેના લોકમાં તો દુઃખનું તાદાતમ્ય હોય છે, પરંતુ પૃથ્વીલોકની ઉપર જે છ લોક છે તેમાં સુખનું તારતમ્ય હોય છે. અને સૌથી વધુ સુખ જ્યાં પ્રાપ્ત થઈ શકે તેને બ્રહ્મલોક—‘વૈકુંઠલોક’ કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલી વિશેષ ઉપાસનાઓથી આ લોક પ્રાપ્ત થતા હોય છે. પરંતુ પોતાના પુણ્ય પ્રમાણે તે તે લોકમાં નિવાસ કર્યા પછી પુણ્યનો ક્ષય થતાં વળી પૃથ્વીલોકમાં જન્મ લેવો પડતો હોય છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે સુખ જ્યાં સુધી આત્માથી અન્ય કશામાંથી પ્રાપ્ત થતું હોય ત્યાં સુધી તે અશાશ્વત જ છે. મર્યાદાલોકની તુલનામાં આ ઉપરના લોકમાં નિવાસ એટલા બધા લાંબા સમય માટે હોઈ શકે કે, તે જાણો કે, શાશ્વત હોય એવું માનવામાં આવે, પરંતુ બ્રહ્મલોકનું પણ પુનરાવર્તન થાય છે. ધ્રુવને તો અવિચણપદ પ્રાપ્ત થયું છે. જે વ્યક્તિ ધ્રુવનું સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું વર્ણન—કીર્તન કરશે તે બધા પાપોથી મુક્ત થઈને સ્વર્ગલોકમાં પૂજિત થશે. તેવો નિર્દેશ પણ કરેલો છે.

શ્રી વિષ્ણુપુરાણના દ્વિતીય અંશના અધ્યાય—ઉમાં ભારત વગેરે નવ ખંડોનો વિભાગ નામના અધ્યાયમાં જમ્બુદ્વીપમાં પણ ભારતવર્ષ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કા.કે આ કર્મભૂમિ છે. તેનાથી વધારે અન્ય દેશ ભોગ ભૂમિ છે. તેવા નિર્દેશ સાથે કહું છે કે; વને સહસ્ત્રો જન્મો પછી મહાન પુણ્યનો ઉદ્ય થાય છે. કયારેક આ દેશમાં મનુષ્ય—જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. “દેવગણ પણ નિરંતર આ જ ગાન કરે છે કે જેને સ્વર્ગ અપવર્ગના માર્ગભૂત ભારતવર્ષમાં જન્મ લીધો છે તે પુરુષ અમે દેવતાઓની અપેક્ષા પણ વધારે ધન્ય છે.”^૯ જે લોકો આ કર્મભૂમિમાં જન્મ લઈને પોતાના ફલાકંકાથી રહિત કર્મોને પરમાત્માસ્વરૂપ શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનને અર્પણ કરવાથી નિર્મલ (પાપપુણ્યથી રહિત) થઈને તે અનંતમાં લીન થઈ જાય છે. આમ તો ખબર નહિ કે પોતાના સ્વર્ગપ્રદ કર્મોના ક્ષય થવાથી આપણાને કયાં જન્મ મળે. જે મનુષ્ય જન્મ મળ્યો છે, તેને સાર્થક કરવા માટે ભારતભૂમિ, કર્મભૂમિ તરીકે આપણાને મળી છે. સદ્ગર્મો દ્વારા સાત્ત્વિક બુદ્ધિના આશ્રયે રહીને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરી શકાય, અને ‘શ્રીહરિ’ના પરધામ ‘વૈકુંઠ’માં સ્થાન મેળવી શકાય છે.

પરંપરાગત તથા આધુનિક જીવનશૈલી તથા તંદુરસ્તી

પ્રા. ધર્મન્દ્રકુમાર જી. પટેલ

આજકાલ જેમ જેમ કહેવાતો વિકાસ વધતો જાય છે તેમ તેમ અસ્વર્થ જીવનશૈલી અને માનસિકતાને કારણે ઉદ્ભવતા રોગોનું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. વિકાસ વધવાની સાથોસાથ માણસની જીવનશૈલી બગડતી જાય છે - અસ્વર્થ (બિનઅારોગ્યપ્રદ) થતી જાય છે. પહેલાના જમાનામાં માણસ એક યા બીજા કારણે ચાલવાની તથા રોજિંદા કામથી એટલી કસરત મળી જતી હતી કે એની તંદુરસ્તી જળવાઈ રહેતી હતી. કામ અને સમાજના સંબંધોમાં માનસિક તાણનું પ્રમાણ પણ ઓછું રહેતું હતું માણસ કુદરતના સાનિધ્યમાં કુદરત સાથે તાલ મેળવીને જીવન જીવતો હતો. જેમ જેમ ઔદ્ઘોગિકરણ થતું ગયું તેમ તેમ માણસે કુદરતનું સાનિધ્ય ગુમાવવા માડ્યું. મશીનો અને ઉપકરણોથી ઘેરાઈને, શ્રમ કરવાનું બંધ કરી દીધ્યું. કુદરતી ખોરાકનો ત્યાગ કરી બિનકુદરતી આહાર વધુ ને વધુ લેવા માંડ્યો. પૈસા વધતાં ખોરાકમાં વધુ મોંઘા એવા તૈલી આહારનું પ્રમાણ પણ વધવા માંડ્યું - ખોરાક અસંતુલિત થઈ ગયો. શહેરી જીવનની ભાગદોડ અને ધમાલ વધવા લાગ્યાં - માનસિક શાંતિ ઘટવા લાગી, માનસિક શાંતિ મેળવવા વધુને વધુ ભોગ તથા વ્યસનો તરફ માણસ બેંચાતો ગયો., ધંધાની હરિફાઈમાં ટડી રહેવા અનેક ખોટા રસ્તાઓ અપનાવતો થઈ ગયો. ઝગડા, ઈર્ષા, સ્વાર્થ અને તિરસ્કાર વધતા ગયા. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે માણસમાં જાતજાતનાં રોગો પણ વધતા ગયા. માણસની જીવનશૈલી બિનઅારોગ્યપ્રદ થવાથી હદ્યરોગ, ડાયાબિટીસ, હાઈબ્લાડપ્રેશર અને મનોશારીરિક બિમારીઓનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું.

મુંબઈમાં રહેતા એક મધ્યમ વર્જના માણસની જીવનશૈલી જુઓ તો આ વાત વધુ સારી રીતે સમજાશે. સવારે આઈ વાગ્યાની સબર્બન ટ્રેન પકડવા એણે મોડામાં મોડું સાત વાગ્યે ઉઠવું પડે પણ આગલે દિવસે ઉજાગરો થયો હોવાથી સાતને બદલે સાડા સાતે ઉઠાયું. ઉઠતાંની સાથે તૈયાર થવાની ધમાધમ શરૂ થઈ ગઈ. ઉતાવળે ઉતાવળે શૌચક્ષિયા પતાવી, શરીર પર પાણી રેડી, મોંમાં જેમ તેમ બે-ચાર પુરી અને થોડોક ચેવડો ઠાંસીને ભાગમભાગ માણસ સ્ટેશનને પહોંચ્યો. દુર્ભાગ્યે આટલી ઉતાવળ કરવા છતાં આઠની ટ્રેન ન પકડી શકાઈ અને પંદર વીસ મિનિટ ગુર્સા અને હતાશામાં વીતાવ્યા પછી બીજી ટ્રેઇન આવી જે રોજની જેમ જ ઇસોઠસ

ભરાયેલી હતી આ ટ્રેઇનમાં માંડમાંડ લટકીને જવા માટે પગ ટેકવવાની જગ્યા મળી. આ રીતે હેરાન થતાં થતાં માણસ ઓફિસે પહોંચ્યો ત્યારે એના બોસ ધૂંઆ પૂંઆ થતા બેઠા હતા જેણે આ માણસને સખત શબ્દોમાં ખખડાવી નાંખ્યો અને વારંવાર મોડું થશે તો નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવાની ધમકી આપી.

હજી તો આ દિવસની શરૂઆત હતી. ગુર્સા અને હતાશાના કારણે માણસનું ધ્યાન પુરું કામ પર ન લાગ્યું અને દિવસમાં બીજી એક-બે વાર ટપકો સાંભળવાનો વારો આવ્યો. પરિણામે ટેન્શનમાં ને ટેન્શનમાં આજે થોડી વધુ સિંગારેટ પીવાઈ ગઈ. બપોરે જમતી વખતે ટિફિનનાં ઠંડા પરોઠા અને શાક ખાયું. સાંજે ફરી પાછી ટ્રેઇનની ભાગદોડ-ભીડ વગેરેનો ભોગ બની રાત્રે થાક્યો પાક્યો માણસ ઘેર પહોંચ્યો ત્યાં એની

પત્ની જુદાં જુદાં ખરીદીનાં અને સામાજિક કામો સાથે તૈયાર બેઠી હતી. જે કામો ઘણા દિવસથી રહી જતાં હતાં. આ જોઈને માણસ મન પરનો કાબૂ ગુમાવી બેઠો અને પત્ની સાથે ઝઘડો થઈ ગયો. એનો છોકરો તો માણસ સવારે ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે ઊંઘતો હતો અને રાત્રે ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે પણ ઊંઘતો જ હતો. રાત્રે થેપલાં, શાક, દાળ, ભાત ખાઈને મૂળ વગર માણસ પથારીમાં પડ્યો અને કાલની ચિંતામાં- વિચારોમાં પાસા ઘસતો ઘસતો બારેક વાગે સૂર્ય ગયો.

આવું રૂટીન શહેરના ઘણા લોકોનું હોય છે. રોજેરોજે અને કલાકે કલાકે માનસિક તાણ, અનિયભિતતા, ઉજાગરા, અસંતુલિત આહાર, વ્યસન, બેઠાળું-બિનક્સરતી જીવન અનેક લોકો ના જીવનમાં જોવા મળે છે, જે આ જીવનશૈલી એમના આરોગ્ય માટે ખતરારૂપ છે એવું જાણતાં કે માનતાં જ નથી.

માણસના ખોરાકનો વિચાર કરીએ તો પહેલાના યુગમાં માણસ માત્ર કુદરતી ફળ- શાકભાજી વગેરેનો વપરાશ ખાવામાં કરતો હતો. ધીમે ધીમે અનાજ, કઠોળની જેતી થતી ગઈ અને રાંધેલો ખોરાક લેવાનું શરૂ થયું. પરંતુ રાખેલા ખોરાકની સાથે દિવસભર અન્ય કુદરતી ખોરાક (ફળો-શાક વગેરે) લેવાનું ચાલુંજ રહેતું. ધીમે ધીમે માણસના ખોરાકમાંથી કુદરતી તત્વ ઘટતાં ગયાં. મીલમાં પોલીશ કરેલા ચોખા અને રીફાઈન્ડ લોટ વધુને વધુ વપરાશમાં આવતાં ગયા. શાક અને ફળો મૌંઘા થવાથી અને બધી જગ્યાએ મળતાં ન હોવાથી એનો વપરાશમાં ઘટ્યો. કાચા શાકભાજીને બદલે ભરપૂર તેલ- મસાલાવાળા શાક જ લોકો પસંદ કરવા લાગ્યા. જે વસ્તુ વધુ તેલ અને વધારે મીઠાંવાળી હોય એ બધી વસ્તુઓ ફરસાણ, નમકીન કે અન્ય કોઈ નામે ખૂબજ પ્રચલિત થઈ ગઈ. લોકોને પણ સાદા ખોરાક ને બદલે મસાલેદાર, તળેલા ખોરાક વધુ પસંદ પડવા લાગ્યા આમ આજનો આપણો ખોરાક અસંતુલિત બની ગયો. “ ભૂખ લાગી છે માટે ખાવું છે એવું નહીં પણ સ્વાદ સારો છે માટે ખાવું છે આવી વૃત્તિ વધતી ગઈ.”પરિણામે શરીરમાં જરૂરી હોય કે ન હોય, ભાવતી વસ્તુ મળે કે તરત પેટમાં પદ્ધરાવવી એવી ટેવ બહુ વ્યાપક થઈ ગઈ. ખાદ્ય પદાર્થની જાહેરાત નાના બાળકથી મોટા સુધી ઘણાને લલચાવનારી અકળાવનારી થઈ પડી અને ફેશનેબલ ખાદ્ય પદાર્થો-તેલ-ધી-બટર-ચીજથી ભરપૂર ખાદ્ય પદાર્થો સામાન્ય વપરાશમાં વધુને વધુ પ્રમાણમાં આવવા લાગ્યા.

પ્રાચીનકાળના ત્રિકલપદર્શી મુનિઓએ પ્રજાના કલ્યાણ માટે પહેલાના જમાનામાં ચાર વર્ષી અને ચાર આશ્રમની સ્થાપના કરી હતી. પણ આજે હજારો જુદી જુદી નાતો થઈ ગઈ છે સેંકડો જાતના પંથો થયા છે અનેક જાતના સાધુઓ થયા છે અને તેનાથી વધારે તેના ધતિંગો ઉભા થયા છે એટલે કે પહેલા જે જમાનામાં બનતું હતું તે વર્ષ અને આશ્રમની ખુબીઓ આપણે સમજતા નથી પણ જેમ સરવાળો, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર છે તેમ મારા મતે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એમ ચાર આશ્રમ છે.

બાળકો જયારે સ્કુલમાં બેસે તો સૌ પ્રથમ તેને શીખવાડવામાં આવે છે કે મેળવવાનું તેનું નામ સરવાળા. જેમ કે બે ને ત્રણ પાંચ, પાંચ ને પાંચ દસ, એવી રીતે મેળવવાને સરવાળો કહેવામાં આવે છે, તેમ બ્રહ્મચર્ય અવસ્થામાં જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. ઘણી જાતની જુદી જુદી વિદ્યાઓ ભણી શકાય છે તેને આગળ જતાં દુનિયાદારીમાં જે સંસાર ચલાવવાનો હોય છે તેના મૂળ તત્વો આમાંજ સમાયેલા છે તેને

જાણવા જરૂરી છે. ઈશ્વર ઉપરનો વિશ્વાસ અને જગત ઉપરનો પ્રેમ શીખી લેવો એ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનું કામ છે, માટે સરવાળાની સાથે બ્રહ્મચર્યની સરખામણી કરી છે.

સરવાળા શીખ્યા પછી બાળકોને બાદબાકી શીખવવામાં આવે છે. બાદબાકીમાં બધુ ઓછું કરવાનું હોય છે જેમ કે આપણી પાસે સો રૂપિયા હોય તેમાથી પચાસ કોઈને આપી દઈએ તો બાકી પચાસ રહે. તે પચાસમાંથી દસ કાઢી લઈએ તો ચાળીસ વધે. આવી રીતે મુળ રકમમાંથી ઓછા કરતાં રહેવું તેનું નામ બાદબાકી કહે છે. સંત પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમને બાદબાકી કહે છે, કારણ કે બ્રહ્મચર્ય અવસ્થામાં આપણે જે લાભો મેળવેલા હોય છે તેના ફળ ગૃહસ્થાશ્રમમાં આપવા પડે છે. કમાણી વખતે સ્ત્રીનો હક સ્ત્રીને આપવો પડે છે એટલે જ કમાણીની ૫૦% ભાગીદારી તેની કહેવાય છે. બાળકોનો હક્ક બાળકોને આપવો પડે છે, મા-બાપનો હક્ક મા-બાપને આપવાનો હોય છે, દેશનો હક્ક દેશને આપવાનો હોય છે, ભાઈ-બહેનનો હક્ક ભાઈ-બહેનને આપવાનો હોય છે અને ભગવાનો હક્ક માનપૂર્વક ભગવાનને અર્પણ કરવાનો હોય છે. આવી રીતે સરવાળામાં એટલે કે બ્રહ્મચર્ય અવસ્થામાં જે મેળવેલું હોય, તે બાદબાકી એટલે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં બાદ કરવું પડે છે., માટે સંત પુરુષો ગૃહસ્થાશ્રમને બાદબાકી કહે છે.

બાદબાકી શીખવાડ્યા બાદ ગુણાકાર શીખવાડવામાં આવે છે. સંતોષે ગુણાકાર અવસ્થાને વાનપ્રસ્થ અવસ્થા સાથે સરખામણી કરી છે જેમ ગુણાકારમાં એકનું અનેક ગણું થઈ જાય છે તેમ આવી અવસ્થાવાળા પોતાના જ્ઞાનથી, ગુણથી, પોતાના અનુભવથી જગતનું ધારું હિત કરી શકે છે. કારણ કે આ લોકોએ પોતાના અંગત સ્વાર્થનો ભોગ આપેલો હોય છે એટલે કે પરમાર્થ કરેલા તેઓના કામ ગુણાકાર જેવા એટલે કે એકના બહુ ગણા થઈ જાય છે કારણ કે તેઓ મહાજનો છે બીજા સાધારણ લોકો તેઓને ચલાપેલા માર્ગ ઉપર ચાલે છે., તેઓના અનુભવ અને તેઓની મહેનતનો લોકોને મફત લાભ મળવાથી દેશની ઉન્નતિને લાભ થાય છે માટે આવા સજજનોની સરખામણી ગુણાકાર સાથે થાય છે.

આ પછી છેલ્લો આશ્રમ જે સંન્યાસ, તેની સરખામણી ભાગાકાર સાથે કરે છે. ગુણાકાર ની સ્થિતિમાં જે એકનું અનેક ગણું થયું હોય, તેના જે કટક બને તેટલા ભાગ પાડી નાખવા અને છેવટે શૂન્ય બાકી રહેવા દેવી. એ સંન્યાસ આશ્રમનું કામ છે. પોતાના માટે શૂન્ય એટલે કે બ્રહ્મ રાખી પાતાની પાસે જે કંઈ હોય તે સર્વ પોતાનામાં (સમાજમાં) ભાગ પાડીને વહેંચી દેવું ને પોતે તદ્દન નિર્વિકારી થઈ ઈશ્વરમય થઈ જવું, એનું નામ સંન્યાસ છે અને તે ભાગાકાર છે. જીવનમાં જે સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર જાણે છે જે જીવનના ધણી જાતના હિસાબો બહુ ચોક્કસ પણે કરી શકે છે. તેના હિસાબમાં કયારેય ભુલ રહેતી નથી. તેમજ જે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થ તેમજ સંન્યાસ આશ્રમ ભોગવે છે, તેઓનું ઈશ્વર જ્ઞાન પણ સારું થઈ જાય છે તેથી આવા લોકોનો મોક્ષ સુલભ થઈ જાય છે માટે આધુનિક જમાનામાં સંન્યાસધર્મ આપણાથી પાળી ન શકાય તો કંઈ લાભ કરવા જેવું નથી પણ બ્રહ્મચર્ય અને વાનપ્રસ્થ માટે તો જરૂર ધ્યાન રાખજો. ગૃહસ્થાશ્રમ માટે તો તમને કહેવા જેવું કશું નથી કારણ કે તે તો તમારી પસંદ જ છે કારણ કે જે તમને નથી ગમતું તે બ્રહ્મચર્ય, કારણ કે બાળપણમાં સરવાળા શીખવાની માથાકુટ જબરી હોય છે બાદબાકી તો જલદી આવળી જાય. એટલે એમાં કશું કહેવા જેવું નથી. પણ ગુણાકાર જરા કઠીન છે ધરડા થયા હોઈએ તો પણ ભાડુતી ધરનો મોહ છુટતો નથી માટે ચાર આશ્રમને સમજીને આપણું જીવન વ્યતિત કરવું જોઈએ જેથી કરીને પાછળથી પછીતાવવું ના પડે.

પૃથ્વી પર રહેતા બધા જીવોમાંથી મનુષ્યમાં જ ચેતના, બુદ્ધિ, જ્ઞાન હોય છે. જેના લીધે મનુષ્ય પ્રકૃતિના વિવિધ રૂપોને જાણવા માટે જિજ્ઞાસું અને ઉત્સાહિત રહે છે. કહેવાય છે કે, જરૂરિયાત શોધની માતા છે. મનુષ્યએ ધીમે ધીમે પોતાની જરૂરિયાતોની અનુસાર પ્રકૃતિમાં નવી નવી શોધ કરીને પોતાનું જીવન સ્તર સુધાર્યું. બ્રાંંડની ઉત્પત્તિ પાંચ તત્વોમાંથી થઈ છે, તે છે પૃથ્વી, જળ, વાયુ, અજી અને આકાશ. જેને આપણે પંચમહાભૂત કહીએ છીએ. તેને ઉપયોગમાં લેવાની ચેતના કે બુદ્ધિ મનુષ્ય પાસે નૈસર્જિક રૂપે છે. જેનાથી મનુષ્ય સુખ શાંતિથી રહીને પોતાની પ્રગતિ અને કલ્યાણ કરી શકે.

આ સંપૂર્ણ અને શાશ્વત જ્ઞાનને જ વેદ કહેવામાં આવ્યું છે. વેદનો અર્થ પૂર્ણ જ્ઞાન સાથે સંકળાયેલો છે. વેદ એ પ્રકૃતિની દેન છે. ભારતીય જીવનશૈલી વેદ અને વૈદિક વિચારધારાથી અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ જ દ્રષ્ટિએ ભારતીય ચિંતન દ્વારા જ્ઞાન, મુળ અને સત્યની શોધ થઈ રહી છે. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ શીર્ષ સ્થાને હતી ત્યાર સુધી તેની અભિવ્યક્તિ તેના સંપૂર્ણ રૂપમાં થઈ ત્યાર બાદ તે દૂધિત થતી ગઈ.

તેથી વર્તમાનના સંદર્ભમાં એ જરૂરી બની ગયું છે કે આપણે વેદોના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો અભ્યાસ અને સંશોધન કરી જે તેને આધુનિક યુગમાં વ્યવહારીક અને પ્રાસંગિક બનાવીએ અને વેદ વિજ્ઞાનને આધુનિક વિજ્ઞાનના એક પૂરક વિષયના રૂપમાં સમજાએ અને જે પ્રશ્નોના જવાબ આધુનિક વિજ્ઞાનમાં શંકા નથી, તેમને વેદના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરીએ. જે પ્રકૃતિક અને ભौતિક ઘટનાઓના કારણોની માહીતી આધુનિક વિજ્ઞાન પાસે નથી. તેના કારણો વેદમાં દર્શાવાયેલી પદ્ધતિ સ્વીકારીને જાણી શકાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે જે બિમારીઓની સારવાર આધુનિક એલોપેથી દ્વારા શક્ય નથી, તેનો ઉપયાર આપણા આયુર્વેદીક ચિકિત્સા દ્વારા કરીએ અથવા જ્યોતિષ વિદ્યા અનુસાર કરીએ. ગ્રહોની શાંતિ, પૂજા, જાપ અથવા રત્ન ધારણ કરીએ અથવા વાસ્તુદોષ નિવારણ કરીને કે યોગાસન દ્વારા રોગોની ઉત્પત્તિને અટકાવીએ. આ ઉપાય આધુનિક યુગમાં પણ ચમત્કારીક સાબિત થઈ રહ્યો છે. તેથી વેદોને આધુનિક વિજ્ઞાનના પૂરક કહી શકાય.

આધુનિક જીવનશૈલી તથા ખાવા પીવાની ખરાબ આદતના કારણે માણસનું શરીર રોગોનું ધર બની રહ્યું છે. નવાઈની વાત એ છે કે, બાળપણ છોડીને યુવાનીના ઉબરે પગ મૂકી રહેલા છોકરા-છોકરીમાં કમરના, ગળાના, મણકાના તથા પેટના દુખાવાની સમસ્યાઓ વકરતી જાય છે. સામાન્ય રીતે વૃદ્ધાવસ્થા આવે ત્યારે શરીરમાં આધી વ્યાધિ આવતી હોય છે. પરંતુ નવી પેઢી આહાર જ્ઞાનના અભાવે શરીરને કચરાપેટી સમજાને નાખવામાં આવતાં જંક ફૂડ ખોરાક શરીરને પોષવાનું નહીં પરંતુ મારવાનું કામ કરે છે. શું ખાવું અને શું ના ખાવું ના વિવેક ભાનના અભાવે પેટમાં નખાતો વિરુદ્ધ આહાર વિષાક્તાસરો પેદા કરે છે, જે બ્લડ સરક્યુલેશનમાં અવરોધ પેદા કરીને માથાનો દુખાવો, મેમરી લોસ, શૉર્ટ ટેમ્પર જેવી સમસ્યાઓ ઉભી કરે છે.

એક આયુર્વેદ ચિકિત્સક એમ પણ કહે છે કે “વિરુદ્ધ આહાર લેવાથી શરીરમાં રોગપ્રતિકારક શક્તિમાં ઘટાડો થાય છે. વાયરલ ઈન્ફેક્શન વર્ગે ઝડપથી લાગુ પડે છે.” તેઓ જણાવે છે કે કયો આહાર લેવાથી શરીરમાં કેવી અસર જન્મે છે એની લોકો પરવા કર્યા વિના માત્ર સ્વાદના ચટાકાને જ મહત્વ આપે

ઇ જેમ કે ઘણા લોકો આદુનો આઈસ્ક્રિમ, મરચાનો આઈસ્ક્રિમ ખાતા હોય છે, જે વિડુદ્વ આહાર છે. ટહેલવું તંદુરસ્તી માટે લાભદાયક છે.

સ્વાસ્થ્યના રક્ષણ માટે સમતુલીત આહાર, જળ, વાયુ, સૂર્યતાપ, નિંદ્રા, વિશ્રામ વગેરે જેટલી જ વ્યાયામની જરૂર હોય છે. એ સર્વમાન્ય અને નિરાપદ તથ્ય છે કે જો મનુષ્ય પરિશ્રમ ન કરે તો તેના સંપૂર્ણ અવયવો પોતાની શક્તિ ગુમાવવા લાગે છે. તેથી સ્વાસ્થ્ય કમજોર થઈ જવું અને રોગી થવું સ્વાભાવિક જ છે.

અંગપ્રત્યંગોને સ્વાભાવિક સશક્ત રાખતી સરળ કસરત ટહેલવું છે. એ સર્વસાધારણ માટે સુલભ અને ઉપયોગી છે. શારીરિક દ્રષ્ટિએ દુર્બળ વ્યક્તિ, સ્ત્રી, બાળકો, વૃદ્ધ બધાં જ પોતપોતાની અવસ્થાને અનુકૂળ રીતે એના દ્વારા લાભ ઉઠાવી શકે છે, એમા કોઈ જાતના નુકશાનની શક્યતા નથી.

સહેલ કરવા જવાનું જેટલું સ્વાસ્થ્ય માટે ઉપયોગી થઈ શકે છે, તેટલું જ રૂચિકર પણ હોય છે. એનાથી માનસિક પ્રસન્નતા અને શારીરિક સ્વાસ્થ્યની બેવડી પ્રતિક્રિયા પૂરી થાય છે. તેથી સંસારના બધા સ્વાસ્થ્ય વિશેપજ્ઞો તથા મહાપુરુષોએ એને સર્વોત્તમ વ્યાયામ માન્યો છે. અને બધાએ એનો દૈનિક જીવનમાં પ્રયોગ કર્યો છે. જેમને દરરોજ ઓફિસમાં બેસીને કામ કરવાનું હોય છે એવા લોકો માટે ટહેલવું અત્યંત જરૂરી છે. દિવસબર દુકાનોમાં બેસતા અને બુદ્ધિજીવી લોકો માટે પણ તે એટલું જ ઉપયોગી છે. એનાથી કુદરતી સંપૂર્ણ શરીરનો વ્યાયામ થાય છે.

ટહેલવલથી આખા શરીરની સજીવતા ટકી રહે છે. ફેફસા અને હદ્યની શક્તિ વધે છે. બોજન પચે છે અને શરીરની સફાઈમાં લાગેલા અવયવો ઝડપથી તેમનું કામ પૂરૂ કરે છે. નિયમિત વાયુ સેવન અને ટહેલવાથી દીર્ઘજીવનનો લાભ મળે છે. જે અંગ કામના ભારને લીધે સુસ્ત થઈ ગયા હોય કે શિથિલ પડી ગયા હોય તે ફરીથી પ્રકુલ્પિત અને ઉત્સાહિત થઈને કાર્ય કરવા લાગે છે. જેમનું શરીર વધી ગયું હોય છે તેઓ સુંગે બને છે. આ દ્રષ્ટિએ તો ટહેલવાનાં વ્યાયામને જ સર્વાગપૂર્ણ વ્યાયામ માનવો પડે છે. શ્વાસોચ્છવાસની બન્ને પ્રકારની ક્રિયાઓ ઉત્સાહિત થાય છે, જેથી વ્યાયામ અને પ્રાણાયામના બન્ને ઉદ્દેશો પૂરા થઈ જાય છે. વ્યાયામનો અર્થ છે પ્રત્યેક અંગને કાર્યશીલ રાખવું અને પ્રાણાયામનું તાત્પર્ય છે પ્રાકૃતિક વિધુતશક્તિ કે પ્રાણશક્તિને ધારણ કરવી. આ રીતે શરીર અને પ્રાણ બન્નેની પુષ્ટિ થઈ જવાથી એ બધી રીતે ઉપયોગી છે. ગતિ આવવાથી શરીરની બિનજરૂરી ચરબી બળીને ખતમ થઈ જાય છે, જેથી કબજ્યાત અને અનિનમાંધતામાં શિશ્રૂ લાભ થાય છે. ઝડપથી ઊડા શ્વાસ લેતાં ટહેલવું તે કબજ્યાતની અમુક દવા છે. ખરાબ સપનાઓ દૂર થઈને ગાઢ ઊંઘ પણ એ કારણથી આવે છે. વીર્ય સંબંધી રોગોમાં પ્રાતઃકાળે ફરવું અત્યંત લાભદાયક છે. ખુલ્લા પગે ફરવાથી એક્યુપ્રેશરનો લાભ પણ મળે છે. તેથી ખુલ્લા પગે ખરબચ્ચી જગ્યા પર ટહેલવું જોઈએ.

ગાંધીજીના અસ્પૃશ્યતા અંગોના વિચારો

પ્રા.ડૉ કલ્યાણ બી.ચૌધરી

આજે હિન્દુ ધર્મને માથે ન ભુસી શકાય એવું કલંક લાગેલું છે. એ અનાદિ કાળથી ઉત્તરી આવેલું છે. એમ માનવાનો હું ઈન્કાર કરું છું. હું માતુ છું કે, આપણે સંસ્કૃતિની નીચામાં નીચી કશાએ હોઈશું ત્યારે આપણામાં આ અસ્પૃશ્યતાની અધમ, ફુલ અને ગુલાબ બનાવનારી ભાવના જન્મી હશે. આ અનિષ્ટ આપણને વળગ્યું છે. અને આજે પણ આપણને વળગેલું છે.

ગાંધીજી પોતે માનતા હતા કે અસ્પૃશ્યતાએ હિન્દુ ધર્મનું અંગ નથી. પણ એમાં પેસી ગયેલો સરો છે. વહેમ છે. પાપ છે. ને તેનું નિવારણ કરવું એ પ્રત્યેક વેળાસર નાખું ન કરવામાં આવે તો હિન્દુ સમાજ અને ધર્મની હસ્તી જોખમમાં છે. જન્મના કારણથી મનાયેલી આ અસ્પૃશ્યતામાં અહિંસા ધર્મનો અને સર્વભૂતાત્મભાવનો નિષેધ થઈ જાય છે. એના મુળમાં સંયમ નથી. પણ ઊંચપણાની ઉદ્ઘત ભાવના જ રહેલી છે. આથી એ સ્પષ્ટ અધમ જ છે. એણે ધર્મને બહાને લાખો કે કરોડોની સ્થિતિ ગુલામ જેવી મુકી છે.

સાર્વજનિક મેળા, બજાર, ફુકાન, શાળા, ધર્મશાળા, માંદિર, કુવા, આગામાડી, મોટર વગેરે સ્થાનો જ્યાં બીજા હિન્દુઓને છુટથી જવાનો અને તેનો લાભ ઉઠાવવાનો અધિકાર હોય, ત્યાં અસ્પૃશ્યોનેયે અધિકાર છે જ. એ અધિકારથી તેમને વંચિત રાખનાર અન્યાય કરે છે.

જો પણ આ મારવાને લીધે, અને માંસ, ઢ્રિષ્ટ અને હાડકાં તથા વિષની સાથે કારભાર કરવાનો હોવાને લીધે તેઓ અસ્પૃશ્ય બન્યા હોય, તો દરેક નર્સ અને દરેક દાકતર અસ્પૃશ્ય હોવો જોઈએ. અને તે જ પ્રમાણે ખિસ્તી, મુસલમાન, અને કહેવાતા ઊંચ વર્ણના હિન્દુઓ જેઓ આહાર અથવા યજને માટે પણ વધુ કરે છે. તેઓ પણ અસ્પૃશ્ય હોવા જોઈએ.

સેકડો વર્ષના અમાનુષી વ્યવહારને અને સંસ્કારી લોકોના સંસર્જથી વંચિત રહેવાને પરીક્ષામે અસ્પૃશ્યોની સ્થિતી એટલી બધી દયાપાત્ર બની ગઈ છે અને તે એટલા બધા હેઠા પડી ગયા છે કે, એમને બીજા વર્ગોની કોટીએ ચડાવવા માટે સમજદાર હિન્દુઓએ ખાસ પ્રયત્ન કરવા ઘટે છે. આથી અસ્પૃશ્યો અને બીજી દલીત કે પદ્ધત કોમોની સેવા માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરવું, અને તે કાર્યમાં ઉદાર દિલે મદદ કરવી, એ આ યુગના હિન્દુઓ માટે અતિ પવિત્ર કર્મ છે.

અસ્પૃશ્યોની સ્થિતી સુધારવા માટે એમની પાસે એમના પરંપરાગત ધંધાઓ છોડાવવાની કે એ પ્રત્યે એમનામાં અણાગમો ઉત્પન્ન કરાવવાની જરૂર નથી. એવું પરીક્ષામ આવે એવી રીતે એમનામાં કરેલી પ્રવૃત્તિ એમની સેવા નહીં, પણ અસેવા કરશે. વજાકર વણાટ કરતો રહે અને ચમાર ચામું કેળવતો રહે, છતાં અસ્પૃશ્ય ન ગણાય ત્યારે જ અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ કર્યું ગણાય. એ ધંધામાં સુધારા કરવાની અને ખિલવણી કરવાની

ફરજ પાડી શકાય નથી.

સમાજની ગંદકીને હુર કરી તેને રોજ રોજ સાફ રાખવાનું કાર્ય પવિત્ર છે. એ કાર્ય નિયમિત રીતે ન થાય તો આખો સમાજ મરણતોલ દશામાં આવી પડે. સફાઈના કામનો દરજાને સમાજને આવશ્યક બીજા કામોના જેટલો જ ઉંચો સમજવો ઘટે છે. એ કામમાં અનેક સુધારાઓને અવકાશ છે. સંસ્કારી લોકોએ કામ કરતા થઈ જઈને ઘણા સુધારા કરી શકે.

આપણો જે લોકોને ઘણીવાર આપણા અજ્ઞાનને અને વધુવાર આપણા અહંકારને કારણે આપણાથી હલકા ગણીએ છીએ. તે લોકોના સ્પર્શની અસરની બાબતમાં અતિશયોક્તિ ન કરીએ, ઈશ્રના સિંહાસન આગળ, આપણો શું ખાધું છે કે આપણાને કોણ અડયુ છે. તેના પરણી નહીં પડી આપણો કોની અને કેવી રીતે સેવા કરી છે. તેના પરથી આપણો ન્યાય થશે. જો આપણો એક પડી હુઃખી માણસની સેવા કરીશું. તો ભગવાનની આપણા તરફ કૃપા દર્શિ થશે.

આ સફાઈના કામનો અલગ ધંધો બનાવીએ ધંધાને અતિશય ગંદો તથા હીન ગણી, તથા એ ધંધો કરનારી ભંગી કોમને છેક નીચ વર્ણ ગણી આપણો ભંગી કોમની સ્થિતિ અતિશય દયામળી કરી મુકી છે. તથા આપણો આખો સમાજ ગંદી હાલતમાં રહેતો થઈ ગયો છે. આનો ઉપાય એ છે કે, દરેક કુટુંબ પોતાની પાપખાના સફાઈનું તથા બીજી સફાઈનું કામ પોતે જ કરી લે, જેમ પોતાની રસોઈ પોતે કરી લે છે. તેમ પછી સાર્વજનિક સફાઈનું કામ રહે તે માટે ધંધાદારી માણસો હોય, પડી એ ધંધાનો દરજાને બીજા ઉંચા ગણાતા ધંધાઓ જેટલો ગણવામાં આવે, અને એ કામ કરવાની રીતો એટલી સુધારવામાં આવે કે, કામ સુધાર અને આરોગ્યપ્રદ રીતે કરી શકાય અને એ કામ કરનાર બહુ સ્વચ્છ રહી શકે.

અસ્પૃશ્ય ગણાતાં લોકોમાં પેઠેલી મુડદાલ માંસ ખાવાની ટેવ, એમની દરિદ્રતા કેટલી કરુણાજનક છે, એ જ દશાવે છે. એ દરિદ્રતા હુર કરીને અને એમને સમજજા આપીને એ ટેવ હુર કરવી ઘટે છે.

માત્ર પોતાના આચાર ચોખ્યા રાખવાથી સંસ્કારી થવાતુ નથી. પોતે જેને અશુદ્ધ આચાર ગણાતા હોય, તે આચારવાની બીજાને ફરજ પડે એમ વર્તવું, એ પડી અસંસ્કારિતાની નિશાની છે. પોતાને સંસ્કારી ગણતા વર્ણો અસ્પૃશ્યને પોતાનું એહ કે કોહેલું, કે ઉભરેલું કે અશુદ્ધ થયેલું આપે અને પશુ કરતાંયે એમની સાથે હલકો વ્યવહાર કરે, એ અસંસ્કારિતા તેમજ પાપ છે. એવું ગાંધીજ માનતા હતા.

સંદર્ભ સુચિ

(૧) મારા સ્વખાનું ભારત નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ-૧૪

ગાંધીજ - પ્રકાશક વિવેક જતેજ્જ દેસાઈ

(૨) ગાંધી વિચાર-દોહન નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ-૧૪

ક્ર. ધ. મશરૂવાળા

(૩) ભારતીય સમાજનું માળખું- અનંત પ્રકાશન જે.કે.દવે, એ.જ.શાહ

રાજા દિલીપની ગો સેવા

પ્રા.ડૉ.શૈલેષકુમાર કે.જોખી

મહાકવિ કાલિદાસે સાત ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમાં બે મહાકાવ્યો પૈકી રઘુવંશ મહાકાવ્ય ઓગણીસ સર્ગનું છે. તે આગવું સ્થાન ધરાવે છે. રઘુવંશને માટેક ઇહ રઘુકારે ન રમતોએમ કહેવાયું છે. તેમાં સૂર્યમાં થીજન્મેલા વૈવસ્વત મનુ અને મનુના ધરે જન્મેલા રાજા દિલીપના ચરિત્રથી શરૂ કરીને અભિનવર્ણ સુધીના રાજાઓનું ચરિત્ર વર્ણવાયું છે.

આ સૂર્યવંશી રાજાઓ વિશે પ્રથમ સર્ગમાં કવિએ છ જેટલા શલોકોમાં તેમના આદર્શ જીવનને દર્શાવ્યું છે. તેમાંનો એક શલોક જોઈએ-

શૈશવેઽભ્યસ્તવિદ્યાનાં યૌવને વિષયૈષિણામ् ।

વાર્ધકે મુનિવૃતીનાં યોગેનાન્તે તનુત્યજામ् ॥¹

અર્થાત् શૈશવમાં વિદ્યાભ્યાસ કરનારા હતા યૌવનમાં વિષયોનો ઉપભોગ કરનારા હતા, વૃદ્ધાવસ્થામાં મુનિવૃતીનું આશ્રયણ કરતા હતા અને યોગની સમાધિ દ્વારા શરીરનો ત્યાગ કરનારા હતા.

વિવસ્વત અર્થાત् સૂર્યનો પુત્ર મનુ સર્વ રાજાઓમાં મુખ્ય હણોતેમનો પુત્ર દિલીપ પૃથ્વીનું એકચકી શાસન કરતો હતો પ્રજાના કલ્યાણ માટે કર ઉધરાવતો પણ હજારગણું કરીને પ્રજાને પાછું આપતો હતો. પ્રજાના રક્ષણ, ભરણપોષણથી તે સાચા અર્થમાં પ્રજાનો પિતા હતો. પરંતુ તેને પોતાનું કોઇ સંતાન ન હતું તેથી પુત્રપ્રાપ્તિની અંખનાથી પત્ની સુદક્ષિણા સાથે વસિષ્ઠના આશ્રમે ગયો ઋષિ રાજાના કુશળ સમાચાર પૂછે છે પણ રાજા કહે છે, આપના તપના પ્રભાવથી બધું યોગક્ષેમ છે, પણ મારી ધર્મપત્ની સુદક્ષિણા પુત્રરળ વિનાની છે. પોતે નિઃસંતાન છે એમ જોઇ, પિતૃ ઓ દુખી મનથી શ્રાદ્ધપિંડનો સ્વીકાર કરે છે. ત્યારબાદ સમાધિ દ્વારા વસિષ્ઠ નિઃસંતાનપણાનું કારણ દિલીપને જણાવે છે તે પ્રમાણે એકવાર ઇન્દ્રની મદદે જછ આવ્યા પછી પાછા ફરી રહેલા દિલીપે ઋતુ સ્નાતા સુદક્ષિણાને જલ્દી મળવાના મોહમાં કલ્પતરુ નીચે બેઠેલી કામઘેનુંની પ્રદક્ષિણા પૂજા, સ્તુતિ નહીં કરીને

તેની ઉપેક્ષા કરી તેથી કામધેનુએ મારી સંતતિને ખુશ કર્યા વિના તને સંતતિ થશે નહીં એવો શાપ આપ્યો. તેથી વસિષ્ઠ કહ્યું કે કામધેનુની પુત્રી નંદિની મારા આશ્રમમાં છેતેની દિલીપ અને સુદક્ષિણાએ સેવા કરવી તેની સેવા કેવી રીતે કરવી તેનું સ્વુચ્છન કરતાં વસિષ્ઠ કહે છે આ નંદિની ચાલે ત્યારે, તું એની પાછળ પાછળ ચાલજે તે ઊભી રહે ત્યારે તું ઊભો રહેજે તે બેસે ત્યારે તું બેસજે અને તે પાણી પીલે ત્યારે જ તું પાણી પીજે રાણી સુદક્ષિણાએ પણ જેનું પૂજન થયું છે તેવી ગાયની પાછળ તપોવન સુધી જવાનું અને સાંજે પણ એ જ મ્યાણે તપોવન સુધી લેવા જવાનું

રાજા દિલીપ ચાર આંચળને ધારણ કરતી ચાર સમુક્રોવાળી પુઢ્યી જ હોય તેવી તે ગાયનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો. સુદક્ષિણા પણ તપોવન સુધી સ્મૃતિ જેમ શુતિના અર્થને અનુસરે તેમ ગાયને અનુસરવા લાગી

રાજા ગાયની કેવી સેવા કરતો તેનું નિરૂપણ એક શલોઅંદ્રા કર્યું છે જેમ કે માર્ગમાં ગાયને આસ્વાદયુક્ત ધાસના કોળિયા ખવરાવતો, ખંજવાળી આપતો, વનમક્ષિકાઓને ગાયના શરીર પરથી ઉડાડી આપતો અને ગાયને જ્યાં, જે તરફ જવું હોય ત્યાં જવા દેતો હતો કવિ કાલિદાસે તેના માટે સુંદર ઉપમા આપતાં કહ્યું છે છાયેવ તાં ભૂપતિરન્વગચ્છત् ।²

આ પ્રકારે વ્રતનું આચરણ કરતાં તેમના એકવીસ દિવસ પૂરા થયા ત્યારબાદ રાજા દિલીપના ભાવને જાણવાની ઇચ્છાવાળી ગાય હિમાલયમાં ગંગાના ધોઘ પાસે ઊગેલાં ધાસવાળાં કોતરોમાં પ્રવેશી તેના પર હિંસક પ્રાણીઓ મનથી પણ હુમલો ન કરી શકે તેમ વિચારતો પર્વતની શોભા જોઇ રહ્યો હતો, ત્યાં જ નંદિનીની માયાથી ઉત્પજ્ઞ સિંહે ગાયને જોરથી જેંચી. ત્યારે રાજાએ પોતાના ભાથામાંથી બાણ જેંચવા જતાં ચમત્કાર થયો હોય તેમ રાજાનો હાથ સ્થિર થઈ ગયો. સિંહે મનુષ્યવાણીમાં રાજાને કહ્યું કેતારું બાણ વ્યર્થ જશે³ તથા પોતે કુંભોદર નામના નિંકુભનો ભિત્ર અને શિવજીનો સેવક છે તેમ કહ્યું. પોતાને પાર્વતીએ ઉછેરેલા દેવદારુ વૃક્ષનું રક્ષણ કરવા નીમ્યો છે અહીં પ્રવેશ કરતાં પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરી જીવનનિર્વાહ કરવા કહ્યું છે. તેથી આ ગાય એ ભૂખ્યા એવા ને તૃપ્ત કરશે “તેં તારી ફરજ પૂરી કરી છે હવે પાછો ફરજ”⁴ એમ રાજાને કહ્યું. દિલીપરાજાએ કહ્યું કે “ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનાર એવા શંકર માટે પૂજનીય છે પરંતુ અન્નિની સ્થાપના કરનાર ગુરુ

વસિષ્ઠનું આ ગાય રૂપ ધન નાશ પામતું હોય તો તેની ઉપેક્ષા ન થઈ શકે તેથી મારા દેહથી ભૂખ સંતોષીને ગાયને છોડી એ ત્યારે સિંહ રાજાને 'મૂર્ખ' કહીને ગાયને માટે પોતાનો નાશ ન કરવા દલીલો કરે છે. દિલીપ અત્યંત નમૃતાથી કહુંક્ષતાત્કિલ ત્રાયત⁵ અર્થાત् 'નાશમાંથી બચાવે છે' એ અર્થમાં ક્ષત્રિય શબ્દ ત્રણેય લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તો નાશમાંથી ન બચાવી શકનારને માટે રાજ્ય હોય તો ય શું કે નિંદાપાત્ર બનેલા પ્રાણોથી ય શું પ્લોજન છે? એમ કહી માંસના લોચાની જેમ પોતાના દેહને સિંહને હવાલે કર્યો ત્યાં જ તે રાજા ઉપર વિદ્યાધરોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રાજાએ સિંહને સ્થાને 'ઉઠ બેટા' એમ કહીને આશિષ આપતી નંદિનીને જોઇ. માયા દ્વારા મેં જ તારી પરીક્ષા કરી તેમ કહી વરદાન માગવા જણાવ્યું. રાજાએ પુત્રપ્રાપ્તિની પ્રાર્થના કરતાં નંદિનીએ તેનું દૂધ દોહીને પીવા આદેશ કર્યો ત્યારે પણ વાછરડાએ પી લીધા પછી, યજ્ઞકિયામાં તેનો ઉપયોગ થઈ ગયા પછી બાકી રહેલા દૂધનો ઋષિની આજા મળ્યા પછી સ્વીકાર કરવાની નમૃતા દર્શાવી. બીજા સર્ગના અંતે ઋષિ વસિષ્ઠના શુભાશિષ પ્રાપ્ત કરીને પોતાના રાજ્યમાં પ્રયાણ કરે છે અને રાણી સુદક્ષિણા ગર્ભ ધારણ કરે છે રધુવંશે ભારતીય સંસ્કૃતિને જે આપ્યું છે તે અભૂતપૂર્વ છોલિદાસના સમયના રાજાઓ અને તેમની રાજ્યવ્યવસ્થાકેવી હતી તેનો નિર્દેશ પ્રસ્તુત લેખ કરે છે રાજ્યનું સંચાલન એક જ વ્યક્તિના હાથમાં હોય અને તે વ્યક્તિ કે રાજાની દુરાચારી બને તો પ્રજાને અન્યાય થાય, તેથી રાજસત્તાની ઉપર નિયમો બનાવવાની સત્તા વસિષ્ઠ જેવા ઋષિઓના હાથમાં હતી તેનું ઉલ્લંઘન રાજા ક્યારેય કરે નહીં કારણ કે તપ્યાં સ્વાધ્યાયનિરત ઋષિઓનો પ્રભાવ જ અપ્રતિમ હતો. કાલિદાસે રધુવંશમાં દર્શાવેલા રાજ્ઞા સોળ ગુણો પ્રાચીન આધુનિક શાસકો માટે સ્વભરૂપ ગણાય. પરંતુ તેવા ગુણો હોય તો જ રામરાજ્યની કલ્પના શક્ય છે ગૌતમ પટેલ લખે છે તેમ "વર્તમાનયુગમાં લોકો બાળપણમાં અભ્યાસ નહીં કરનારું યુવાનીમાં ભોગોની ઈચ્છાવાળા, વૃજાવસ્થામાં ફૂતરા જેવી વૃત્તિવાળા અને રોગને અંતેદેહને ત્યજનારા હોય છે."⁶ તેની સામે કાલિદાસે વર્ણવેલા ગુણો પ્રેરણારૂપ છે.

રાજા દિલીપ માટે ઋષિઓએ પૂજ્ય જિતેન્દ્રિય અને નીતિરૂપ ચક્ષુવાળા એવો પ્રયોગ કર્યો છે. તેની કઠોર દિનચર્ચા માટે તેને રાજ્યરૂપી આશ્રમના મુનિપદથી સંબોધિત કર્યો છે જેમ કે

તસ્મૈ સભ્યા: સભાર્યાય ગોપ્ત્રે ગુપ્તતમેન્દ્રિયાઃ।

અહણામહૃતે ચક્રમુનયો નયચક્ષુષે॥⁷

(અર્થાત् જેમણે ઇન્ડિયોનો અતિશય કાબુ માં રાખી છે અને જેઓ સભ્ય છે તેવા મુનિઓએ (પ્રજાના) રક્ષક, સુ યોગ્ય, નીતિશાસ્ત્રાનુસારી દ્રષ્ટિવાળા અને સભામાં વડીલ એવા તે (રાજાનો) સત્કાર કર્યો.)

દિલીપરાજાએ સંતાનની પ્રાપ્તિ માટે ઋષિની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું પરંતુ તેમની ઇચ્છાની પાછળ માત્ર વ્યક્તિગત સ્વાર્થ ન હતો. પિતુઓ તરફનો ઉદાત્તભાવ હતો નંદિનીની સેવા કરવામાં પણ કઠીન તપ અને કસોટીમાંથી પાર ઊતર્યા આમ તો એક શાસક આ પ્રકારની સેવા કરવાની થાય તો તેને માટે માણસ રાખી દે, બ્રાહ્મણને બોલાવીને યજ્ઞો, મંત્રો, જાપ કરાવે, દાન કરે, ગૌશાળા બંધાવી દે. પણ પોતાના શરીરને કષ્ટ પડે તેવું કે પોતાની જાતનું બલિદાન ન આપે. જ્યારે દિલીપરાજા ફળ સામે આવ્યું ત્યારે નંદિનીના પવિત્ર દૂધનો અધિકાર વાધરડાને આપી ઋષિની આજ્ઞા આપે પછી લેવા ઇછે છે. આવા તપ અને સેવાથી જન્મ પામનાર સંતાન જન્મથી જ પવિત્ર હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી જ આજન્મશુદ્ધાએ રધુવંશી રાજાઓનો ગુણ છે

સંદર્ભ:

1. રઘુવંશમ् 1-8, સંપાદક-વસંતકુમાર મભદ્ધ, સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર અમદાવાદ, પૃ-18
2. એજન 2-6, પૃ-35
3. એજન 2-31, પૃ-39
4. એજન 2-40, પૃ-41
5. એજન 2-53, પૃ-43
6. રઘુવંશમહાકાવ્યમ्, સંપાદક-ડૉ. ગૌતમ પટેલ, અમદાવાદ, પૃ-11
7. રઘુવંશમ् 1-55, સંપાદક-વસંતકુમાર મભદ્ધ, સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર અમદાવાદ, પૃ-27

ઉશનસના પ્રકૃતિ વિષયક કાવ્યો

- પ્રા.ડૉ. મનીષકુમાર બી. ચૌધરી

પંડ્યા નટવરલાલ કુબેરદાસ ‘આરએચ’, ‘ઉશનસ’ 28/09/1920 ના રોજ વડોદરા જિલ્લાના સાવલી ગામે થયો હતો. આધુનિકતાની સેર સાથે પરંપરાની અને પ્રતિષ્ઠાની જે બળ્યુકી સેર વહી એમાં આ કવિનું સત્ત્વશાળી પ્રદાન છેએમની ખરબચડી અને બરણટ લાગતીબાનીનું કૌવત તેજસ્વી છે. અભિવ્યક્તિના સ્તરે આવતું કશુક પ્રાકૃત એમની પ્રતિસાનો અંશ બની જતું કળાય છેમુખ્યત્વે કુદુંબવતન, પ્રકૃતિ, પ્રણાય, પ્રવાસના અનુભવ કેન્દ્રો માથી ઉત્ક્ષિપ્ત એમની રચનાઓની સંખ્યા પ્રમાણમા વિપુલ છે છતાય એની ભાષા સામગ્રીનું સંવેદન એકંદરે આકર્ષક છે. એમનું કાવ્યલેખન પ્રાયોરિક ભૂમિકાથી પ્રભાવક ભૂમિકા પર પહોંચી અંતે પ્રયોગશીલ ભૂમિકા ભણી વળતું જોઈ શકાય છે.

ઉશનસના પ્રકૃતિ વિષયક કાવ્યો:

મને બજે ખેંચે પ્રણાય : પુઢ્યીનો રમણીનો;

હું આ ખેંચાએંચી મહી અવશ રહેસાઈને મરું છુ

ઘડી પેલો રહેરો રમણીય મને પાગલ કરે

ઘડી રહેરો પેલો ગમગીન, ધરાનો, સુખ હરે.

આવું કહેતા કવિ ઉશનસની કવિતાના પ્રમુખ વિષય છે પ્રકૃતિ અને પ્રણાય. એમની કવિતામાં પ્રકૃતિની ચાહના અને ઉપાસનાને અંતે એમની પાસેથી પ્રાપ્ત થતી વિપુલ અને વિલક્ષણ એવી પ્રકૃતિ કવિતા પણ...આ કવિનો આગાવો કવિવિશેષ બની રહે છે. પ્રકૃતિનો ગહન અને વ્યાપક અનુભવ ધરાવતા કવિ ઉશનસ અંત સુધી પ્રકૃતિ કવિતા આપતા રહે છે.

ઉશનસના જે સોનેટ સંગ્રહો છે. જેમ, કે, પ્રસૂ નાયાદ્રા, સોનેટ પંચક, તૃણાનો ગ્રહસ્પંદ અને છંદ, અશ્વત્થ, રૂપના લય વગેરે સંગ્રહોના પ્રકૃતિ કાવ્યોમાં ઉશનસવસંતશ્રીનું પ્રસંજમધુર નિરૂપણ કરીને સ્પૃસનીય પરિણામ નિપજાવે છેકવિની પ્રકૃતિકવિતામાં માતબર અને

બહુસંખ્ય એવા વસંતકાવ્યો સથ્ય ધ્યાન આકર્ષે છે'વસંતનું સ્વાગત , 'આવ્યો વસંત' , 'વસંતના પવનો' , 'વસંત શ્રદ્ધા' , વસંત વર્ણન' , વસંતાગમન' , વસંત ધૂલિ વસંતવન, વસંતરથ , વસંતસમય, વસંત ભણકારા, વસંતપંચમી, વસંતપ્રભાત, વસંતસૂર્યમ્મા વસંત સ્પર્શ, વસંતમાં જેવા કાવ્યો આ વાતને પર્યાપ્ત સમર્થન આપે છે

કવિ ઉશનસને પ્રકૃતિ પરત્વેનું પ્રથમથી જ પ્રબળ આકર્ષણ રહ્યું છે પ્રકૃતિ સાથેનો અવિનાભાવી નાતો ધરાવતા આ કવિ 'ઉભો હું પ્રકૃતિ કુલોએમ કહીને,પ્રકૃતિ સાથેનો તાદાત્મય ભાવ સ્વીકારે છે.'કવિનું જાહેરનામુંકાવ્યમાં કવિનું આત્મનિવેદન પણ એ તરફની કવિની સભાનતા જોવા મળે છે. 'હવે હું માત્ર સર્જ નના આદ્ય વિસ્મય સાથે તલબધ્ય થઈ જવા માંગુ છું..હું તારકો અને તૃણને તાકયા કરીશ્યારે હવે માત્ર વિસ્મયનો રોમાંચનો ફાલ ઉતાર્યા સિવાય એકે કામ કરવાનું નથી ચડેલી સભ્યતાના થકવી નાખનારા બોજિલ થર મે ઘંઘેરી નાખ્યા છે. મારે હવે વર્ષારૂતુ માં પલળયા કરવું છે અને ઓગાળી-નીતરી જવું છે. હું મારા શરીર પર ધાસના બીડ ઊગી નીકળે તેની રાહ જોતો બેસી રહીશ, મારે હવે પાનખર ઝતુ માં ખરી જવાપણું માણણું છારે હવે ઉભા ઉભા જ ટેકરીમાં પલટાઈ જવું છે

ઝતુઓને તાંતણે બંધાયેલો જીવ ઝતુને નટીરૂપે જુએ છેઝતુઓનું વિભૂતિતત્વ કઈ કઈ રીતે વિકસે છે. અને વિલસે છે ઇનો ખ્યાલ એમણે આમ આપ્યો છે.

"વર્ષા બૃદ્ધ, મધુ વિષ્ણુ ચૈત્ર વૈશાખ ધૂ જર્ણિ,
શિશિરે બુધ્યનું સત્વાયેમ નર્તે ઝતુ-નટી;

ઝતુ-નટીના નર્તનના પ્રત્યેક લહેકાને, એના પ્રત્યેક તાલને શબ્દસ્થ કરવા માટે કવિનો જીવ હમેશા તલપાપડ રહ્યો છે. આટલો બધો ઉત્સાહ હોય ત્યારે પદ્ધ્યાત્મક માથી ઊગારી જવું પણ ભારે દુર્લભ હોય છે. ક્યારેક ઉક્તિમાં યાંત્રિકતા કે વિચિત્રતા પણ લાગે છે દા.ત.

પૃથ્વીભાંડ વિચેજાણે ઊકળે કવાથ દૂધનો,
ઠંડી મલાઈ શી જામે દિનાંતે ચૈત્ર સંધિકુ

કેવળ વર્ણનના જોર પર કવિતા નભાવવી એ કપરું કાર્ય છે. વર્ણનના વૈયક્તિક સ્પંદન ભળે છે. ત્યારે પંક્તિઓને કવિતાનો આધાર મળે છે.

નથી શિશીરનું શૈત્ય નથી ગ્રીખની ઉષાતા;

પ્રિયે, તારી પ્રીતિ જેવી સેવ્ય ચૈત્રની રાત્રીઓ;

માત્ર, પ્રકૃતિમાં જ ઠરી રહે એવી કવિની પ્રકૃતિ નથી, રેશમની કરવતથી કવિ વહેરાય છે. ઊભો હું પ્રકૃતિકુલેએમ કહી કવિ પોતાની હ્યાતીની ઓળખ આપે છે. આવી ઓળખ આપ્યા પછી પણ કવિ પોતાની મનોવ્યથાને ઢાંકતા નથી;

મળે છે આશર્યે દર્દનું કશું ભાનમાં મન્સાં,

તરુંપે દૂઝું સડકરુપ ઝૂંક શરમમાં.

સડક અને સમયની સરહદ વટાવ્યાનો આનંદ તો મળે ત્યારે મળેપણ સડક અને સમયની વચ્ચે ભીસવાની જે મથામણ છે. ઇનો નકશો પણ ઉશનસની કવિતામાં દોરાયો છે.

તૃણ અને તડકો કવિની પ્રિય લાગે એવી નબળાઈ છે ‘પુષ્પનામનું કાવ્ય ઉશનસના inner being નો પરિચય આપે છે. કવિની સર્જકતાની નોળવેલ ક્યાં છે એનો પણ અણસારો મળી રહે છે. ભીત પરનું તૃણપુષ્પ અકળ અને સકળ રીતે ભીંતને જ ઓગાળી દે છે અને કવિને વન અને વન્ય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં કોઈ આસાએશનો અનુભવ આપે છે

વન, અહો તૃણને પ્રતિકવેશે

આ અમારા પૂરુ પ્રષ્ટો

છ અતિથિ મુજ સદન

તૃણના પ્રતિકવેશેમાં ઘર આંગણે અતિથિ થઈને આવેલું વન વિસ્તરતું જાય છે અને હવે અતિથિ તરીકેનો અનુભવ વનને નહીં કવિને થાય છે.

હું હવે એનો અતિથિ

પંચગુલી પકડી ધૂમું વન વન તણી

યુગ યુગ તણી વીથિ વીથિ

સખ્ત સાંપ્રતાના પડખામાં પણ અંતે છે વિસ્મયથી ભર્યો ભર્યો નર્યો લલકાર:

જોઉ તો, અંગાંગ મારે રોમહર્ષા

ને વચ્ચે મહારી ચારપાંચ હજાર વર્ષ !

કવિને આવા અનુભવ દોહરાવીને આલેખ્યો છે.

હું સભ્યતાનો જનમટીપ -કેદી

હું નજીન થાતો જાઉં છું આ વસ્ત્રસંસ્કૃતિપું જઢેક

શોડોક મુજને દો કરી પ્રાચીન તો ઠીક. (પૃ-34)

હુએ પૃથ્વી, માટી; નૃ ણપુલક અંગે અનુભૂં

રૂવાડામાં લીલા વરણ તણું માણું ફરકવું (પૃ-51)

થોડે સુધી જ રૂધિરે હજુ સભ્યતાનય,

સ્પંદે નીચે પરમ વિસ્મય આદ્યનો લયા (પૃ -93)

‘બાંગતી રાતે’ કવિનો કાન સાંભળ્યા કરે છે ‘બળદડોકના ધૂ ધરા અને આંખ નીરખ્યા કરે છે ‘કામની ગાડાવાટ!’ માત્ર આટલું જ સાંભળીને રહી જાય એટલો જ કવિનો કાન નથી એ સરવો કાન તો સાંભળે છે ‘ભીંતમાં ખળકતા ધ્વનિના પ્રવાહ’ ને અને ‘ખગોળની ઝીણી રણકતી ન્યૂ પુ રક્ખિંકણેને.

ઉશનસની આરંભકાલીન પ્રકૃતિકવિતામાં અનુભવાતી સંસ્કૃત પ્રકૃતિ કવિતાની અસર પણ કાલાંતરે ઓસરે છે અને એમની પ્રકૃતિ કવિતા, એનું પોતીકુંરૂપ સિદ્ધ કરે છે ઉશનસની કવિતામાં પ્રકૃતિ સાધન તરીકે પણ યોજાય છે. અને સાધ્યરૂપે પણ પ્રકૃતિના તમામ તત્વોને આ કવિ વિસ્મયની નજરે નિહાળે છે અને એ નિભિત્તે સૌદર્ય નિર્માણ કરે છે. મતલબ કે પ્રકૃતિકવિતામાં કવિ ઉશનસ વિશેષ રૂપમાં એક કૌતુ કરાગ્રસૌદર્યરાગી મિજાજના કવિ તરીકે પ્રગટે છે. ધણીવાર માનવમનના વિવિધ ભાવોને વ્યક્ત કરવા માટે પ્રકૃતિને પાશ્બ્લૂ મિકા રૂપે આલેખવા તરફની ગતિ પણ માલ્યુ મ પડે છે એટલે કે મૈત્રી, પ્રીતિ કે ભક્તિ જેવા માનવ હદયના ભાવોને અભિવ્યક્ત કરવા ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકે પણ આ કવિની કવિતામાં પ્રકૃતિના વિવિધ તત્વોનો વિનિયોગ થતો રહ્યો છે.

ઉશનસની પ્રકૃતિકવિતામાથી પસાર થતાં કવિનુંપ્રકૃતિ સાથેનું પ્રબળ સાયુંજ્ય કે સારુપ્ય અનુભવાય છે અને એને પરિણામે પ્રગટ થતો સહજસ્કર્ત આનંદ તથા કવિના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણનો સંતર્પક પરિચય થાય છે.

સંદર્ભ-ગ્રંથો –

- 1- કાવ્યાસ્વાદ-બ્રહ્મભદ્ર પ્રસાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-1990
- 2- કવિ-વિશ્વ - દલાલ સુરેશ, પ્રથમ આવૃત્તિ-2006
- 3- ઉશનસ રૂપ અને રસ -પ્રથમ આવૃત્તિ 1965
- 4- ઉશનસ -સર્જક અને વિવેચક -રમન સોની
- 5- ઉશનસના કાવ્યો -સં-મણિલાલ પટેલ

યુવાનોમાં શિક્ષિત બેરોજગારી અને વર્તમાન ભરતી પ્રક્રિયા

ડૉ. વિષ્ણુ આર. વણકર

પ્રસ્તાવના :

વર્તમાન યુગએ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો યુગ છે ૨૧મી સદીને જ્ઞાનની સદી તરીકે માનવામાં આવે છે. દેશમાં ધીમે ધીમે પણ મક્કમ ગતિથી શિક્ષણ વધી રહ્યું હોય તેવું દેખાય છે. સમાજના જુદા જુદા વર્ગના લોકો હવે એવું માનવા લાગ્યા છે કે શિક્ષણ તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટે મહત્વનું સાધન છે. જો તેમણે પોતાનો તથા પોતાના કુટુંબનો વિકાસ કરવો હોય તો એના માટે એક માત્ર રસ્તો જો કોઈ હોય તો એ શિક્ષણ છે એ વાત તે સમજવા લાગ્યા છે. જેથી હવે સમાજના તમામ વર્ગના લોકોમાં શિક્ષણ અંગે મોટાપાચે જાગૃતિ આવી રહી છે પરિણામે કોઈ મજૂરી કામ કરતી સામાન્ય વ્યક્તિ હોય કે પછી કોલેજ કે યુનિવર્સિટી કક્ષાનો આધ્યાપક હોય તમામ હવે તેમના કુટુંબના વિધાથીઓ માટે વર્તમાન સમયમાં જોવા મળતી વિવિધ પ્રકારની ભરતીના સંદર્ભમાં જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા છે અને તેના માટે પ્રયાસ પણ કરવા લાગ્યા છે. જેમ જેમ સમય બદલાય છે તેમ તેમ સરકારની વિવિધ પ્રકારની ભરતી પ્રક્રિયામાં પણ મોટાપાચે ફેરફાર થવા લાગ્યા છે. ૨૦૦૫ની આસપાસની વાત કરીયે તો જો કોઈ વ્યક્તિને બી.એડ કે પી.ટી.સી માં એડમિશન પ્રાપ્ત કરવામાં સફળતા મળે તો પણ વ્યક્તિ અને તેના પરિવારજનોમાં ખુશીની લાગણી છવાઈ જતી આજે પરિસ્થિતી એનાથી બિલકુલ વિપરીત છે આજે તો પીએચ.ડી કરેલા લોકોને પણ નોકરીની કોઈ શક્યતા જણાતી નથી. થોડા સમય પેહલા યુ.પી માં પટાવાળાની જગ્યાની જાહેરાત આવી જેના માટે પીએચ.ડી કરેલા પણ રૂપથી વધુ શિક્ષત બેરોજગારો ફોર્મ ભરેલા યુવાનો હતા. હવે સવાલ એ થાય છે કે ૧૫ વર્ષ પેલા માત્ર બી.એડ કે પી.ટી.સી કરવાથી પણ સરકારી નોકરીની શક્યતા હતી જે હવે પીએચ.ડી બાદ પણ નથી. અર્થાત યા તો નોકરી ઘટી ગઈ છે અથવા વસ્તી વધી ગઈ છે કે પછી શિક્ષણ ખૂબ જલ્દી વધી ગયું છે અથવા સરકાર યુવાનોને નોકરી આપી આપી શકવા સમર્થ નથી.

- શા માટે યુવાનો સરકારી નોકરી મેળવવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે તેના માટેના જવાબદાર કારણો :

સમાજશાસ્ત્રના આધ્યાપક તરીકે આ સવાલ થવો એ ખુબજ વ્યાજબી છે.

બીજા વિષયની વાત કરતાં પેહલા હું સમાજશાસ્ત્રની વાત કરું તો થોડા સમય પેહલા જી.પી.એસ.સી ઝારા સરકારી કોલેજમાં અધ્યાપકની ભરતી માટેની પરીક્ષા યોજાઈ હતી. જેમાં લગભગ ૪૮૭ જેટલા યુવાનોએ પરીક્ષા આપી હતી એનો અર્થ એ થયો કે ગુજરાતમાં ૪૮૭ જેટલા યુવાનો નેટ, જીસ્લેટ કે પીએચ.ડી લાયકાત ધરાવતા હતા. અને જગ્યા લગભગ ૨૪ જેટલી હતી જેના માટે ૪૮૭ ઉમેદવાર ઝારા પરીક્ષા આપવામાં આવી હતી જેમાં લગભગ ૫૦ જેટલા ઉમેદવાર આધ્યાપક સહાયક તરીકે નોકરી પર જોડાયેલા પણ હતા. એનો અર્થ એવો થયો કે ૧ જગ્યા માટે ૨૦ ઉમેદવાર પરીક્ષા આપવા માટે આવ્યા હતા. જેમાંથી ધણા ઉમેદવાર ફેલ થયા પણ સૌથી ચોકાવનારી વાત તો એ હતી કે એ ફેલ થનાર ઉમેદવારો માથી ધણા ઉમેદવાર ગોલ્ડ મેડલ મેળવનાર એટલે કે સમગ્ર યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ નંબર પ્રાપ્ત કરનાર હતા. હવે સૌથી મોટો સવાલ એ ઉભો થાય કે જે ઉમેદવાર જી.પી.એસ.સીની પરીક્ષામાં ૧૦ ટકા માર્ક્સ પણ નથી લાવી શકતો તે વિધાર્થી સમગ્ર યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ નંબર પ્રાપ્ત કર્ય રીતે કરી શકે? આ સવાલનો જવાબ શિક્ષણ જગત સાથે જોડાયેલા મોટાભાગના અધ્યાપકો પાસે હોય છે. જવાબ એ છે એના બે કારણો હોઈ શકે. યા તો ગોલ્ડમેડલની ગોઈવણ થઈ છે. અથવા જે વિધાર્થી બી.એમાં લગભગ ૧૦૦૦૦થી વધુ ઉમેદવાર પરીક્ષા આપે છે તેમાં પ્રથમ આવે છે જ્યારે એમચે માં લગભગ ૫૦૦ કે ૧૦૦૦થી વધુ ઉમેદવાર પરીક્ષા આપે છે તેમાં પ્રથમ આવે છેતે જી.પી.એસ.સી ની પરીક્ષામાં નિષ્ફળ જાય છે કારણ કે તે નેગેટિવ માર્ક્સની સિસ્ટમને સમજું ના શકતો હોય. પણ આવા પ્રથમ નંબર એટલે કે ગોલ્ડમેડલ મેળવનારા વિધાર્થી નેટ કે જીસ્લેટ જેવી કે જ્યાં નેગેટિવ માર્ક્સની સિસ્ટમ નથી એવી પરીક્ષા પણ પાસ કરી શકતા નથી. અર્થાત ક્યાક તો દાળમાં કંઈક કાળું છે અથવા આપે આખી દાળ કાળી છે. આવનાર સમયમાં જેમણે નોકરી મેળવવી હશે તેવા ઉમેદવારોએ આવી અનેકવિધ પરીક્ષા પાસ કરવા માટે મેહનત કરવી ખૂબ જ જરૂરી બની જશે. અને તેવા જ ઉમેદવાર સરકારી નોકરી મેળવવામાં સફળતા મેળવી શક્શે. આ

પરીક્ષા લેવાયા બાદ હાલમાં અધ્યાપક સહાયકની ૧૩ જેટલી જગ્યા આવી છે.આ ભરતી માટે લગભગ ગુજરાતમાં ૫૦૦થી પણ વધુ અરજુ થવાની શક્યતા છે કારણે જેટલા યુવાનો નેટ,જીસ્લેટ કે પીએચ.ડી લાયકાત ધરાવતા હતા તેમાં ત્યાર બાદ ગણા નવા નેટ,જીસ્લેટ કે પીએચ.ડી થનાર ઓછામાં ઓછા ૧૦૦ જેટલા ઉમેદવારનો ઉમેરો થયો હોવાની શક્યતા જણાઈ રહી છે. બીજુ મહત્વની વાત એ પણ છે કે જે ૧૩ જગ્યા આવી છે તેમાં માત્ર નવા ઉમેદવાર અરજુ કરશે એવું નથી એવા પણ કેટલા ઉમેદવાર હશે કે જે હાલ અધ્યાપક સહાયક માં છે કે પછી સરકારી કોલેજમાં જુપી.એસ.સી પાસ કરી ને કલાસ ર માં નિમણૂક થઈ હોય તેવા લોકો પણ અરજુ કરી રયા છે. તેના માટે પણ કેટલાક કારણો જવાબદાર છે. જેમ કે પતિ અને પત્ની અલગ જગ્યા પર નોકરી કરતાં હોય, જે કોલેજ તેમને હાલ પ્રાપ્ત થઈ છે તે તેમની પસંદગી ના હોય, પોતાના સંતાનો માટે જે જગ્યા પર તેમની નોકરી છે ત્યાં સારી સ્કુલનો અભાવ હોય વગેરે જેવા અનેકવિધ કારણોસર હાલ નોકરી કરતાં ૫૦ જેટલા રેગ્યુલર અધ્યાપક ઝારા પણ અરજુ થવાની શક્યતા નકારી શકાય તેમ નથી. ઉપરાત એના સિવાય ગુજરાત રાજ્ય સિવાય બહારના રાજ્યમાંથી પણ અંદાજિત ૧૦૦ જેટલી અરજુ આવવાની શક્યતા નકારી શકાય તેમ નથી.

રલ ઓફ ધ સ્ટોરી

આ ભરતી માટે લગભગ ૫૦૦ થી ૭૦૦ જેટલી અરજુ આવી શકે છે.એનો અર્થ એવો થયો કે ૧૩ જગ્યા જે હાલ છે તેના માટે લગભગ ૧ જગ્યા માટે ૫૦ ઉમેદવાર હોવાની શક્યતા છે તો સ્પર્ધા વધી જવાની છે.પરિણામ એ આવી શકે છે કે જેની પાસે તમામ લાયકાત હશે તેનું જ મેરીટ બનશે એટલે કે માત્ર નેટ, કે માત્ર જીસ્લેટ કે માત્ર એમ.ડિ.લ,પીએચ.ડી હશે તેમનું મેરીટ બનવાની કોઈ શક્યતા દેખાતી નથી કારણ કે મેરીટ ૮૫ થી ૬૦ કે તેથી વધુ પણ અટકી શકે છે.બીજુ મહત્વની વાત એ છે કે કઈ કેટેગરી ની કેટલી જગ્યા આવશે તે પણ હાલ કોઈ ચિત્ર ક્લિયર નથી.આનો અર્થ એવો થયો કે મેરીટ માં દરેક કેટેગરીમાં ૧ થી ૪ કમમાં હશે તેને જ નોકરી પ્રાપ્ત થવાની શકતા છે કારણ કે ફાઇનલ મેરીટમાં માર્ક્સમાં ઇન્ટરવ્યુના માત્ર ૫ માર્ક્સ હોય છે અને કોઈ ઉમેદવાર ૫ થી વધુ

માર્કસથી ઉપરના કમે હોય તો નીચેના કમનો ઉમેદવાર તેને ઓવેરટેક કરી શકે નહીં. માટે જો જુતા વહી સિકંદર.

જેથી જ મે ઉપર જણાવ્યુ તેમ કે જ્યારે આટલી મોટી સ્પર્ધા હોય ત્યારે નોકરી પ્રાપ્ત કરવી યુવાનો માટે પણ મુશ્કેલ છેખાવી જ પરિસ્થિતી બધાજ વિષયની હોઈ શકે છે. માટે જ યુ.પી માં પટાવળાની જગ્યા માટે પીએચ.ડી થયેલા વિધાથી અરજી કરી હોઇ શકે કેમ કે પીએચ.ડીની ડિગ્રી નોકરી માટે પ્રયાપ્ત નથી એવી વાત એ યુવાનોને સમજાઈ ગઈ હશે.

જ્યારે ભારત દેશની વસ્તી ખૂબજ ઝડપથી વધી રહી હોય ત્યારે સરકાર માટે પણ બધાને સરકારી નોકરી આપવી મુશ્કેલ છે આ વાત યુવાનો પણ સમજી શકે છે જેથી કરીને જેવી પણ નાની મોટી સરકારી નોકરી પ્રાપ્ત કરવા માટે દરેક યુવક પ્રયન્ત કરે છે જે હાલની પરિસ્થિતીને જોતાં યોગ્ય જ જણાઈ આવે છે.

- સરકારી નોકરી પ્રાપ્ત કરી શિક્ષિત બેરોજગારી ફૂર કરવા માટે આજના યુવાનો માટે કેટલાક મહત્વના સૂચનો:

  ૧. રોજગાર કચેરીમાં જેટલી પણ ડિગ્રી વિધાથી પ્રાપ્ત કરે તેની નોંધણી અવશ્ય કરાવવી જોઈયે.
  ૨. ભવિષ્યમાં મેરીટ સિસ્ટમમાં કેવા ફેરફાર થવાની શક્યતા લાગે છે તેની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી મેરીટ બાનવવા માટે પ્રયત્નશીલ રેહવું.
  ૩. તમામ પ્રકારની નીની મોટી કોઈ પણ સરકારી નોકરી મળે તો તેને સ્વીકારી લેવી નહીં તો ભવિષ્યમાં એ પણ ના મળે એવું બની શકે છે.
  ૪. સતત આવતી તમામ ભરતીમાં યોગ્ય સમયે ફોમ ભરવું તેમજ તેની ભવિષ્યમાં થનાર પ્રક્રિયાથી માહિતગાર રેહવું.
  ૫. સરકારી તેમજ બિનસરકારી સંસ્થાઓમાં ભરતી પ્રક્રિયામાં જો ગેરરીતિ થતી હોય તો આર.ટી.આઇ કરી માહિતી માંગવી ઇન્ટરવ્યુ લેનાર વ્યક્તિ જો કોઈની સાથે પક્ષપાત કરતો હોય તો ન્યુજ પેપરમાં નામ જહેર કરી તેમજ સોશિયલ મીડિયા

માં આવા લોકો વિરુદ્ધ આંદોલન છેડી આવા લોકોને ખુલ્લા પાડી રોકી શકાય. સમાજશાસ્ત્રમાં ગુજરાતનો એક અધ્યાપક રાજસ્થાનમા ભરતી કોબાંડમાં સંડોવતા કાયદાકીય પ્રક્રિયાનો સામનો કરી રહેલ છે માટે બાકીના અધ્યાપકોમાં હવે કોઈ પણ પ્રકારની ભરતીમાં પક્ષપાત કરવા બાબતે ખુબજ જાગૃતિ આવેલી હોય તેમ જણાય છે

૬. શિક્ષણ જગતમાં થતાં ભેદભાવનો ખુલ્લીને વિરોધ કરવોજો કોઈ પણ ભરતીમાં કોઈ પણ સ્ટેજ પર એ પરીક્ષા હોય કે ઇન્ટરવ્યુ હોય કોઈ અધ્યાપક કારા કોઈ ઉમેદવાર તરફી ગતિવિધિ કરવામાં આવે તો તેનો તમામ ઉમેદવાર યુનિવર્સિટી કક્ષાએ ભૂખ હડતાળ કરીને સામ્નું હિક વિરોધ કરી આવા લોકોને ખુલ્લા પાડવા જેથીભરતી પ્રક્રિયામાં તટસ્થ અને ઈમાનદાર અધ્યાપકને બોલવાની ફરજ પડે જેથી યોગ્ય અને લાયકાત ધરાવનાર ઉમેદવારની પસંદગી થઈ શકે.
૭. વસ્તી વિસ્કોટ અટકાવવા માટે કોલેજ લેવલે યુવાનોમાં જાગૃતિ લાવી વસ્તી નિયત્રણ ધ્વારા વસ્તી ઘટાડવાના પગલાં લઈ શકાય.
૮. યુવાનોને ઇન્ટરવ્યુ અંગેની યોગ્ય તાલીમ આપવી જોઈએ અને તેમણે ભવિષ્યમાં કેવા પ્રકારના ઇન્ટરવ્યુ આપવા પડશે તે માટે પ્રથમ સેમેસ્ટરથી જ એ દિશામાં યોગ્ય અનુભવી અધ્યાપક કારા તાલીમ આપી ઘડતર કરી શકાય.
૯. ફિક્સ પગાર પ્રથા બંધ કરી યુવાનોનું શોષણ અટકાવીશકાય.
૧૦. દરેક કોલેજમાં યુવાનોને ભરતી પ્રક્રિયા બાબતે યોગ્ય માર્ગદર્શન મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

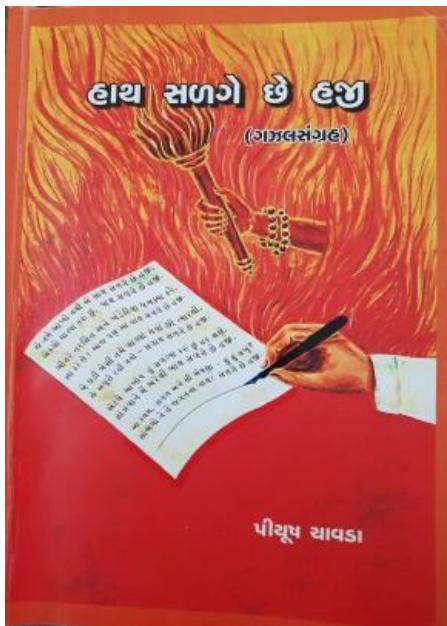
- સંદર્ભેસ્યુચિ:

૧. સંદેશ ન્યૂઝ પેપર,
૨. ગુજરાત સમાચાર ન્યૂઝ પેપર,
૩. ભાવે વિનોભા, શિક્ષણના વિચારો,
૪. શાહ એ જે, સામાજિક સમસ્યાઓ,
૫. દવે જે કે, સામાજિક સંશોધન પદ્ધતિઓ

‘હાથ સળગે છે હજી’ સંગ્રહમાં ઘૂંટાતો અધ્યાત્મભાવ

ડૉ. યોગેશ પટેલ

(‘હાથ સળગે છે હજી’ લે. પીપૂષ ચાવડા, પ્ર.: આસ્થા પબ્લિકેશન, પ્ર.આ. જુલાઈ, ૨૦૧૮, મૂ. રૂ. ૧૧૦/-)

ગુજરાતી ગજલમાં પીપૂષ ચાવડાનું નામ હવે અજાણ્યું નથી. ગજલને આત્મસાત કરી યુવા સર્જક તરીકે ગુજરાતમાં પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરી છે. એમનું વતન અમરેલી જિલ્લાનું મોટા લીલિયા છે અને હાલ તેઓ પાટણની પી.કે. કોટાવાળ આટ્ર્સ કોવેજમાં અધ્યાપક તરીકે કાર્યરત છે. ગજલના સ્વરૂપને સ્વીકારી તેમણે એમ.ફિલ. અને પીએચ.ડીનો સંશોધનાત્મ અભ્યાસ કર્યો છે. ‘ગજલ : સંજ્ઞા અને સ્વરૂપ’, ‘પ્રયોગશીલ ગજલનું ભાવવિશ્વ’, ‘પ્રયોગશીલ ગજલના અભિવ્યક્તિવિશેષો’, ‘ગજલનો ગેબી અવાજ : મનોજ જંટેરિયા’ જે વાં સંશોધનવિવેચનનાં પુસ્તકો તેમની પાસેથી મળે છે. તેમનો પ્રથમ ગજલસંગ્રહ ‘હાથ સળગે છે હજી’ જુલાઈ ૨૦૧૮માં પ્રગટ થાય છે.જોડકણાંથી શરૂ કરેલી શબ્દ યાત્રા ગજલ સુધી પહોંચે છે તેનું પરિણામ સ્વરૂપ એટલે પ્રથમ ગજલસંગ્રહ. પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે કે, “સાહિત્ય સ્વરૂપની કોઈ વિશેષ જાણકારી ન હતી, પણ જોડકણાં જે વું લખાવા લાગ્યું. વર્ષ-૨૦૦૫ આસપાસ રદીઝ, કાફિયા વિશેની થોડી સમજણ આવી. બે વર્ષ સુધીમાં ૭૫ગજલો રદીઝ, કાફિયા જોડીને લખી નાખી. છંદની જાણકારી તો દૂરની વાત, ગજલમાં છંદ આવે છે એ એક વર્ષ ૨૦૦૮માં ખબર પડી.(પૃ.૫) એમને એમ ગજલના સાહિત્ય સ્વરૂપ ઉપર તેમની હથોટી ઘૂંટાતી જાય છે.

‘હાથ સળગે છે હજી’ સંગ્રહમાં કુલ ૧૦૮ગજલો છે.૧૦૮ ગજલો એમજ નથી મૂકી પણ તેનો સંદર્ભ અધ્યાત્મ સાથે જોડાયેલો છે. તેથી તો સંગ્રહનું શીર્ષક પણ સૂચક બની જાય છે. તેમની ગજલો વિષય, ભાવ અને અભિવ્યક્તિની રીતે નોખી પડે છે. પ્રસ્તાવનામાં તેઓ જણાવે છે કે, “ગજલ સર્જનના અનેક પડાવો આવ્યા છે, ક્યારેક ધોધમાર લખાયું છે તો ક્યારેક એક એક શબ્દ માટે તરસી જવું પડયું છે.

ક્યારેક ગજલ લખાયા પછી રોમરોમ રોમાંચથી હર્ષના આસું સરી પડ્યાં છે તો ક્યારેક રુંબે રુંબે કાળજાળ અભિન વ્યાપી જાય એવી પીડા સાથે ધોધમાર રડાયું છે. ક્યારેક કશું જ કામ કર્યો વગરના પસાર થેયેલા ખાલીખમ દિવસથી વ્યાપી ગયેલ ખાલીપામાં એકાદ ગજલના અવતરણે દિવ્ય શાતા આપી છે, આજ પણ આપે છે. જીવનમાં આવેલ ચડઉઠરથી ભીતર ભરાયેલો દૂમો ગજલ વાટે કાગળ પર અવતર્યો છે. ગજલ મને માની જે મ હુંફ આપી છે પ્રેમિકાની જે મ ચુંબન કર્યું છે બહેનની જે મ વહાલ કર્યું છે. વળી, મારા જ લખાયેલા શે'ર ભાઈ અને પિતાની જે મ ક્યરી પરિસ્થિતિમાં હિંમત પણ આપતા રહ્યા છે. ન ધારેલા ઘણાયે આઘાતો જીવનમાં આવ્યા છે, આ આઘાતો વચ્ચે જો હું ટકી શક્યો હોઉં તો એનું કારણ આ ગજલ છે. સ્થૂળ દેહે ઘણુંયે એકલા રહેવાનું બન્યું છે, પરંતુ આ ગજલે મને ક્યારેય એકલતા સાલવા દીધી નથી. પ્રત્યેક પળે ગજલમાંથી કશુંક શિખાયું છે, જિલાયું છે અને એ રીતે ગજલ દ્વારા જાતને મળાયું છે.”(પૃ.૮) તેમની ગજલોમાં પ્રેમ, પીડા, વેદના, દદ, ખુશી, રોમાંચ, દૂમો, આસું, વિરહ, સમર્પણ, વિશ્વાસ, જાત સાથેની મથામણ, અજં પો, ગુંગળામણ, વ્યક્તિ વિશેષ વગેરેનો દસ્તાવેજ બની રહ્યો છે. પ્રસ્તુત ગજલો સંવેદન, લાગણી, અભિવ્યક્તિના નવાં આવર્તનો લાવનારી રહી છે. આ સંગ્રહ વિશે નોંધતા નીતિન વડગામા જણાવે છે, “છેલ્લા એક દાયકથી સાતત્યપૂર્ણ રીતે સર્જનરત પીયૂષ આજે ‘હાથ સળગે છે હજી’નામે સંગ્રહ લઈને આવે છે.

‘ચીસ પાડીને જગાડે છે મને એ રાતભર

હા, ગજલના શે'ર રાતે ઊંઘવા દેતા નથી.’

એવું આત્મપ્રતીતિપૂર્વક કહેતા પીયૂષની ગજલોમાં ભાવની અને અભિવ્યક્તિની ચમત્કરિયાનો સુખદ અનુભવ થઈ આવે છે, તો સ્વરૂપગત શિસ્ત પણ તેઓ જાળવી શકે છે. મતલબ કે ગજલના આંતર-બાહ્યકલેવરના જતન સાથે પોતાના ભાવ-સંવેદનને વહેતાં મૂકી જાણે છે. કવિની નૈસર્જિક સર્જ કર્તા અને ગજલના કાવ્યપ્રકારની મર્યાદાઓથી મુક્ત રહેવાની એમની સભાનતા એમની પોતીકી કવિમુદ્રા ઉપસાવી આપશે એવી આશા જન્મે છે.”

‘હાથ સળગે છે હજી સંગ્રહની રચનાઓ અનેક વિધ વિષયઓ સાથે ઊભરી આવી છે. અધ્યાત્મ, પ્રેમ, વિરહ, વાસ્તવ જીવન, દુઃખ, વ્યક્તિ-વિશેષ વગેરે વિષયોની રચનાઓ સંગ્રહમાં સંગ્રહિત થઈ છે. અહીં અધ્યાત્મના વિષયને ઉકેલ્યો છે. ‘હાથ સળગે છે હજી’ ગજલસંગ્રહની પ્રથમ ગજલ પણ એજ નામથી નામાભિધાન થઈ છે. ગજલના પ્રથમ શે'રમાં કવિ કહે છે,

‘જે તમે આપ્યો નથી એ હાથ સળગે છે હજી
એકલો ચાલ્યા કરું છું, પાથ સળગે છે હજી’

જીવનનું સત્ય પણ એ છે કે દરે મનુષ્યે પોતાની જાત લઈને એકલા ચાલવું પડે છે. તમે સત્યના રસ્તે હશો તે જગતને ખબર હશો પણ તે જ જગતનો મનુષ્ય તમારી સાથે નહીં હોય. કેમ કે સત્ય હંમેશા કડવું હોય છે.

‘ભીતરે નરસિંહ અને ખંડેરિયા ધબક્યા કરે,
ક્યાં દરે છે ! આજ પણ આ હાથ સળગે હજી’

અહીં ગજલકાર બે પરંપરાઓ લઈને ચાલ્યા છે એક નરસિંહની અધ્યાત્મ અને બીજી મનોજ ખંડેરિયારી ગજલની પરંપરા. એક ભક્ત અને બીજા સર્જ ક બંને સર્જ કોએ ટોચની અભિવ્યક્તિ સાધી છે નરસિંહ મહેતાના જીવનમાં બનેલા પ્રસંગનું પુરાકલ્પન યોજી વર્તમાનને વણી લીધો છે. ‘તું નહીં પામી શકે’, ‘તારો ખુદા બની જા’, ‘એક શબ સળગે હજી’, ‘કાગળ ખાય છે’, ‘મૃત્યુ ગજલ’, ‘મળી ના શકાયુ’, ‘મારામાં હવે’, ‘એકસોને આઠ માળા’ વગેરે કાચ્ય રચનાઓમાં કવિનો નાતો અધ્યાત્મ સાથે પ્રત્યક્ષ રહ્યો છે.

‘તું નહીં પામી શકે’ રચનામાં જણાવતાં કહે છે,
‘શાસ પણ ઓછા પડે, એને નહીં તાગી શકે,
છે અગોચર પાર એનો તું નહિં પામી શકે.’(પૃ. ૫)

જીવનભર આપણે એ જ અગોચર તત્ત્વને શોધવા માટેની ઝંખના કરતા હોઈએ છીએ. આપણી આ શોધ જીવન પર્યાપ્ત બની રહેતી હોય છે. આ રચના અધ્યાત્મ સાથે વર્તમાન જીવનને પણ એટલી જ સ્પર્શો છે.

“તું જરા સંભાળજે આ રેશમી રસ્તા ઉપર,
પાથરેલાં ફૂલમાંથી ફાંસ પણ વાગી શકે.
આભને તું ક્યાં ખૂણેથી તાકતો એ મુખ્ય છે,
ગોળ કે ચોરસ તને આકાશ પણ લાગી શકે”(પૃ. ૫)

‘તારો ખુદા બની જા’ ગજલમાં પરમતત્ત્વની ઝાંખી કરાવી છે. જીવન અને મૃત્યુ એની આસપાસ જ ફર્યા કરે છે. લૌકિક તરફથી અલોકિકની ગતિ રહી છે. જીવાતા જીવનની વાત કવિ સહજતા વણી લે છે...

‘ખુદમાં જ ખુદને ખોળી તારો ખુદા બની જા,
ખુદને બે હાથ જોડી તારો ખુદા બની જા.

પંડે પડેલું સોનું ને હીર પારખી લઈ,
તારો મહીં તું દોડી તારો ખુદા બની જા' (પૃ.૪૫)

આપણા શાસ્ત્રો પણ આજ વાત કરે છે. પોતાની જાતને ઓળખવાની છે. સમગ્ર વિશ્વને ચલાવનારી શક્તિ આપણી અંદર રહેલી છે. ઉપનિષદોએ પણ એ જ ગાયું છે...

‘સૌમાં વસે છે ઈશ્વર, એ એક બ્રહ્મ શાશ્વત,
માયાનો ફુંગો ફોડી, તારો ખુદા બની જા.’ (પૃ.૪૫)

‘બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યા’. જગતને ચલાવનારી ઈશ્વરીય શક્તિ સર્વસ્વ છે એ જ શાશ્વત છે. સૂષ્ઠિના સંબંધો એક માયાનું જ સ્વરૂપ છે. માણસ માયાથી દૂર રહી આ ચિદઘન શક્તિને ઓળખવાની પામવાની મથામણ કરતો હોય છે. બુદ્ધિ મેળવવા એને તપ તો કરવું જ પડે છે. તપ કર્યા વગર એ પામી શક્તિ નથી. રૂપક યોજને કવિએ ખૂબ સરસ રજૂઆત કરી છે.

‘આસન લગાવ તટ પર, મોતી તનેય મળશે,
શ્રદ્ધાની ખાંભી ખોડી તારો ખુદા બની જા.’ (પૃ.૪૫)

‘એક શાબ સળગે હજુ’, ‘કાગળ ખાય છે’, ‘શાસ પણ અટકી પડે’, ‘મૃત્યુ ગજલ’, ‘મળી ના શકાયું’, ‘મારામાં હવે’, ‘એકસોને આઠ માળા’ વગેરે રચનાઓમાં કેટલાક શે’ર તો કેટલીક સળંગ રચનાઓ અધ્યાત્મ ભાવને રજૂ કરે છે. ‘એકસોને આઠ માળા’ રચનામાં જે નામ છે તે ભારતીય અધ્યાત્મ સાથે જોડાયેલોઅંકડો છે. માણસ માળાના મણકા ફેરવે એમ પોતાના ઈષ દેવની આરાધના કરતો હોય છે. એક બાજું જીવનના અંતિમ શાસ ગણાતા હોય અને માળાના છેલ્લા જાપ કરવાના બાકી હોય! બંને બાજું કેવો યોગ હોય છે સંગ્રહની અંતિમ રચના જીવનના અંત તરફ ઈશારો કરે છે.

‘શાસના મણકા ફેરે છે, હર ઘડી છે જાપ તારા,
હું કદી ગણતો નથી કંઈ એકસોને આઠ માળા’ (પૃ.૧૦૮)

જીવતરમાં તડકા ને છાંયડા આવ્યા ને ગયા પણ તારી કૃપા અપરંપાર છે. હું તો નાનો જવ હું તું તો સર્વસ્વ છે. મારી બુદ્ધિ પણ ઓછી પડે છે તને સમજવા તું આવી મને નિર્મળ અને પાવન કર. રચનામાં રચનાકાર પણ એજ વાત કરે છે...

“છે કૃપા તારી સંદર્ભ એટલે ટાઢક મળે છે,
આમ તો માથે તપે છે આકરા કાળા ઉનાળા

આપ આવીને મને નિર્મળ અને પાવન કરો,
 વિસ્તરે છે કેં યુગોથી આતમાં પર કેંક જાળાં.
 તે છતાં સમજ શક્યો નહિ, દોષ કોને દઉં હવે તો,
 ચેત થઈ કરતા ઈશારા કેશ માથાના આ કાળા.” (પૃ. ૧૦૮)

‘હાથ સળગો છે હજુ’ગજલસંગ્રહમાંઅધ્યાત્મ ભાવ વિશેષ રજૂ કર્યો છે. શાઢણી સાથે કવિએ ભાષાની પણ સાધના કરી છે. અભિવ્યક્તિની નૂતન તરેહો ગજલ રચનાઓને તાજગીપૂર્ણ બનાવે છે. કલ્પન, પ્રતીક, અભિવ્યક્તિ અને રસપ્રદ રજૂઆત આ રચનાઓને જુદી તારે છે. આશા રાખીએ છીએ કે આવનારા સમયમાં પીયૂષ ચાવડાની રચનાઓ માર્દિલ સ્ટોન બની રહે.

સ્વતંત્રતા ચળવળમાં મહિલાઓનું યોગદાન

પ્રા. માલાબેન ડી. ગામીત

આજુવન જીવનસાથી કસ્તુ રબાનીઓળખ માત્ર એટલી જ નહોતી કે તેમણે સ્વતંત્રતા સંગ્રામના દરેક પગલા પર તેમના પતિને ટેકો આપ્યો, પણ ઘણી વાર સ્વતંત્ર રીતે અને ગાંધીજીએ ના પાડી હોવા છતાં, તેમણે જેલમાં જઈને સંધર્ષમાં જોડાવાનો નિર્ણય કર્યો. . તે એક પ્રભળ સ્વભાવની સ્ત્રી અને ગાંધી માટે પ્રેરણારૂપ હતી.

વિજયલક્ષ્મી પંડિત એક શ્રીમંતુ કુલીન ધરગઢ્યુ અને જવાહરલાલ નહેરુની બહેન વિજયલક્ષ્મી પંડિતે પણ આઝાદી મેળવી લડતમાં સામેલ હતો. આંદોલનમાં ભાગ લેવા બદલ તેને જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો હતો.

તે શિક્ષિત અને પ્રબુદ્ધ મહિલા હતી અને વિદેશમાં યોજાયેલી વિવિધ પરિષદોમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી હતી. ભારતના રાજકીય ઇતિહાસમાં તે પ્રથમ મહિલા પ્રધાન હતી. તે સંયુક્ત રાષ્ટ્રની પ્રથમ ભારતીય મહિલા રાષ્ટ્રપતિ હતી. તે સ્વતંત્ર ભારતની પ્રથમ મહિલા રાજ્યૂત હતી, જેણે મોસ્કો, લંડન અને વોશિંગ્ટનમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું હતું.

અરુણા અસફ અલી: હરિયાણાના બંગાળી પરિવારના વતની અરુણા અસફ અલીએ તેના કર્મભૂ ભિતરીકે સ્વતંત્રતા સ્વીકારી અને પરિવાર અને સ્વીત્વના તમામ સંબંધોનકારી. તેમના રાજકીય સંધર્ષની શરૂઆત 1930 માં મીઠાના સત્યાગ્રહથી થઈ હતી. બ્રિટિશ સરકારે તેમને એક વર્ષ માટે કેદ કર્યા. બાદમાં, ગાંધી-ઇરવીંગ કરાર બાદ, જ્યારે સત્યાગ્રહના કેદીઓને છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે તેઓને મુક્તકરવામાં આવ્યા ન હતા.

જ્યારે 1857 ની કાંતિ પણી હિન્દુસ્તાનની ધરતી પર થતા ફેરફારોએ પુનરુજ્જીવનમાટે જમીન તૈયાર કરી, વિવિધ સુધારા આંદોલન અને આધુનિક મૂલ્યોએ પ્રકાશ તૂટીરહા હતા, ત્યારે હિન્દુ સમાજ પાથરી ગયો હતો અને સ્ત્રીઓનું વિશ્વ સળગી રહ્યું હતું. નવા આકાશથી આગામ વિસ્તરતો હતો. ઇતિહાસ જુબાની આપે છે કે કદર હિન્દુ સમાજમાં મહિલાઓ આ પહેલા આટલા મોટા પાયે શેરીઓમાં ઉતરી ન હતી.

આવા ઉદાહરણો ભાગ્યે જ આખા વિશ્વના ઇતિહાસમાં જોવા મળે છે. ગાંધીએ કહ્યું હતું કે આ સં ધર્ષ અમારી માતા-બહેનોના સહયોગ વિના શક્ય નથી. જે મહિલાઓએ તેમના હિંમત સાથે આઓદીની લડત લડી હતી તે અહીં પુષ્ટ છે કસ્તુ રબાગાં ધીઃ ગાંધીજીએ બા વિશે કબ્બુ લ્યુંહતું કે તેમનું ક્રદેતા અને હિંમત ગાંધીજી કરતાં પોતે શ્રેષ્ઠ હતા. મહાત્મા ગાંધીની ભારત છોડો આંદોલન દરમિયાન, 9 August, 1942 ના રોજ, અરુણા અસફ અલીએ ગોવલીયા ટાંકી મેદાન પર રાષ્ટ્રધ્વજ લહેરાવીને આંદોલનનું નેતૃ ત્વકર્યું. તે એક મજબૂ તરાષ્ટ્રવાદી અને આંદોલન કાર્યકર હતી. તેમણે લાંબા સમય સુધી ભૂ ગર્ભમાં કામ કર્યું. સરકારે તેમની તમામ સંપત્તિ અને તેમને પકડેલા લોકો માટે 5000 રૂપિયા જપ્ત કરી હતી. પણ ઈનામ. તેમણે ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના માસિક સામયિક 'ઇન્ડિલાબ' નું સંપાદન પણ કર્યું. 1998 માં તેમને ભારત રન્ધી નવાજવામાં આવ્યા હતા.

સંદર્ભ સૂચિ

- (૧) મારા સ્વર્ણનું ભારત નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ-૧૪ ગાંધીજી - પ્રકાશક વિવેક જીતેજ દેસાઈ
- (૨) ગાંધી કિયાર-દોહન નવજીવન પ્રકાશન અમદાવાદ-૧૪ ક્રિ. ધ. મશરૂવાળા
- (૩) ભારતીય સમાજનું માળખું - અનડા પ્રકાશન જે.કે.દવે, એ.જી.શાહ
- (૪) સ્ત્રી અને સમાજ, અનડા પ્રકાશન જે.કે.દવે, એ.જી.શાહ

માતૃ ભાષાની દશા દિશા અને સંભાવના

કૃપલકુમારી વિરલદ્રસિંહ પરમાર

M.A SEM - 1

“લાગણીના જળ વડે મર્દન કરું છુ,

શબ્દો કાગળ પર ઘસી ચંદન કરું છુ,

બે ગઝલ , બે કવિતાના પુષ્પો અર્પણ કરી,

પ્રથમ માતૃ ભાષાને વંદન કરું છુ

માતૃ ભાષા એટલે મા – તુ લ્યુ ભાષા આપણી માતૃ ભાષા એટલે ગુજરાતી

ગુજરાતી ભાષાનો એક પોતાનો વૈભવ છે, વારસો છે. ગુજરાતી એ માત્ર એક ભાષા નથી. એ

“સદા સૌમ્ય શી વૈભવ ઉભરાતી,

મળી માતૃ ભાષા મને ગુજરાતી”

આપણું હોવાપણું છે આપણું અસ્તિત્વ છે. દરેકને પોતાની માતૃ ભાષા હોય છે જેમાં એ વિચાર અને કલ્પના કરે છે.

અત્યારે એવું કહેવાઈ રહ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષા મરી છે, મરી જવાની છે, મરી જશે પણ તમે અને હું બધા ઇચ્છીએ છીએ કે, “ ભાષાને કઈના થાય અને થશે પણ નહીં. કેમ કે ભાષાએ કોઈ કપડાં નથી , તે ત્વચા છે, ચામડી છે.” જ્યાં સુધી આ ધરતી પર એક ગુજરાતી જીવતો રહેશે ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષાને કઈ થશે નહીં

સવારના પહોરમાં ઉઠીએ ત્યારે આપણે બ્રશ જ બોલીએ છીએ. કોઈ એમ નથી કહેતું કે, દાતણ કરવું છે. Towel થી આપણી સવાર થાય છે અને Good Night , Sweet Dream થી આપણી રાત. બહુ જ સહજતાથી આપણે આનો સ્વીકાર કર્યો છે. ગુજરાતી ભાષાએ અત્યારના સમયમાં થોડી ઘાયલ ચોક્કસ થઈ છે. પરંતુ દૂધમાં જેમ મેળવણ નાખ્યા

પછી દહીં જ બને છે, એમ આપણી માતૃ ભાષા પાસે પણ મેળવણ જેટલા કવિઓ , સાહિત્યકારો , કલાકારો ગંગલકારો પડયા જ છે. જો આપણે આ મેળવણ સાચવી લઈએ તો ભાષા પણ સચવાઈ જશે.

આ માતૃ ભાષને માત્ર કોઈ એક સાહિત્યકાર કે કવિ જ બચાવે એમ નથી. ગોવર્ધન પર્વત શ્રીકૃષ્ણા એ સ્વયં ટચલી અંગાળીએ ઉપાડયો, તો પણ પોતે ભગવાન હોવા છતાં બીજા ગોવાળોને કહ્યું કે, મારા એકલાથી નહીં ઉપડે તમે બધા મને ટેકો આપજો. બધાએ ટેકો આપ્યો અને એમને લાગ્યું કે આપણી લાકડીના ટેકે પર્વત ઊભો છે. એમ ભાષા માટે પણ બધાએ સહિયારો પ્રયત્ન કરવો પડશે. મોટા મોટા બિઝનેસમેન મસ્સિડીસમાં બેઠા બેઠા માતૃ ભાષની ચર્ચા અને ચિંતા કરે છે, પણ એને જીવાડશે તો રેકડીવાળો , જિવાડશે તો રિક્ષાવાળો જ.

“પૂજુ નર્મદે કાન્ત ગોવર્ધન જે
સજુ ન્હાનલે કલ્પના ભવ્ય તેજે,
ધૂવા સત્યસાથી અહિસા સુહાની,
નામો ધન્ય ગાંધીગિરા ગુજરાતી”

અત્યારે સમાજમાં એક દોડ લાગી છે કે, મારા બાળકને અગ્રેજુ માધ્યમમાં જ ભણાવું. ગુજરાતીમાં ભણવીએ તો એ પછાળ રહી જશે. ઈઝરાઇલ એ આપણી સાથે જ આજાદ થયેલો દેશ છે. આજાદ થયા પછી આપણા એ સમયના વડાપ્રધાને એમના વડાને પૂછ્યું કે તમારા દેશમાં હવે તમે શિક્ષણ વ્યવસ્થા કંઈ રીતે ગોઠવવા માંગો છો ? તો એમણે જવાબ આપ્યો કે, અત્યારે અમે લોકોને ભણાવવા નથી માંગતા નહેરુ એ પૂછ્યું કેમ? જગતના બધા જ પુસ્તકો સામે પડયા છે. અંગ્રેજુમાં પણ પુસ્તકો તૈયાર છે તો તમે કેમ એને કોપી નથી કરી લેતા? અમે તો અહીં બધું કોપી કરી લીધું છે ઈઝરાઇલે કીધું કે એ અંગ્રેજુમાં છે અને અમારી માતૃભાષા હિંદુ છે હિંદુમાં અમારી પાસે એકેય ગ્રંથ નથી તો અમે પહેલા શારીરિક રીતે મજબૂત બનીશું દેશનો પ્રત્યેક વ્યક્તિ લશ્કરી તાલીમ લેશે. જ્યાં સુધી આ ગ્રંથો હિંદુ માં અનુવાદ નહીં થાય ત્યાં સુધી અમે શિક્ષણ આપીશું નહીં

અઢાર- અઢાર કલાક તેના વિદ્રવાનોએ કામ કર્યું ને સાત વર્ષ સુધી દુનિયાના

તમામ મહાનગ્રથોનું હીબુ માં અનુવાદ કરવામાં આધ્યંસાત વર્ષ પછી હીબુ ભાષામાં જ ઇજરાઈલમાં સ્ક્રલો શરૂ થઈ. એટલે જ આવડુ અમથુ ઇજરાઈલ દુનિયાને કંપાવે છે અને મૂળ ઉપર તાવ દઈ ને દુનિયાને કહે છે કે, ‘આવો તમારામાં ત્રેવડ હોય તો.’ ઇજરાઈલના માતૃભાષાના મૂળ મજબૂત હતા માટે આ થઈ શક્યુંપરંતુ આપણને આપણી જ માતૃભાષા પર સૌથી ઓછો ભરોસો છે.

ગુજરાતીઓને કસું બીનો રંગ સાંભળવું ગમે છે મેધાણીના ફોટાને ઘરમાં કે સ્ક્રલમાં લગાડવો ગમે છે, પણ જ્યારે મેધાણીના રંગને કોઈ પરદેશ સુધી લઈ જવાની વાત આવે છે ત્યારે આપણે એમાં પાછા પડીએ છીએ નગીનદાસ સંઘવીને એક સમારોહમાં પૂછવામાં આવ્યું કે ‘શું બાળકને અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણાવું જોઈએ?’ નગીનદાસે ફર કરતો જવાબ આપ્યો કે, “ગુજરાતીના છોકરાને માતૃ ભાષા સિવાય બીજુ કોઈ ભાષામાં ભણાવવું એટલે મરેલી માં ને ધાવવા જેવી વાત છે.” માં અને માતૃ ભાષાનો બીજો કોઈ વિકલ્પ હોઈ જ ના શકે. ચાઇનીઝ લોકો અંગ્રેજી નથી આવડતું. છતાંય આજે એ આખી દુનિયામાં વેપાર કરે છે, કેમ કે એમણે એમની માતૃ ભાષા પર ભરોસો છે

આ ભાષા નમાલી કે માયકાંગલી ભાષા નથી, આ તો ગુજરાતીઓની ખમીરવંતી ભાષા છે. પહેલા આ ભાષા વિષે કહેવાતું કે

“અઠે કઠે કે સોલહિયાને

અબે તબે કે બાર

અઠૈયાને ઈક્કમ તિક્કમ

શું શા પૈસા ચાર.”

‘શું શા પૈસા ચાર’ ગણાતી આ ભાષાના ગૌરવ માટે અનેક કવિઓએ પ્રયત્નો કર્યા છે.

તમને શું લાગે છે? શું ગુજરાતી ભાષા મરી રહી છે? મારો મત છે ના. એ નથી મરી રહી, એ બદલાઈ રહી છે. સમય સાથે ચાલી રહી છે. વર્ષોથી વિશ્વની પ્રમુખ ભાષાઓ કે, જે લાંબા સમય સુધી ટકી શકી છે એ તમામ નો ઇતિહાસ જોઈએ તો એ સતત બદલાતી રહે છે, માટે એ ટકી શકી છે. ગુજરાતી ભાષાનું પણ આવું જ છેઆજથી પચાસ કે સો વર્ષ પહેલા બોલતી ગુજરાતી ભાષા અલગ હતી ને આજથી પચાસ વર્ષ પછી બોલતી ભાષા પણ અલગ

હશે. પણ એ હશે , એ મરીપરવારી નહીં હોય. નવા નવા શબ્દો બોલચાલમાં આવી રહ્યાં છે. જૂના શબ્દોનો વપરાશ બંધ થઈ રહ્યો છે.

આપણે કોઈપણ ગુજરાતી વિષયના અધ્યાપકના ઘરે જઈયે તો એ એમ જ કહેશે કે, “મહેમાનોને કપ રકાબીમાં ચા આપો.” આ કપ અને રકાબી એ કચા ગુજરાતી શબ્દો છે? ‘કપ’ એ અગ્રેજુ છે, જ્યારે રકાબી એ પારસી શબ્દ ‘રકાબ’ પર થી આવેલો શબ્દ છે. હવે આપણે ભાષાનો એક ભાગ બની ગયો છે. આપણે બધા વર્ષોથી રેલ્વે સ્ટેશન જવું છે એમજ કહીયે છીએ. અનિરથવિરામ ચિન્હ જવું છે એમ નથી કહેતા આપણે ટ્રાફિક સિંઝલ એમજ કહીયે છીએ. અગમ-નિગમ નિશાન નથી કહેતાં.

નવા નવા શબ્દોને સ્વીકારવાનો અને પોતાના કરી લેવાનો ગુજરાતી મિજાજ જ આ ભાષાની મજા છે, એ જ એની તાકાત છે ને એજ એને જીવાડશે . ડરવાની બિલકુલ જરૂર નથી. આપણી માતૃ ભાષણે કંઇ નહીં થાય કહેવાય છે ને કે,

“જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી,
ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત
જ્યાં જ્યાં સદાકાળ ગુજરાત,
ત્યાં ત્યાં સદા વહેતી રહેશે ગુજરાતી”

જે ભાષાનું જતન અખાથી લઈને અંકિત ત્રિવેદી જેવા કવિઓ કરતાં હોય કે પછી ગોવર્ધનરામથી લઈને બક્ષીબાબુ સુધીના સાહિત્યકારો કરતાં હોય એભાષાનું કાળ પણ કઈ ના બગડી શકે, સમજાયુંને. અંતે ખલીલ ધનતેજવી કહે છે એમ,

“વાત મારી જેને સમજાતી નથી,
એ ગમે તે હોય ગુજરાતી નથી”

આજ કે પરિવેશ મંદ્રી રંગમંચ પતન કી દિશા મંદ્રી

-ડૉ. મૂકેશભાઈ વ્યાસ

ખેરાલુ કોલેજ

પૂર્વભૂમિકા-

સન् ૧૮૭૩ મંદ્રી બંબર્ડ મંદ્રી વિષ્ણુદાસ ભાવે કે નાટક સે પ્રેરણ પ્રાપ્ત કર પારસી કાલેજિયન લડકોને શૌકિયા નાટક પ્રદર્શન પ્રારંભ કિએ . ઉનકે પ્રયોગોની સફળતા દેખ પેસ્ટનજી ફ્રામજી નામક પારસી સજ્જન ને અપની પારસી નામક કંપની શરૂ કી . ઔર અંગ્રેજી રંગમંચ કા અનુસરણ કરતે હુએ ઉન્હોને એક નયે રંગમંચ કા નિર્માણ કિયા , યહ વ્યવસાયી કંપની થી. પારસી રંગમંચ દેખતે દેખતે બંબર્ડ સે બાહર નિકલકર અંખડ ભારત ઔર ઇંગ્લેંડ તક પહુંચા આમ જન સે લેકર રાજા મહરાજા ઇસકે દિવાને રહે. આગા હશ્ર કશમરી , રોનક બનારસી , રાધેશ્યામ કથાવાચક , નારાયણ પ્રસાદ બેતાબ જૈસે નાટકકાર બહુત સફળ રહે નામ ભલે પારસી રંગમંચ રહા પર ઇસ રંગમંચ અભિનેતા, નાટકકાર , કંપની માલિક , નિર્દેશક આદિ પારસી , હિંદુ , મુસલમાન , કોઈ ભી હો સકતા હૈને . પ્રસિદ્ધિ કે ચરમ શિખર પર પહુંચને કે બાદ નિતાંત વ્યાવસાયિકતા , ફિલ્મ કા પ્રારંભ આદિ કે કારણ 1936 કે બાદ યહ રંગમંચ પતન કી ઓર બઢતા ગયા ઔર 1965 મંદ્રી લગભગ સમાપ્ત હો ગયા . રંગમંચ કે નાટકોની ભાષા પદ્ધબહુલ ઉર્દૂ ભાષા રહી. ગુજરાતી હિંદી કા પ્રયોગ સફળ રૂપ સે કિયા ગયા . કંપની માલિક નાટકકાર કો ખરીદ લેતે થે ઔર જનતા કી રૂચિ કે અનુસાર દ્રિઅર્થી , સંવાદ ઔર ગીત લિખવાકર , વિદેશી ગૌરી મહિલા કો રખકર કામુક નૃત્ય કરતે હુએ જનતા કો ગુદ્ગુદાને લગી ઇસ વજહ સે શિષ્ટ, સાહિત્યિક

લોગ પારસી રંગમંચ સે કુદ્ધ હોકર નિંદાઆલોચના , ભર્તસના કરને લગે ,જિનમેં એક ભારતેન્દુ હરિશચંદ્ર ભી રહે

પારસી નાટક કંપનિયોं કે વિરોધ મેં ભારતેન્દુ ઔર ઉનકે સાથિયોં ને કર્ડ અવ્યસયિક મંડલિયું! બનાયી લેકિન ભારતેન્દુ જૈસી સફળતા કિસી કો મિલી નહીં. ભારતેન્દુ હરિશચંદ્ર ને હિંદી નાટકોં કો સહી દિશા દી. યહ નૂતન ચેતના ઔર જાગરણ કા સાહિત્ય થા. આચાર્ય રામચંદ્ર શુક્લ કહતે હું - ઇન નાટકોં મેં શૈશવકાલીન અલ્હિપન ઔર ઉલ્લાસ હું. એકાંકી મેં ઔર નાટક મેં રંગમંચ અનિવાર્ય હું. કા મહત્વ ધીરે ધીરે કમ હોતા ભારતેન્દુ હરિશચંદ્ર ને રંગમંચ સ્થાપના કી વે એક સફળ નાટકકાર થે. ઉન્હોંને બહુત સે નાટક લિખ્યે જૈસે કી ‘અંધેરી નગરી , નીલદેવી , વિષસ્યવિષઔષધમ’ . ભારતેન્દુ ખુદ ભી અભિનય કરતે થે. બડે શહર મેં રંગમંચ કે કારણ અભિનયકર્તા કો ઇસ કલા કે માધ્યમ સે યશ , ધન ભી મિલતા થા . સમય કી બલિહારી હું . રંગમંચ કા સ્થાન આજ ફિલ્મ ઔર સીરિયલ ને લે લિયા હું . ઇસ કે કારણ બેચારે રંગકર્મી કી દશા બહુત બુરી હો ગઈ હું. ક્યોંકિ છોટે-મોટે રોલ કે કારણ ઉનકો જો કુછ આમદાની મિલતી થી , વહ રંગમંચ કે પતન કે કારણ બંદ હો ગઈ, સમય કે અભાવ મેં સિમિત લોગ નાટક યા એકાંકી દેખને જાતે હું . ઉનકા સ્થાન સીરિયલ ઔર ફિલ્મોં ને લે લિયા હું.

આધુનિક યુગ મેં રંગમંચ કી સજાવટ કોઈ આસાન કાર્ય નહીં હું. બહુ આયમી ઔર ધૂમતા રંગમંચ બનાને કે લિયે અત્યધિક રૂપયે કી જરૂરત હું . નિસંદેહ હુમેં ઇસ બાત પર ગૌર કરના હોગા કી હિંદી રંગમંચ આજ નિશ્ચિત તૌર પર પતન કી ઔર અગ્રસર હો રહા હું.

ઉપસંહાર - પારસી રંગમંચ સે પ્રારંભ હુા હિંદી રંગમંચ ભારતેન્દુબાબુ કે કાલખંડ મેં નર્ડ આશા પૈદા કરતા હું. લેકિન પારસી રંગમંચ સે પ્રેરણ પ્રાપ્ત કિયે હુએ કુછ રંગકર્મિયોં ને જિસ તરહ સે પારસી રંગમંચ કી શૈલી અપનાતે હુએ ભી ભાષા કો

बोङ्गिल बना दिया. अप्रचलित , कठिन काव्यात्मक भाषा का प्रयोग करते हुए साहित्यक या पाठक नाटक की ओर जो झुकाव बढ़ा उसके कारण हिंदी रंगमंच के दिशा भ्रमित हुई . रंगमंच से प्रत्यक्ष संबंध या संपर्क न होने के अभाव में केवल शब्दों का चमत्कार करते हुए पाठ्य नाटक लिखने से साहित्यक नाटक जैसा एक भेद निर्मित हुआ ,जिसने हिंदी रंगमंच को पतन की ओर ले जाने में बड़ी भूमिका निभाई . वस्तुत नाटक अभिनय के लिए होता हैं जिस में अभिनेयता नहीं हैं , वह और कुछ भी हो सकता हैं , नाटक नहीं , इस सत्य को स्वीकार करके रंगमंच की खूबियों को अपनाते हुए ,उसके विभिन्न पहलु का समावेश करते हुए अगर नाटक लिखा जाय तो हिंदी रंगमंच को सफलता की ओर बढ़ाया जा सकता हैं .

‘કિરાતાર્જુનીયમ्’ મહાકાવ્ય મેં સામાજિક મૂલ્ય

ડૉ. રીતા એચ. પારેખ
આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ

વિશ્વ કલ્યાણ એવં વિશ્વશાન્તિ કી પ્રતિષ્ઠા કે લિએ આજ માનવ-મૂલ્યોં કો આત્મસાત કરને કી મહતી આવશ્યકતા હૈ। આતંકવાદી હિંસા, નશીલે પદાર્થો કે સેવન મેં હો રહી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ તથા ભૌતિક સુખસમૃદ્ધિ કી લિપ્સા સે દિગ્ભામિત માનવ સમાજ મેં ગિરતે હુએ માનવમૂલ્યોં કે દુષ્પરિણામોં કે રૂપ મેં વિદ્યમાન હૈ। મનુષ્ય મેં સે મનુષ્યતા લુપ્ત હોતે જા રહી હૈ। આજ વિશ્વ મેં તામસિક જાન કે કારણ વિશ્વશાન્તિ વિનષ્ટ હોતી જા રહી હૈ। કહીં ધર્મ કે નામ પર તો કહીં વર્ણ, જાતિ, લિંગ ભાષા એવં સંસ્કૃતિ કે આધાર પર હિંસા એવં પ્રતિ હિંસા હો રહી હૈનું। ઇંસાનિયત પર શૈતાનિયત હાવી હોતી જા રહી હૈ ફલત: અન્તરરાષ્ટ્રીય આતંકવાદ આજ વિશ્વ કી જ્વલન્ત સમસ્યા બન બૈઠા હૈ। અતઃ આજ મનુષ્ય મેં માનવ કે પ્રતિ આદર-ભાવ જાગૃત કરને કે લિએ ભારતીય સંસ્કૃતિ દ્વારા પ્રદત્ત વિચાસ રત્ન સ્વરૂપ માનવ-મૂલ્યોં સે પ્રત્યેક માનવ મન મેં આત્મજ્યોતિ કો પ્રદીપ્ત કરને કી પરમાવશ્યકતા હૈ, તથી ભાવિ પીઢિયોં કા અસ્તિત્વ સુરક્ષિત રહ પાએગા ઔર તથી મંગલ, ચાઁદ એવં અન્તરિક્ષ મેં ઉડાન ભરને વાલા માનવ, સભ્યતા એવં સંસ્કૃતિ કી જમીન પર ચન્દ કદમ ચલ પાયેગા।

માનવ જીવન કો સ્વસ્થ દિશા દેને વાલે ગુણોં કો માનવ-મૂલ્યોં કી સંજા સે અભિહિત કિયા જા સકતા હૈ। ઇસ પ્રકાર ઋષિયોં દ્વારા પ્રદત્ત આચાર સંહિતા યા જીવન દૂષ્ટિ કા નામ હૈ માનવમૂલ્ય, જિનસે માનવ-જીવન કા પૂર્ણ એવં સાર્થક સદુપયોગ હો સકતા હૈ। જીવન કો અનુશાસિત એવં સુવાસિત કરને વાલે તત્ત્વોં કો ભી માનવમૂલ્યોં કી શ્રેણી મેં રખા જા સકતા હૈ।

મહાકવિ ભારવિ વિરચિત ‘કિરાતાર્જુનીયમ्’ મહાકાવ્ય કા નામકરણ કિરાતવેશધારી શિવ એવં અર્જુન કે આધાર પર હુઅ હૈ। ઇસમેં પાણ્ડુપુત્ર અર્જુન દ્વારા ધર્મરાજ્ય કી પુન: પ્રતિષ્ઠાર્થ કિએ જા રહે તપોમય સંઘર્ષ કો ચિત્રિત કિયા ગયા હૈ। સાથ હી લોક કલ્યાણ કારી રાજ્ય એવં ખોડી હુડી પ્રતિષ્ઠા કી પુન:પ્રાપ્તિ કે લિએ અર્જુન દ્વારા ઉપાત્ત માનવમૂલ્યોં કા સમ્યક વિવેચન કિયા ગયા હૈ। ઇસ મહાકાવ્ય મેં લોક કલ્યાણપરક માનવમૂલ્યોં એવં વ્યવસ્થાઓં કા સુચારુ વર્ણન પ્રાપ્ત હોતા હૈ।

❖ **સામાજિક મૂલ્ય:**

કિરાતાર્જુનીયમ् મેં વર્ણવ્યવસ્થા કો પરિભાષિત કરતે હુએ દ્વૌપદી અર્જુન સે કહતી હૈ કી જો વ્યક્તિ કી યુદ્ધ કર્મ મેં શક્તિ હૈ વહી કામુક હૈ ઇન દોનોં શબ્દોં કો કેવળ જાતિમાત્રવાચક ધારણ કરતા હુએ પુરુષ વ્યાકરણગમ્ન્ય અર્થ કે અભાવ કે કારણ સંસ્કાર હીન કર દેતા હૈ।^१

ઇસ પ્રકાર ‘ક્ષત્રિય’ શબ્દ યહોઁ જાતિવાચક ન હોકર ગુણ એવં કર્મપરક મૂલ્યોં પર આધારિત વર્ણવ્યવસ્થા કી હી પુષ્ટિ કરતા હૈ।

કુબેરાનુચર યક્ષ અર્જુન કો ઇન્દ્રકીલ પર્વત પર વેદવ્યાસ મુનિ કી આજા સે ક્ષાત્ર ધર્મ મેં સ્થિત હોકર શસ્ત્ર ધારણ કરતે હુએ પ્રમાદ રહિત તપસ્યા કરને કા પરામર્શ દેતા હૈ।^૨

યહોઁ ક્ષત્રિય કે લિએ લોક રક્ષાર્થ શસ્ત્ર ધારણ એવં પ્રમાદ રહિત હોકર લોક કલ્યાણાર્થ તપ મેં પ્રવૃત્તિ દિખાઈ ગઈ હૈ। અન્યત્ર અર્જુન દ્વારા ધૃત ક્ષાત્ર તેજોં કા વર્ણન હૈ। ઉસ અર્જુન ને હિંસાદિ સે નિવૃત્ત હોકર મન સે તપુક્ષાપ ઔર પ્રણામ સે દેવરાજ ઇન્દ્ર કી ઉપાસના કરતે હુએ ઇન દોનોં સે હોને વાલે ક્ષાત્ર તેજોં કો એક સાથ ધારણ કિયા।^૩

ઇસ મહાકાવ્ય કા મઙ્ગાલાચરણ હી બ્રહ્મચારી વેષધારી વનેચર કા આખ્યાન કરતા હુએ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કી ઓર સંકેત કરતા હૈ।^૪

અર્જુન દેવરાજ ઇન્દ્ર કો પ્રત્યુત્તર દેતે હુએ કહતે હૈ કી ગૃહસ્થાશ્રમ સે પહલે હી ધર્મ વિરુદ્ધ મુનિતા વાનપ્રસ્થ એવં સંન્યાસ કેસે ગ્રહણ કિયા જાએ ? સ્મર્તિકાર મનુ આદિ ને ‘આશ્રમાદાશ્રમ ગચ્છેત્’ કહકર આશ્રમોં કો ક્રમ સે ધારણ કરના ધર્માનુકૂલ કહા હૈ, ક્રમ કે પ્રતિકૂલ નહીં।^૫

ઇસ મહાકાવ્ય મેં પતિ-પત્ની કે રૂપ મેં યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ તથા દ્વૌપદી કા વર્ણન ઉપલબ્ધ હોતા હૈ। વનેચર દ્વારા પ્રાપ્ત યુર્યોધન કે સિદ્ધિ-સમાચારોં કો, યુધિષ્ઠિર સે સુનકર શત્રુ-કૃત અપકાર પરમ્પરા સે વિક્ષુબ્ધ, દ્વૌપદી અપને પતિ યુધિષ્ઠિર કે તેજ કો પ્રદીપ્ત કરને કે લિએ કહતી હૈ કી યદ્યપિ આપકે સમાન નીતિ નિષ્ણાત વિદ્વાન કો સ્ત્રીયોક્ત વચન અપમાન જનક હોતા હૈ, તથાપિ સ્ત્રીજનોચિત શાલીનત કો નષ્ટ કર દેને વાલી મનોવ્યથાએ મુજ્જે આપસે કહને કે લિએ બાધ્ય કર રહી હૈ। પત્ની કે રૂપ મેં દ્વૌપદી કે યુધિષ્ઠિર સે કહે ગએ પ્રેરક વચન પતિ-પત્ની સમ્બન્ધોં કા દિગ્રદર્શન કરાતે હૈ।

દ્વૌપદી યુધિષ્ઠિર કો ઉસકી પૈતૃકભૂમિ કી મહિમા કા સ્મરણ કરાતે હુએ કહતી હૈ

कि जिस भूमि का इन्द्र के समान तेजस्वी आपके पूर्वज राजाओं ने सतत् संरक्षणकिया, उसी भूमि को आपने अपने अधिकार-क्षेत्र से असावधानी पूर्वक उसी प्रकार जाने दिया, जिस प्रकार उन्मत्त हाथी माला को फेंक देता है।^६

द्रौपदी युधिष्ठिर को युर्योधन के विषय में अपनी नीतिपरिवर्तन के लिए कहती है कि - वे जड़बुद्धि पराजय को प्राप्त करते हैं जो कपटी व्यक्तियों के विषय में कपट का आचरण नहीं करते, क्योंकि दुष्ट उस निष्कपट व्यक्ति को उसी प्रकार विनष्ट कर देता है जैसे तीक्ष्ण बाण कवचरहित शरीर को।

युधिष्ठिर के प्रसुप्त ओज को जागृत करने के लिए अतीत के वैभव का स्मरण कराते हुए पुनः कहती है कि - पहले आप बहुमूल्य शैय्या पर सोकर प्रातः स्तुति मङ्गल-गीतों से जगाए जाते थे, वे ही आज कुशनिर्मित शैय्या पर सोते हुए गीदडियों के अमङ्गल शब्दों से जगाए जाते हैं। हे राजन्। पहले यह आपका शरीर ब्राह्मणों के भोजन से बचे अन्न से सौन्दर्य को प्राप्त हुआ था, आज जड़गली फलों के भक्षण से वही शरीर यश के साथ अत्यन्त कृश हो रहा है। हे राजन ! जिन आपके चरणों को राजाओं की शिरोमालाओं का पराग रञ्जित करता था, वे ही आपके चरण मृग तथा द्विजोन्मीलित शिखा वाले कुशों के जड़गलों में पड़ रहे हैं।

इस प्रकार संवेदन शीला द्रौपदी अतीत के स्वर्णिम दिवसों का वैभव पुनः प्राप्त करने के लिए पति युधिष्ठिर को अनेकशः प्रेरित करती है। वह युधिष्ठिर के स्वाभिमान को जगाते हुए कहती है - यह वर्तमान दुर्दशा शत्रु कृत है इसलिए मेरे हृदय को माने जड़ से उखाड़ सी रही है। शत्रुओं द्वारा अपराजित पराक्रम वाले मानियों के लिए दैवकृत आपत्ति भी उत्सव के समान होती है अर्थात् स्वाभिमानी पुरुष के लिए मानहानि असहय है आपत्ति नहीं। द्रौपदी युधिष्ठिर को शत्रुवध के लिए शान्ति को छोड़कर पूर्व तेज एवं पराक्रम को पुनः धारण करने के लिए आग्रह करते हुए कहती है - मुनिजन कामादि अन्तः शत्रुओं को जीतकर शान्ति से सिद्धि को प्राप्त करते हैं, राजा नहीं। राजा तो स्वपराक्रम से ही सफलता को प्राप्त करते हैं।

एक ओर द्रौपदी युधिष्ठिर को उसके पूर्व पराक्रम का स्मरण कराती है दूसरी ओर असहय अपकार-परम्परा कमी भी स्मृति दिलाते हुए कहती है। इस प्रकार के असहनीय अपमान को प्राप्त कर भी यदि आप सन्तोष धारण कर लेंगे तो मनस्विता तो निराश्रया

હોકર ही मारी जायेगी। द्रौपदी पराक्रम को छोड़कर शत्रु के लिए क्षमा-नीति का अवलम्बन कर लेने वाले राजा युधिष्ठिर से राजचिह्न कार्मुक को छोड़कर संन्यासी बनने को कहती है और सतत् अपकर में तत्पर शत्रु को राजनीतिक कौशल से परास्त करने का परामर्श देती है कि - विजयभिलाषी राजा सन्धि को छल से भड़ग कर देते हैं अतः आपको भी वनवास काल तक प्रतीक्षा करना समीचीन नहीं है।^९

इस प्रकार द्रौपदी का युधिष्ठिर को प्रदत्त उद्बोधन केवल पत्नी की दृष्टि से ही नहीं, अपितु एक सत्ताच्चुत राजा को पुनः अधिकास-संघर्ष एवं खोई हुई प्रतिष्ठा को पुनः स्थापित करने के लिए एक राजरानी की दृष्टि से भी कर्तव्य-बोध प्रदान करता है। यहाँ द्रौपदी का सुख पारिवारिक परिधि से ऊपर उठकर स्वाभिमानी एवं धर्म-नीति परक राष्ट्र की स्थापना में परिलक्षित हो रहा है।

एक और द्रौपदी असाधारण राजनीतिवेता स्त्री के समान राजा युधिष्ठिर को अपने तेजस्वी वचनों से धर्मयुद्ध के लिए प्रेरित करती है, वहीं दूसरी ओर साधारण स्त्री के समान पति अर्जुन के तप के लिए जाते समय अश्रुविहवल हो उठती है तथा अमङ्गल के भय से अश्रुपूर्ण नेत्रों को बन्द नहीं करती है। अर्जुन भी सहज प्रेम-रस से स्निग्ध, मनोरमा पत्नी के मनोहर चितवन को हृदय की प्रसन्नता रूपी अज्जलि से ‘पाथेय’ के समान खुशी से सभाल कर ग्रहण करते हैं।^{१०}

पति अर्जुन को विदा के समय कहा गया द्रौपदी का उद्बोधन निस्सन्देह पत्नी के रूप में उसके हिताभिलाषी व्यक्तित्व को प्रस्तुत करता है। द्रौपदी कहती है कर्तव्य पथ से अथवा तपस्या से विचलित नहीं होना, क्योंकि अनुदासीन पुरुषों के पास सिद्धि उत्कण्ठित स्त्री के समान स्वयं आ जाती है।^{११}

इस प्रकार इस महाकाव्य में द्रौपदी का ओजस्वीव्यक्तित्व, पाँचों पतियों के लिए पत्नी के रूप में शक्ति स्त्रोत है, कर्तव्यपथ-बोध के लिए सतत उत्साह-पुञ्ज है, एवं धर्मयुद्ध के लिए राजनीति का प्रेरक अध्याय है।

किरातार्जुनीयम् महाकाव्य में पाण्डुपुत्र युधिष्ठिर के पारिवारिक जीवन का वर्णन है। राजसत्ता से च्युत होने के पश्चात् द्वैतवन में निवास करते हुए युधिष्ठिर के विषम पारिवारिक जीवन का चित्रण द्रौपदी के प्रतिकार पूर्ण वचनों से अभिव्यक्त होता है।

मनोव्यथाओं से विवश द्रौपदी-युधिष्ठिर के तेज को प्रदीप्त करने के लिए कहती है

કि અનુકૂલ સાધનોં વાલે કુલભિમાની આપકો છોડકર કૌન, રાજગુણોં સે અનુરક્ત કુલીન મનોરમા આત્મવધૂ કે સમાન રાજલક્ષ્મી કો શત્રુઓં સે અપહરણ કરાતા હૈ ?

પારિવારિક સદસ્ય ભીમ કી દયનીય અવસ્થા કા વર્ણન કરતે હુએ દ્રૌપદી કહતી હૈ કि રાજ્યકાલ મેં સદા રક્તચન્દન સે અલઙૃત રહતે વાલે, મહાન રથ પર આરૂઢ રહને વાલે લેકિન સમ્પ્રતિ ધૂલ ધૂસરિત પર્વતોં મેં પદયાત્રા કરતે હુએ યે ભીમ સત્ય કો હી ધન સમઝાને વાલે આપકે માનસ કો વ્યથિત નહીં કરતે હૈ ક્યા ?

દ્રૌપદી અર્જુન કી વિપન્નાવસ્થા કા ચિત્રણ કરતે હુએ કહતી હૈ કિ ઇન્દ્ર કે સમાન પરાક્રમી જિસ અર્જુન ને ઉત્તરકુરુ કો જીતકર પ્રભૂત ધન કો સમર્પિત કિયા થા સમ્પ્રતિ આપકો વલ્કલ વસ્ત્ર દેને કી અર્જુન કી વિવશતા સે આપકા શત્રુઓં કે પ્રતિ ક્રોધ પ્રદીપ્ત નહીં હોતા ?

ઇસી પ્રકાર નકુલ ઔર સહદેવ કી દુર્દીશ કા વર્ણન કરતે હુએ કહતી હૈ કિ વનભૂમિરૂપી શૈયા પર શયન સે કઠોર તથા સર્વાઙ્ગ કશોં સે વ્યાપ્ત શરીર વાલે પર્વતીય હાથિયોં કે સદ્વશ દિખાઈ દેતે હુએ ઇન નકુલ ઔર સહદેવ કો દેખકર ભી આપ ધૈર્ય ઔર સંયમ કો ત્યાગને કા ઉત્સાહ ક્યોં નહીં કર રહે હૈ ?

ભીમ સ્વયં યુધિષ્ઠિર સે સભી ભાઇયોં કે પરાક્રમ કા વર્ણન કરતે હુએ કહતે હૈ - દિશાઓં મેં પ્રસિદ્ધ, આતે હુએ ચારોં દિગ્ંજોં કે સમાન તથા આતે હુએ ચારોં સાગરોં કે સમાન, ઇન્દ્ર કે સમાન પરામક્રમી આપકે ચારોં અનુજોં કો શત્રુઓં મેં કૌન ઐસા હૈ જો સહ સકતા હૈ ?^{૧૦}

ઇસ મહાકાવ્ય મેં નારી કે પ્રતિ સમ્માન ભાવ ભી વ્યક્ત હુા હૈ। ઇસ મેં નારી કે રૂપ મેં એકમાત્ર દ્રૌપદી કા હી વર્ણન હૈ। દ્રૌપદી કે પ્રતિ સમ્માન કા ભાવ પ્રથમત: ‘કૃષ્ણા સદન’ પદ સે અભિવ્યક્ત હોતા હૈ। જબ યુધિષ્ઠિર વનેચર કે પ્રસ્થાન કે ઉપરાન્ત ‘કૃષ્ણા સદન’ મેં પ્રવેશ કરકે અન્ય ભાઇયોં સે વિચાર વિમર્શ કરને કે લિએ જાતે હૈ। ઘર કા નામકરણ ગૃહ કો સંવારને વાલી ગૃહિણી કે નામ પર કરના પાঁચોં પાણ્ડવોં કી નારી કે પ્રતિ સમ્માન પ્રદાયિની ભાવના કો સૂચિત કરતા હૈ।

પુરુષોં કો નારી કા ઉપદેશ સમાજ મેં માન્ય નહીં થા, યહ દ્રૌપદી કે ઇસ કથન સે સ્પષ્ટ હોતા હૈ - યદ્યાપિ આપ જૈસે નીતિ નિષ્ણાત વિદ્વાન કો સ્ત્રીજનોક્ત વચન અપમાનજનક હોતા હૈ, તથાપિ સ્ત્રોજનોચિત શાલીનતા કો નષ્ટ કર દેને વાલી મનોવ્યતથાએ

મુજ્જે કહને કે લિએ પ્રેરિત કર રહી હૈ। ભીમસેન દ્રૌપદી કી વાણી કો અત્યધિક મહત્વપૂર્ણ તથા બૃહસ્પતિ કો ભી વિસ્મિત કર દેને કી પ્રતિભા સે સમ્પન્ન માનતે હૈ।

ઇન્દ્ર દ્વારા અર્જુન કી તપસ્ય કે પરીક્ષાર્થ અપ્સરાઓં કો પદત્ત આશ્વાસન ભી નારી કે પ્રતિ સમ્માન કી ભાવના કો સ્ફુર્તિ કરતા હૈ - જેસે - મહાન તેજસ્વી ઉસ અર્જુન કે વિષય મેં અન્ય મુનિયોં કે સમાન ક્રોધ મેં શાપ કી આશઙ્કા ન કરે, ક્યોંકિ યશસ્વી પરાક્રમી જનોં કી બુદ્ધિ નારિયોં કે પ્રતિ પીડાદાયિની નહીં હોતી॥¹¹

ઇસ પ્રકાર ઇન મહાકાવ્ય મેં નારિયોં કા પુરુષોં કો ઉદ્બોધન ભલે હી સમ્માન જનક ન માના જાતા રહા હો, લેકિન ઉસકી બાત કો મહત્વપૂર્ણ સમજા જાતા થા। દ્રૌપદી કે વાક્ચાતુર્ય સે પ્રભાવિત ભીમ ઉસે બૃહસ્પતિ કે સમતુલ્ય વિભૂષિત કરતે હૈ।

કિરાતાર્જુનીયમ् મહાકાવ્ય મેં કવિ ને સામાજિક મૂલ્ય કે રૂપ મેં વર્ણિત વર્ણવ્યવસ્થા, આશ્રમ-વ્યવસ્થા, સંસ્કાર, પતિ-પત્ની સમ્બન્ધ, પારિવારિક જીવન, નારી કે પ્રતિ દૃષ્ટિ આદિ કે વર્ણનોં સે સ્પષ્ટ હોતા હૈ કે માનવ મૂલ્યોં કો વ્યક્તિગત સ્તર પર સુદૃઢ કર ફિર સમાજ સે જોડકર સુદૃઢ આધાર પ્રદાન કિયા જાતા હૈ। હમારે સભી મનીષિયોં કે વિચાર મેં, માનવ કા સબસે બડા ભેદ, ધર્મ, પ્રાન્ત, રાષ્ટ્ર આદિ ઉપાધિયોં સે ઊપર ઊઠકર સમગ્ર પ્રાણિયોં કે પ્રતિ હૃદય મેં સદ્ભાવ, પ્રેમ-એવં સૌહાર્દ જાગૃત રહેતા હૈ સારતઃ માનવતા સે ઓતપ્રોત જીવ હી માનવ કહાલાને કા અધિકારી હૈ।

:: પાદટીપ ::

૧. કિરાતાર્જુનીયમ् - ૩/૪૮
૨. વહી - ૫/૪૩
૩. વહી - ૬/૨૨
૪. વહી - ૧/૧
૫. વહી - ૧૧/૭૬
૬. વહી - ૧/૨૯
૭. વહી - ૧-૩૦, ૩૮, ૩૯, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૫
૮. વહી - ૩-૩૬
૯. વહી - ૩-૪૦
૧૦. વહી - ૧-૩૪, ૩૫, ૩૬

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ મેં અષ્ટમૂર્તિ શિવ કા સ્વરૂપ

-પ્રા. ડૉ. મંજુલાબેન એ. પટેલ

હમારે વैદિક સાહિત્ય મેં સૃષ્ટિ મેં પ્રત્યક્ષરૂપ મેં દિખાઈ દેતે એવં જિનકે બિના ક્ષણભર ભી ન રહા જાએ એસે પ્રાકૃતિક તત્ત્વો મેં ઋષિમુનિયોં ને પરમાત્મા કે વિભિન્ન સ્વરૂપોં કે દર્શન કિયે હૈ છે। ઇન દેવો મેં સૂર્ય, ચન્દ્ર, પૃથ્વી, જલ, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ ઇત્યાદિ હૈ છે। ઋગ્વેદાદિ વેદ ઇન દેવોં કે સૂક્તોં સે ભરે હૈ છે। ઇન સભી દેવો કે પર્યાવરણ જ્ઞાન કે પક્ષોં કો હમ 'અષ્ટમૂર્તિ શિવ' કે રૂપ મેં દેખી સકતે હૈ છે। એસે પ્રાકૃતિક દેવો કા વિચાર ભારતીય સંસ્કૃતિ કે અનવદ્ય ગાયક મહાકવિ કાલિદાસ કે કાવ્ય મેં અષ્ટમૂર્તિ શિવ કી પરિકળ્પના મેં પ્રતિફળિત હુએ હૈ છે। કાલિદાસ ને અપની કૃતિયોં કે નાન્દીપદ, ભરતવાક્ય ઔર કર્દી વર્ણનાં મેં શિવજી કા સ્તવનાંકિયા હૈ છે। અષ્ટમૂર્તિ શિવ સે કલ્યાણ કી કામના કરતે હુએ વે અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ કે નાન્દીપદ્ય મેં મંગલશ્ળોક મેં કહતે હૈ કી -

યા સૃષ્ટિ: સ્નાનરાદ્યા વહતિ વિધિહુતં યા હવિર્યા ચ હોત્રી
 યે દ્વે કાલં વિધત્તઃ શ્રુતિવિષયગુણા યા સ્થિતા વ્યાપ્ય વિશ્વમ् ।
 યામાહુ: સર્વબીજપ્રકૃતિરિતિ યથા પ્રાણિન: પ્રાણવન્ત:
 પ્રત્યક્ષાભિ: પ્રપન્નસ્તનુભિરવતુ વસ્તાભિરષ્ટાભિરીશ: ॥

(અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ 1-1)

અર્થાત् જો વિધાતા કી પ્રથમા સૃષ્ટિ અર્થાત् જલમયી મૂર્તિ હૈ, જો વિધિપૂર્વક હવન કી ગર્દી સામગ્રી કો વહન કરનેવાલી અર્થાત् અગ્નિરૂપા મૂર્તિ હૈ, જો હવન કરનેવાલી અર્થાત્ યજમાનરૂપા મૂર્તિ હૈ, જો દો કાલોં કા વિધાન કરનેવાલી અર્થાત્ સૂર્ય એવં ચન્દ્રરૂપા મૂર્તિ હૈ, શ્રવણેન્દ્રિય કા વિષય અર્થાત્ શબ્દ હી હૈ ગુણ જિસકા, એસી જો સંસાર કો વ્યાસ કરકે સ્થિત હૈ અર્થાત્ આકાશરૂપા મૂર્તિ હૈ. જિસે સમ્પૂર્ણ બીજોં કા ઉત્પત્તિસ્થળ કહા ગયા હૈ અર્થાત્ પૃથ્વીરૂપા મૂર્તિ તથા જિસસે સભી પ્રાણી પ્રાણોં સે યુક્ત હોતે હૈ અર્થાત્ વાયુરૂપા મૂર્તિ - ઇન પ્રત્યક્ષરૂપ સે દ્રષ્ટિગત હોનેવાલી મૂર્તિયોં સે યુક્ત 'શિવ' આપ સબકી રક્ષા કરોં ।

ઇનાઠોં મૂર્તિયોં કો ધારણ કરનેવાલે શિવ એક હૈ ઔર શિવ કે ઇસ સ્વરૂપ કા સબસે મહત્વપૂર્ણ તત્ત્વ યા હૈ કી ઇનકા પ્રત્યક્ષ રૂપ પ્રત્યક્ષ કા વિષય હૈ । યહું હમ માત્ર સંકેત કર દેના ચાહતે હૈ કી કાલિદાસ કા કાવ્ય કાશ્મીર શૈવ દર્શન કે વિચારોં સે અનુપ્રણિત હૈ । ઇસ અદ્વ્યવાદી દર્શન કે અનુસાર એક માત્ર શિવ કી હી સત્તા હૈ શિવ સે અતિરિક્ત કુદ્ધ ભી નહીં ।

એક હી તત્ત્વ કા અનેક રૂપોં મેં અવભાવન ઉસકા પરમાર્થ હૈ, વહી સ્વયં કો બ્રહ્માણ્ડ કે રૂપ મેં પ્રકટ કરતા હૈ તથા વિભિન્ન અવસ્થાઓં કો ધારણ કરને પર ભી અપને યથાર્થ સ્વરૂપ સે ચ્યુત નહીં હોતા હૈ । યહું પર ભી ઇસ અષ્ટમૂર્તિ શિવ કી અવધારણા મેં યા બાત સ્પષ્ટ હૈ કી હમારા

सम्पूर्ण पर्यावरण शिव मय है। पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश, सूर्य, चन्द्र, यजमान ये आठ शिव के रूप हैं। या दूसरे शब्दों में कहे तो सम्पूर्ण भौतिक पर्यावरण शिवात्मक है। शिव को इन अष्टमूर्तियों के स्वरूप की यदि सही आराधना सेवन-संवर्धन किया जाय तो सांप्रतकालीन प्रदूषित वातावरण एवं ग्लोबल वोर्मिंग की समस्या का निराकरण हो सकता है। ऐसे शिव के आठ स्वरूपों को इस प्रकार समझा जा सकता है –

जल मूर्ति के रूप में शिव –

सृष्टि की सर्वप्रथम रचना इसे माना गया है। सृष्टि की अभिलाषा से युक्त हो विधाता ने जल की रचना कर उसमें बीज का निक्षेप किया जिससे स्थावर और जंगम समस्त सृष्टि का आविर्भाव हुआ। जल ही जीवन को लक्ष्य मानकर कालिदास ने जल को आदि सृष्टि के रूप में स्वीकार किया है। इस प्रकार जीवन का आधार जल को साक्षात् अष्टमूर्ति शिव का एक ही रूप अंगीकार कर आज की जलसमस्या के संदर्भ में जल की रक्षा करने का और शुद्ध निर्मल रखने का संदेश दिया है।

अग्निमूर्ति के रूप में शिव –

शिव का अग्निस्वरूप। ऋग्वेद एवं यजुर्वेद में विशेषरूप से तथा अन्य रचनाओं में अग्नि को प्रकाश, ऊष्मा व ऊर्जा का प्रतीक माना गया है। अतः सविधि यज्ञाग्नि यज्ञ के महत्त्व प्रतिपादन के साथ ही जन नियंत्रित अग्नितत्त्व की विशेषता पर बल दिया गया है। अग्नि के बिना यज्ञ की गतिस्थिति आदि क्रिया भी सम्पन्न नहीं हो सकती। अग्नि को देवताओं का मुख कहा गया है - 'अग्निमुखा वै देवाः।' क्योंकि देवताओं तक हव्य को पहुँचाने का माध्यम अग्नि ही है। ऋग्वेद (4-12-1) में यज्ञीय अग्नि को यजमान का आशुदूत कहा गया है जो यज्ञ में नियमानुसार प्रदान की गयी हव्य सामग्री को देवताओं तक पहुँचाता है (1-1-4)। यही अग्नि की हव्यवाहक नाम की सार्थकता है। अग्नि विधिपूर्वक हुत सामग्री का ही वहन करती है। अग्नि के बिना सृष्टिरूप यज्ञ असम्भव है। अग्नि की ऊष्माशक्ति तो जीवनदायी है और सृष्टि तथा प्राणियों के लिये जीवनस्रोत है। अग्नि ऊर्जा का प्रतीक है। जठराग्नि, वडवाग्नि, दावाग्नि रूप सामान्य अग्नि की अपेक्षायज्ञीय अग्नि में शिवतत्त्व की स्थापना का आशय – इस ऊर्जा के समुचित संरक्षण एवं उपयोग के लिये प्रयत्नशील रहना। कालिदास ने रधुवंश में विधिपूर्वक किये गये हवन से जलवृष्टि की बात कही है

–

हविराजवर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।
सस्यानामवगग्रहविशेषिणाम् ॥ (रधुवंश 1-62)

यजमान मूर्ति के रूप में शिव –

कालिदास ने शाकुन्तल के मंगलाचरण में शिवतत्त्व के रूप में मानव को सृष्टि यज्ञ के 'यजमान' पद पर प्रतिष्ठित किया है। इसके पीछे कवि का मन्तव्य यही है कि मानवसृष्टि के विभिन्न तत्त्वों का भोक्ता न बनकर इस महान यज्ञ की यज्ञीय सामग्री की समुचित आहुति की व्यवस्था करने में सबद्ध 'होता' के दायित्व का निर्वाह करे। मनुष्य का होतृत्व पर्यावरणीय दृष्टि से अत्यन्त महत्वपूर्ण है। आज के पर्यावरणीय समस्त असंतुलन और तद्जन्य संकट के मूल में मानव का होतृत्व से भोक्तृत्व में पर्यवसान है। किन्तु इस भोक्तृत्व के पूर्व उसे यज्ञ में त्याग और निःस्वार्थ समर्पण के साथ सक्रिय योगदान देना होता है।

कालिदास के इस अष्टमूर्ति स्वरूप के सम्यक अवलोकन से यह स्पष्ट है कि मनुष्य भी इन आठ मूर्तियों में एक है ऐसा नहीं कि वह इनमें सबसे सर्वोपरि है, अपितु सभी समान है। सृष्टि के कण-कण में शिव का वास मान लेने पर मनुष्य आत्मशलाधा की चकाचोंध से निकल सकेगा। परिणामतः प्रकृति के प्रति साहचर्य एवं सह अस्तित्व के भाव का विकास सरलता से हो सकेगा। किन्तु मनुष्य के स्वार्थ प्रेरित अविवेकपूर्ण आचरण से चतुर्दिक् अमंगल का विधान व्याप्त है। प्रकृति के अन्य समस्त तत्त्व कभी भी स्वार्थवश प्रवृत्त नहीं होते –

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थं भूतोऽस्मि सूचितः ॥ (कुमारसम्भव 6-26)

और शिव की ये अष्टमूर्तियाँ परस्परापेक्षा का निर्वाह करते हुये सृष्टि को संचालित करती हैं। ये तत्त्व भी मानवीय संरक्षण के द्वारा संवर्द्धित होते हुये समृद्धि का मार्ग प्रशस्त करते हैं।

सूर्य-चन्द्र के रूप में शिव –

प्राकृतिक पर्यावरण में ऊर्जा के अपरिमित स्रोत सूर्य को देवता के रूप में स्वीकार किया है। शुद्ध पर्यावरण के लिए सूर्यदेव अपने प्रकाश से सम्पूर्ण विश्व का कल्याण करते हैं। सूर्य ही अपनी ऊर्जा द्वारा प्राणिमात्र को सुखी एवं समृद्ध बनाते हैं तथा नैक प्रकार का धनागम भी सूर्यदेव से सम्भव है – शं नो भव चक्षसा शं नो अहव शं भानुना शं हिमांशधृणेन (ऋ. 10-37-10)।

सृष्टिचक्र में पर्यावरण का जनक जीवनदाता रोगनाशक सूर्य की किरणेयदि पृथ्वी पर वनस्पतियों में प्रसारित नहीं होती तो सारा भूमण्डल प्रदूषित हो जाता। समयचक्र को दिन-रात के खण्डों में विभक्त करनेवाले सूर्य-चन्द्र को भी अष्टमूर्ति के रूप में माना गया है। पृथ्वी पर ऋतु परिवर्तन में सूर्यदेव की महिमा सर्वोपरि होती है। जिसके कारण पर्यावरण के विविध तत्त्व प्रकाश, ऊर्जा, तापमान, जलवायु व वनस्पति जगत सभी प्रभावित होते हैं।

कालिदास ने चन्द्रमा को अभिज्ञानशाकुन्तल के चतुर्थ अंक में 'पतिरोषधीनाम्' औषधियों

का स्वामी कहा है। इस तरह चन्द्रमा आहलाद का कारण ही नहीं अपितु सम्पूर्ण औषधियों के संरक्षण और विकास का हेतु होने से जीवनधार्यक भी है।

आकाशरूपा शिव –

आकाश की सत्ता का ज्ञान उसके गुण शब्द के द्वारा – शब्दगुणमाकाशम् । तत्त्वैकं विभु नित्यं च । (तर्कसंग्रह पृ.9) आकाश नित्य है, सम्पूर्ण विश्व को व्याप्त करके स्थित है, इसका प्रत्यक्ष श्रवणेन्द्रिय के द्वारा होता है। कालिदास ने पञ्चमहाभूतों में अन्यों का परिचय उनके गुण के माध्यम से नहीं दिया है किन्तु आकाश को उसके गुण के माध्यम से अभिव्यक्त करने के मूल में सम्भवतः यह भाव निहित है कि अन्य तत्त्वोंका दूषण तो उन्हीं तत्त्वों को विकृत कर देता है यथा जलदूषण, वायुदूषण आदि शून्य आकाश में उत्पन्न हुआ विकार उसके गुण शब्द का दूषण करता है। शब्द या ध्वनि का दूषण आज पर्यावरणीय गम्भीर समस्या के रूप में देखा जा रहा है। आकाश के शिवतत्त्व की अभिरक्षा के लिये आकाश को ध्वनिप्रदूषण विनिर्मुक्त करना होगा।

पृथ्वी के रूप में शिव –

यह सम्पूर्ण बीजों का उत्पत्ति स्थल है। इसी लिये ‘इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते’ (मनुस्मृति 9-37) कहा गया है। पृथ्वी की इस प्रसवार्थता को महाभारत में भी स्वीकार किया है - ‘भूमेः स्थैर्य गुरुत्वं च काठिन्यं प्रसवार्थताम्’ और अथर्ववेद के पृथ्वीसूक्त में इसे समस्त वनस्पतियों का ध्रुव आधार कहा गया है। पृथ्वीरूपा इस मूर्ति के शिवत्व की रक्षा अपरिहार्य है अन्यथा अशिवत्कारी भूमि सम्बन्धी प्रदूषणों के परिणाम स्वरूप बीज की अनुत्पत्ति सम्पूर्ण प्राणियों के समक्ष भीषण क्षुधा का संकट उपस्थित कर सकती है।

वायुरूप में शिव –

वायुरूपा मूर्ति वह है ‘यया प्राणिनः प्राणवन्तः’ जिससे प्राणी प्राणवान होते हैं। वैज्ञानिकों के अनुसार वायु अनेक गैसों का आनुपत्तिक मिश्रण है, जिसमें सभी गैसों का सन्तुलन बने रहना वनस्पति और प्राणियों की प्राणरक्षा के लिये अनिवार्य है। वायु के शिवत्व की हानि सम्पूर्ण प्राणियों के समक्ष प्राणसंकट उपस्थित कर देगी। इसी लिये शास्त्रों में ‘वायुरायुः’ का कथन है।

इन आठमूर्तियों के द्वारा शिव सम्पूर्ण जगत को धारण किये रहते हैं- ‘अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्ब्रह्मतो नाभिमानः’ परन्तु निरभिमान होकर। शिवतत्त्व की अभिरक्षा हेतु यही निरभिमानता अपेक्षित है। शिव के ये आठ स्वरूप पर्यावरण के प्रतीक हैं। ये सभी तत्त्व शिवमय हैं। यदि मनुष्य इन स्वरूपों के सन्तुलन में कोई बाधा उत्पन्न न करे तो पर्यावरण, जलसमस्या, ग्लोबल वोर्मिंग इत्यादि समस्याओं का सही हल निकल सकता है। कालिदास ने पर्यावरण विज्ञान के विविध पक्षों द्वारा विश्व पर्यावरण में अष्टमूर्ति शिव का भलीभाँति समाकलन कर मानव का आचार-विचार व उसके व्यावहारिक आदर्श पक्ष को प्रस्तुत किया है। यह अष्टमूर्ति

शिव कल्याणमयी न रहे तो इसका विकार सारी सृष्टि को विकृत कर देगा । हमें अष्टमूर्ति शिव के आठ रूपों को कदापि विस्मृत नहीं करना चाहिए क्योंकि इनका विषम व अमंगलकारी रूप प्रकट करने पर मानव के कल्याणकारी व सृष्टिनियन्ता अष्टमूर्ति शिव का रूप धनुर्धारी रुद्र भी है –

जलं वाहिनस्तथा यष्टा सूर्यचन्द्रमसौ तथा ।

आकाश वायुरवनी मूर्तयोऽष्टौ पिनाकिनः ॥

सन्दर्भग्रन्थ-सूचि

- (1) कालिदासः भावानुकीर्तनः – डॉ. विभारानी दूबे
कलाप्रकाशन, वाराणसी
- (2) कालिदास के काव्यों में – डॉ. शंकरलाल शास्त्री
पर्यावरण संरक्षण हंसा प्राकाशन, जयपुर (राजस्थान)
- (3) संस्कृत वाङ्मय में पर्यावरण – डॉ. शंकरलाल शास्त्री
हंसा प्राकाशन, जयपुर (राजस्थान)
- (4) अभिज्ञानशाकुन्तलम् – भारत प्रकाशन, अमृदावाद

આત્મનિર્ભર ભારત કો પ્રાપ્ત કરને કે લિએ પાઠ્યક્રમ મેં સુદ્ધાર

ડાંકીર્તિકુમાર એસ૦જાદવ

સ્વાવલંબી ભારત બનાના હૈ તો હમારી શિક્ષા પ્રણાલી મેં આજ સુદ્ધાર કી જરૂરત મહસૂસ હો રહી હૈ । હમારી આજ કી શિક્ષા કેસી હૈ એક દૃટાંત હી કાફિ હૈ । ગુજરાત કા એક છાત્ર સીવીલ ઇન્જિનીયર કી ઉપાય્યિ દિલ્લી કી યુનિવર્સિટી સે લેકર લૌટતા હૈ તબ ઉસકો તુરંત નૌકરી મિલ જાતી હૈ પહ્લે હી દિન ઉનકે ઠેકેદાર ઉનકો આદ્યે માઇલ કી પાઈપ લાઇન વિછાકર ઉસમેં બીજલી કે કૈબલ કો પસાર કરને કા કામ દેતા હૈ । ઇન્જીનીયર સાહુબ પહ્લે તો પાઇપ લાઇન જમીન મેં બીછા દેતે હૈ અબ સોચ મેં ડુબ જાતા હૈ કી કૈબલ કેસે પસાર કિયા જાયે ? ગ્રીષ્મ કી દ્યૂપ મેં બેચારે ઇન્જીનીયર કી હાલાત બિગડ જાતી હૈ ચંદ મિનીટોં મે વર્ષ કસાન દોપહર કા ભોજન કરને કે લિએ દ્યાર જાતા હૈ સાહુબ બો દેખકર પૂછતા હૈ સાહુબ ક્યા દિક્કત હૈ તબ સાહુબ કહ્યે હૈ હુને દિલ્લી વિશવિદ્યાલય ક ઉપાય્યિ પ્રાપ્ત કી હૈ ફિર ભી યા કામ નહી કર સકતે તો તુમ હુમેં ક્યા મદદ કરોગે । બેચારા કિશાન બોલા સાહુબ ક્યા કામ હૈ બોલો તો સહી । ઇન્જીનીયર સાહુબ ને અપની વ્યથા કી તો કિશાન બોલા મૈં લૌટતે આઉગ તો યા આપકી સમસ્યા સહ્લ હો જાયેગી । કિશાન ભોજન કરકે લૌટા તો ઉસકે હથોં મેં ચૂહે કા પિંજરા થા ઔર રાત મેં એક પિંજર આ ગયા થા । સાહુબ કે પાસ જાકર બોલા સાહુબ કૈબલ મુજ્જે દે દો ઔર આપ સામને ચલે જાઓ વહીં આપકા કૈબલ આયેગા । કિશાન ને ચૂહે કે ગલે મેં કૈબલ ડાલકર ઉસકો પાઈપલાઇન મેં છોડ દિયા ચૂહે સ્ક્રીનર કે પ્રયોગનુસાર કૈબલ લેકે સામને નિકલા । સાહુબ બો પહ્લે હી દિન કી નૌકરી મેં ઉનકી ડીગ્રી કી ઔકાત પતા ચલ ગયા । યહી ઇસ દેશ કી શિક્ષા કા હાલ હૈ । ડીગ્રી ઔર પ્રાયોગિકતા મેં બહુત ફર્ક હૈ । કમ્

युंटर का लिखित पर्चा और प्रयोगिक परीक्षा आज भी देश की शिक्षा व्यवस्था में मौजूद है। कम्प्युटर का ज्ञान प्रायोगिकता ज्ञान है लेकिन हमने और हमारे शिक्षा से जूड़े हुए लोगों ने इस विषय को लिखित बना दिया है। यही हल है शिक्ष का।

स्वावलंबी भारत के लिए पाठ्यक्रम भी स्वावलंब होना चाहिए। प्रायोगिकता का महत्व ज्यादा रहना चाहिए अगर भारत को स्वावलंबी बनाना है तो मैं मानता हूँ विश्व विद्यालय में पहला काम निम्नोक्त होना चाहिए:

- (१) शिक्षा में से सफेदपोश अपराधीकरण की प्रवृत्ति सदैव बंद होनी चाहिए।
- (२) उच्च शिक्षा में विश्वविद्यालय की जो कमिटीयाँ उसमें राजनीतीक चयन नहीं बल्कि शिक्षाविद होना चाहिए।
- (३) हमारा पाठ्यक्रम समाज की आवश्यकताओं की पूर्ति कर सके ऐसा होना चाहिए।
- (४) बापूने जो स्वावलंबन का नारा दिया है उसके अनुरूप हमारा पाठ्यक्रम होना चाहिए।
- (५) पाठ्यक्रम में परदेश की महत्वता की बजाय हिन्दुस्ताना की महत्वता का दर्शन होना चाहिए।
- (६) पाठ्यक्रम तभी सफल हो सकता है जब देश के प्रत्येक जनता की जिन्दगी समान हो।

आज भारत में भी दो भारत है एक भारत ह्वाई जहाज में सफर करता है और दूसरा भारत गर्वों की द्यूल में पसीना बहता है। ये देश की बहुत बड़ी सच्चाई है।

- (७) हमारी समाज रचना, हमारा कार्य, हमारी राजनीति, हमारा विज्ञान, हमारी फिल्सूफि के अनुसार पाठ्यक्रम होना चाहिए।
- (८) आत्मनिर्भर भारत के लिए पाठ्यक्रम सर्वांगिण विकासपूर्ण होना चाहिए।
- (९) हमारा पाठ्यक्रम में मानवतावादी सोच केन्द्र में होनी चाहिए।
- (१०) भुखें आदमी का सबसे बड़ा तर्क रोटी है इसका भी समाधान हमारी शिक्षा प्रणाली में होना चाहिए।

स्वावलंबं भारत को पाना कठीन ही नहीं बड़ा मुश्किल काम है। यह श्रमसाध्य कार्य है। देश कल्याण का यह यज्ञ है। स्वावलंबी भारत को प्राप्त करने के लिए तपश्या का मार्ग प्रशस्त करना पड़ता है। इस कार्य में अनेक बाद्याये हैं। जैसे कम्प्यूटर का लिखित प्रश्नपत्र और व्यवहारिकता में क्या अंतर है यह शिक्षाविद् जानते हैं। जैसे आप मूझे कम्प्यूटर के पर्च में पूछा जाये कि फाईल में कितने सब टोपिक हैं तो मूझे नहीं मालूम लेकिन मैं कम्प्यूटर की स्क्रिन पर बैठता हूँ तो आसानी से चला सकता हूँ। आज हम शिक्षा के संदर्भ में ऐसे चौराहे पर खड़े हैं कि किद्दर जाना है हमें खुद को मालूम नहीं है तो हम अपने बच्चों की राह कैसे तय करेंगे। खेर, यह मेरा नीजि मत है। आत्मनिर्भर भारत की खोज एक चुनौती है लेकिन मुश्किल नहीं है।

कुलमिलाकर हमारा पाठ्यक्रम में छात्र ही केन्द्र में होना चाहिए। छात्र का विकास ही शिक्षा है। हमारे भविष्य को सुरक्षित और आत्मनिर्भर बनाने के लिए रोजगारलक्षी पाठ्यक्रम का समावेश करना चाहिए। आज देश अनेक समस्याओं से जुज रहा है इसके लिए हमारी शिक्षा ही जिम्मेदार है। इंग्लैड की टेम्प्सेस्ट नदी के किनारे पर ७०० पेड आद्यी के साथ गिर गये। तो वहाँ की विश्वविद्यालय को पी०एम कार्यालय ने खत लिखकर कहा परसो शाम पांच बजे तक ये पेड क्यों गिरे ये बताना। विश्वविद्यालय के वनस्पतिछास्त्र के अध्यक्ष तथा उनकी टीम छात्र समेत इस संशोधन में जुट गय। संशोधन करने पर पता चला फि फुग की वजह से जड़े करजोर हो जाने से आद्यी में ये पेड गिर गये। विश्वविद्यालय के अध्यक्ष ने अपनी आलोचना भेज दी। दुसरे दिन सभी को पद से निर्लिपित कर दिया। गुंनाह सिर्फ इतना था कि आलोचना अवद्यि के दूसरे दिन कार्यालय को भेजी थी। क्या भारत में शिक्षा क्षेत्र में ऐसी व्यवस्था संभव है। यह तो सिर्फ दृष्टांत दिया है। इसलिये तो उनकी शिक्षा प्रणाली और हमारी शिक्षा प्रणाली में फर्क है। हमारी शिक्षा उसी प्रकार की बन जाये तो भारत की

समस्याओं की जितनी भी जड़े हैं वह अपने आप खत्म हो जायेगी ।

आज की हमारी शिक्षा राजनीति का हथिया बन बैठी है । शिक्षा में आज राजनीति की जरूरत नहीं है लेकिन राजनीति में शिक्षा की अवश्य जरूरत महसूस हो रही है । क्या आज की हमारी शिक्षा राजनीति सोच की होनी चाहिए या हमारे भविष्य को बेहत्तरिन कीया जाये ऐसी होनी चाहिए ? मेरा नीजि मत है कि हमारी शिक्षा हमें वैचारिक गुलामी से आजाद करे ऐसी होनी चाहिए । अमेरिका के पूर्व राष्ट्रप्रमुख केनेडी ने विश्वविद्यालय के दिक्षान्त समारोह में विश्वविद्यालय की परिभाषा बहूत ही सटिक की है—“ विश्वविद्यालय अच्छे विचारों की प्रयोगशाला है ।’ आज हमारे विश्वविद्यालय की हलात देखकर सन्न रह राजे है । तरह तरह की बाते फैलाकर हमारी विकासनींव को हिलाने का दृष्टिया कार्य कुछ खास लोगों के द्वारा प्रवायोजित चल रहा है यह बात देश तथा युवाओं के लिए चिंता का विषय है ।

हम उम्मीद करते हैं कि हमारे प्रबुद्ध देश के लोग इस बात को ध्यान में रखकर आनेवाली पीढ़ि के लिए कुछ सुनहरा भविष्य छोड़ जायेंगे । बर्नाड शो की इस बात के साथ मैं अपनी बात को पूर्ण करता हूँ—

“जिन्दगी मेरे लिए सिर्फ एक मोमबाती नहीं, यह एक प्रज्जलित मशाल है, जिनको मैंने कुछ वक्त के लिए पकड़ रखी है । इसको नयी पीढ़ि को सौप दूँ इससे पहले मैं चोतरफ ज्यादा प्रकाश फैलाना चाहता हूँ ।”

पाठ्यक्रम और राष्ट्र

भारत की शिक्षा प्रणाली सदियों से प्रसिद्ध है । नालंदा और तक्षशिला उसका दृष्टांत है । हमारी प्राचीय गुरुकुल बच्चों को आत्मनिर्भर तथा जीवनपयोगी शिक्षा के लिए तत्पर थी । प्राचीन काल की हमारी पाठशालामें बच्चों के सर्वांगिन विकास पर बल दिया जाता था । लिखित से ज्यादा व्यवहारिक शिक्षा का ज्यादा महत्व था । शस्त्र विद्या थियरीलन न होकर

પ્રાયોગિક થી । પરિણામત: હમારી શિક્ષા પદ્ધતિ કાફિ સફળ થી । આજ હમને શિક્ષા કો ચાર દિવારો મેં બંદ્ય કર દી હૈ । બહારી વિચાર કે લિએ કોઈ અવકાશ નહી હૈ । માનવીયતા તો બહુત દૂર કી બાત હો ગયી હૈ । આજ હમારે સમાજ કી જો સ્થિતિ હૈ ઉસકે સંદર્ભ મેં હમ સોચે તો ઉસકી જડે શિક્ષા મેં હી મિલેગી । આજ હર જગહ શિક્ષાર્થીયો કે દ્રારા હી દેશ કો આન્દોલન કા સમના કરતા હૈ । કહને કા અર્થ યહ હૈ કે દેશ કે ભીતરી ભાગો મેં હમ દૃષ્ટિ ડાલેગે તો લગતા હૈ કે માનવીયતા ઔર ઇમાની હમસે બહું પીછે છૂટ ચૂકી હૈ ઔર આજ શિક્ષા મેં જુંડે લોગ અપની અપની કરને મેં લગે હૈ । મૈં કહના યહ ચાહ્તા હું શિક્ષા માનવ જીવન કી આદ્યારશીલા હેની ચાહ્યે । શિક્ષા માનવતાપૂર્ણ હેની ચાહ્યે । શિક્ષા સંવેદશીલ હેની ચાહ્યે । ઇન તમામ તથ્યોં પર સોચતે હૈ તો લગતા હૈ કે હમારી શિક્ષા રાષ્ટ્ર સે બિલકુલ મેલમિલાવ મેં નહી બૈઠતી । આત્મનિર્મર ભારત કી બાત કરનેવાલે લોગ કી દૂરદેશી દૃષ્ટિ કા સર્વથા અભાવ દિખાઈ દેતા હૈ । હ્કીકત દેખે તો પતા ચલતા હૈ કે શિક્ષા કા અર્થ રોટી ઔર વ્યક્તિત્વ કા સર્વાંગીક વિકાસ કા હી લક્ષ્ય હેના ચાહ્યે ।

હમારા પાઠ્યક્રમ છાત્ર કેન્દ્રિત હેના ચાહ્યે । આજ હમારા પાઠ્યક્રમ પ્રકાશન ઔર મટિરિયલ્સ લક્ષી હો ગયા હૈ । યહી તો કમજોરી હૈ । હમ પાઠ્યક્રમ હમારી અનુકૂલતાનુસાર બનાતે હૈ । છાત્ર કેન્દ્ર મેં હી નહી । જર્ઝી પર યહ પાઠ્યક્રમ અચ્છા હૈ વર્ઝ આજ ભી છાત્ર હીત સમાહિત હૈ । સબસે બડે દર્દ કી બાત યહ હૈ કે સિર્ફ વિશ્વવિદ્યાલય કા પાઠ્યક્રમ મેં બદલાવ લાને કે લિએ અનેક છોરો સે ગુજરના પડતા હૈ । તબ જાકે ઉસકા અમલીકરણ હોતા હૈ । હમારા પાઠ્યક્રમ આત્મનિર્ભર ઔર વિકાસલક્ષી હેના ચાહ્યે ।

(૧) ભારત કા સાંસ્કૃતિક ઢાঁચા અન્ય રાષ્ટ્ર સે પૃથક હૈ અન્ય રાષ્ટ્ર કે પ્રભાવ મેં આકાર હમારા પાઠ્યક્રમ નહી બનના ચાહ્યે ।

(૨) ભારત કી સામાજિક વ્યવસ્થા ભી પૃથક હૈ । આજ ભી હુમેં દો ભારત દિખાઈ દેતા હૈ

-ગरीब और अमीर भारत

- (૩) समता के बिना शिक्षा में उत्थान या प्रगति करना मुश्किल है।
- (૪) हमारे पाठ्यक्रम में राष्ट्रीयता की मह्क होनी चाहिए। राष्ट्रप्रेम का पाठ बच्चों को पढ़ाया जाना चाहिए।
- (૫) शिक्षा के साथ साथ स्वरोजगार भी प्राप्त हो यह भी बहुत जरूरी है।
- (૬) शिक्षा में राजनीतिक हस्तक्षेप नहीं होना चाहिए।
- (૭) आज बड़ी बड़ी विश्वविद्यालय राजनीति का केन्द्र बन चूकी है जर्ह पर न बच्चों का भविष्य है और न राष्ट्रपेम।
- (૮) भारत कृषि प्रद्यान देश है। देश के हर बच्चें को कृषि सबंद्धी जानकारी होनी चाहिए।
- (૯) हमारी शिक्षा में स्वरक्षा और देशरक्षा का ज्ञान भी होना चाहिए।
- (૧૦) पर्यावरण और प्रदुषण के बारेमें भी पाठ्यक्रम लागु करना चाहिए।
- (૧૧) देश जिस समस्या का सामना कर रहा है उसका समाधान हमारी शिक्षा प्रणाली में होना चाहिए।
- (૧૨) प्रत्येक शिक्षा में साहित्य पढ़ाया जाना चाहिए ताकि उससे मानवीयता और संवेदनशीलता का विकास हो।
- (૧૩) हमारा पाठ्यक्रा भारत के भविष्य को लक्ष्य करके बनाना चाहिए।
- (૧૪) शिक्षा की सफलता तभी है जब देश का भविष्य अन्य राष्ट्रों में स्थानान्तरित होने से बचे।

अगर अच्छे और पढ़े लिखे लोग अन्य राष्ट्रों में जाके अपना योगदान देते हैं लेकिन भारत जन्मभूमि होने के बावजूद भी कोई भूमिका राष्ट्र के लिए नहीं होती है। यह गौर करने की बात है। भारत के भीतरी हिस्से आज भी अनेक समस्या से पीड़ित है। इसका समाधान

મારી શિક્ષા પ્રણાલી મેં હમેં મિલના ચાહિએ ।

જિસ દેશ કી પાઠશાળા ઈમાનદાર હોતી હૈ તુસ દેશ કા સમાજ ઈમાનદાર હોતા હૈ ઔર જિસ દેશ કા સમાજ ઇમાનદાર હોતા હૈ તુસ દેશ કી રાજનીતી ઇમાનદાર હોતી હૈ । રાજનીતિ ઇમાનદાર હો જાતી હૈ વર્હ પર રાષ્ટ્ર કી હ્રેક સમસ્યા કા અંત હો જાતા હૈ । લેકિન દેશ કી સચ્ચાઈ યહ હૈ કી -જો સબસે જ્યાદા કામ કરતા હૈ વહ સબસે જ્યાદા ગલતી કરતા હૈ , જો કમ કામ કરતા હૈ વહ કમ ગલતી કરતા હૈ ઔર જો કામ હી નહીં કરતા હૈ વહ ગલતી હી નહીં કરતા હૈ ઔર હ્મારી સરકાર એસે વ્યક્તિ કી પદોન્તિ કરતી હૈ જો ગલતી નહીં કરતા હૈ । બસ ઇસ તરહ શિક્ષા કો હી દેખ લિજિએ । ડાં નગીનદાસ સંઘર્ષી ને કુછ મહિને પહ્લે દિવ્યભાષ્કર કી અપને લેખ મેં મહા થા -“પાગલ તો દુનિયા કે હ્રેક સમાજ ઔર યુગ મેં હોતા હૈ લેકિન આદ્યુનિક ભારત કી કમનસીબી યહ હૈ કી એસે પાગલો સત્તા ઔર પ્રતિષ્ઠા કી બહુત ઉચ્ચાઈ પર પહુંચ જાતા હૈ । શિક્ષા મેં આજ દેશ કા યહી હાલ હૈ । હ્મારી શિક્ષા કા પાઠ્યક્રમ વે લોગ નિશ્ચિત કરતે હૈ જિન્હેને કભી છાત્રોં કા કક્ષ દેખા નહીં હૈ । કિતાબો કે સાથ જિનકા કોઈ સબંધ હી નહીં હૈ । મૈં બહુત હી સ્પષ્ટ માનતા હું કી શિક્ષા કા વિકાસ ઔર રાષ્ટ્ર કા વિકાસ તભી સંભવ હૈ જબ હ્મ પાઠ્યક્રમ કા દાયિત્વ બડી ઇમાની સે નિભાયેં । માનવીયતા કી આદ્યારશીલા પર રચા હુઆ પાઠ્યક્રમ હી વિકાસ કે પથ પર હ્મેં લે જાતા હૈ । આજ કા હ્મારા પાઠ્યક્રમ વ્યવહારિક ઔર પ્રાયોગિક કમ લેકિન લિખિત જ્યાદા હૈ । પરીક્ષા ભી અબ વ્યવહારિક નહીં રહી । માઁ અપની જવાન બેટી કો યહ કભી નહીં કહતી કી રોટી કૈસે બનાયી જાતી હૈ કિતાબ મેં દેખ લેના । રોટી બનાના વ્યવહારિક ઔર પ્રાયોગિક હોતા હૈ । બેટી તભી રોટી બનાના શિખ સિખ સકતી હૈ જબ બેટી રસોઈદ્યાર મેં જાકર પ્રયોગ કરે । આજ હ્મારી શિક્ષા પ્રણાલી કા યહી હાલ હૈ । આજ તો કમ્પ્યુટર કા ભી લિખિત પ્રશ્નપત્ર હો ગયા હૈ । મૈં ખુદ ઇસ સ્થિતિ કા શિકાર હું । કમ્પ્યુટર વ્યવહારિક વિષય હૈ ફિર ભી હ્મારે શિક્ષાવિદો ને ઇસે લિખિત પરીક્ષા કે

रूप में तबदिल कर दिया है । क्या हाल बनाया है हमने शिक्षा का । एक कवि की पंक्ति को उलटफेर करके कहना चाहुगा -

“ अच्यापक, प्राचार्य, अधिष्ठाता, पाठ्यक्रम के चेयरमेन तथा
ई०सी सदस्य और कुलपति महोदय
ये सभी

कानून की भाषा बोलता,
देश के भविष्य के खतरे में डालनेवाला
अपराधियों बा बडा समूह है ।

हमारी शिक्षा की दूरदशा के लिए हम सब जिम्मेदार है । जो हुआ सो हुआ मैं बहुत ही आशावादी हूँ । हमारी शिक्षा को अच्छी करने के लिए हम ठान ले कि आनेवाले दिन हमारा सुनहला हो । इसके लिए आज से ही किरदार निभाना शुरू करे । हमारी शिक्षा देश के भविष्य को सूनहरा बनाने के लिए होनी चाहिए । हमारा पाठ्यक्रम भी स्वावलंबन और आत्मनिर्भर की बुनियादी बात पर टिका होना चाहिए ।

કાલિદાસ કે ઋતુસંહાર મેં વૃક્ષ મહિમા દ્વારા સમસ્યાઓકા સમાધાન

ડૉ. રમેશ. એસ. પ્રજપતિ

“

.

”

“

”

“

”

“

”

“

”

“

”

“

”

“

”

“

”

“

”

“

”

“

”

“

”

“

”

“

”

Critical Study of the novels of Rohinton Mistry

- Dr. Rakesh Joshi

Rohinton Mistry is considered to be an outstanding Indian born Canadian writer in English. He was born on 3rd July, 1952 in Mumbai, India. He belongs to Parsi community. Mistry emigrated to Canada with his wife in 1975, settling in Toronto where he studied at the University of Toronto and received a B.A. in English and philosophy. Mistry won two Hart House Literary Prizes. The magazine's annual contributor's prize for 1985. As a short story writer, Mistry has published a collection of short stories. Tales From Firozsha Baag (1987). It was later published in the United States as Swimming Lessons and other stories from Firozsha Baag which consists of 11 short stories. Mistry's contribution to the field of novel has been substantial and solid. As a novelist, he has written three remarkable novels. These are Such a Long Journey (1991), A Fine Balance (1995) and Family Matters (2002).

Such a Long Journey is a 1991 novel by Rohinton Mistry. Mistry deals with the Parsi environment in India. He explores the loss of innocence of the protagonist Gustad Noble as he attempts to define himself in relation to his family and his country during the chaotic times of 1971 India, during which India and Pakistan went to war over the liberation of East-Pakistan, or Bangaladesh (Myer). The novel gives extremely detailed description of the lives of Gustad and his family in their apartment in Bombay, which serves as a contrast to outside world which disrupts family order. The novelist presents the outside world as a rotten and corrupting force on even the most decent members of the inner sphere. This novel was shortlisted for the Booker Prize and won several other awards.

A Fine Balance is the second outstanding novel published in 1995. This novel is set in India in 1975, during Indira Gandhi's declared state of Emergency, gives intense description of extreme poverty, and shows the bond that develops between four main characters, despite of the barriers created by their differences in religion and social status. Dina Dalal, a Parsi woman who refused to return to the home of her domineering brother after the death of her husband, allows two tailors whose homes have been burned by the government work-camp, torture and disillusionment. The novel poses the question of the possibility of the existence of artful acts and beliefs in the face of the world's beauty. A Fine Balance was one of the only two Canadian books selected for Orphan's Book club. Family Matters is considered to be the third outstanding novel, published in 2002 set in 2 Bombay in the city of Mumbai in the mid-1990s. Family Matters tells a story of a familial love and obligation of personal and political corruption, of the demands of tradition and the possibilities for compassion. Nirmal Vakeel, the patriarch of a small discordant family, is beset by Parkinson's and haunted by memories of his past. He lives with his two middle-aged step children, coomy, bitter and domineering, and her brother Jal, mild mannered and acquiescent. But the burden of illness worsens the already strained family relationships. Soon their sweet-tempered half-sister, Roxana, is forced to assume sole responsibility for

her bedridden father. And Roxona's husband, besieged by financial worries, devises a scheme of deception involving his eccentric employer at a sporting goods store, setting in motion a series of events that leads to the narrative's moving outcome. The novel Family Matters has all the qualities like richness, the gentle humour, and the narrative sweep that have earned the novelist the highest of accolades around the world.

- Notes and References :

- (1) Mistry Rohinton - Such a Long Journey, MC Celland and Stewart - 1991
- (2) Mistry Rohinton - A Fine Balance - MC- celland and Stewart - 1995
- (3) Mistry Rohinton - Family Matters - MC Cellend and Stewart - 2002

The Novelist of Social Reform in Gujarati Literature – Bholabhai Patel

Dr. Bharat S. Patel

In Gujarati Literature, the movement for social reforms was foremost in 19th and early 20th centuries. The history of the state shows that there are many social reformers who have helped to establish the foundations of modern India, and, in some cases, have affected a worldwide impact through political action and philosophic teachings.

Pemanand and Akho were the writers who initiated the movement of social reform through literature in the society. One was a dramatic story teller and the other was a social critic with apparent cynicism concealing committed concern for life and humanity. Both were poets. Prose had to wait for five centuries before the printing press arrived in India. Devotional tales, educational articles, biographies, autobiographies, social-political-religious debates, stories, novels, plays, criticism, translations and several other subjects rose as waves.

The social reforms and addressing issues such as untouchability and eradication of caste practices in Gujarat is generally seen as having become prominent in the 20th century. However, inspired by the reformatory movement in early 19th century, many scholars, then known as 'sakshar', started public debates on a number of social issues and wrote many books. Bholabhai Patel was one of them.

Bholabhai Patel (born 7 August 1934, died 20th May 2012) was an Indian author who taught numerous languages at Gujarat University and did comparative studies of literature in different languages. He translated extensively and wrote essays and travelogues. He was awarded the Padma Shri in 2008.

He began his teaching career working at a primary school in Modasa. Later he taught and headed the Hindi Department of the School of Languages at Gujarat University from 1969 to until his retirement in 1994. Patel served as a fellow of comparative literature at Visva-Bharati University, Santiniketan, and at the Institute of Humanities, Vidya Bhavan. He was also the trustee of the institute which published *Gujarati Vishwakosh*, the Gujarati encyclopaedia. He served as the president of the Gujarati Sahitya Parishad from 2011 until his death in 2012. Bholabhai Patel was an author who published more than 52 books. He was a polyglot who spoke Gujarati, Hindi, Bengali, Assamese, Oriya, German, French, Hindi, Marathi, Puria, Asamiya and Sanskrit fluently. He translated many books from these languages to Gujarati and vice versa. He wrote literary travelogues about his travels across Europe and the US. Patel was an expert on the works of the ancient poet Kalidas and the nobel laureate Rabindranath Tagore.

The 19th century is the dawn of Gujarati prose as well as of novel. Yet last forty years of

this century are remarkable for its birth, growth and maturity. Gujarati novel begins with the publication of Nandshanker Mehta's 'Karanghelo' in 1866 and the period ends with a landmark of Govardhanram's 'Sarasvatichandra' in 1900. Variety of prose existed in the 19th century in the form of - Narratives, Essay, -Biographical sketches, and Stories in verse. But the lack of education created nothing concrete. Day to day prose was used in practical dealings yet no one had tried to use it in any serious prose from Gujarati literature. Gujarati literature considers this century as the modern age. Dalpatram and Narmad are considered the pioneers of it. Life was changing all the way. New schools, printing press, newspapers, railways, telegraph began to take place in daily life and gradually the life settled accordingly. Moreover the industrialization and science also influenced the society. Printing presses had already been set up since 1800. Its direct influence could be seen in publications of various newspaper and journals. First Gujarati newspaper 'Mumbai Samachar' which was weekly, appeared in 1822. 'Buddhiprakash' 'Buddhivardhak', 'Satyaprakas' – the journals also followed. These newspapers and journals provided prose an opportunity to strengthen it.

Rising some of the universities were established in Mumbai, Kolkatta and Chennai. English language was the medium for learning. This was a turning point for Gujarati literature as well as for other Indian Languages. A new door opened for newly educated generation. These young learners in English literature found reflection of individual freedom and independence, love for nature, human values and the same they tried to bring in their writing. For Dalpatram and Narmad there was another side of life which was contemporary Gujarati life full of evils. They decided to be reformative and began to write on various ills of the time. " – Child marriage, protest, educated women, going to abroad, attacks on wrong customs were intellectually challenged and all they became subjects. For this strong expression was required and it was prose that could do. "It isn't that there wasn't prose in the middle age, but for literary creation only verse had basically remained a suitable medium but the new forms which came were prosaic ones. Source of inspiration was English so the belief that prose is the only demand for essays, novels and biography became stronger and stronger." That is how stage for the novel was set. In this regard Bholabhai Patel wrote that the things which were necessary for the beginning of the novel were achieved by – setting of up printing press, publication of newspapers and beginning of required prose for the same. There is no doubt that English learning brought the form of Gujarati novel. The name ' ', in Gujarati is the direct descendent of English word 'Novel'. The English novel was already established in the 19th century when Gujarati was on the way. The English novel, too, took many years and the first one was 'Pamela' by Richardson, published in 1741 and was followed by 'Josephs Andrews' by Fielding. Then the whole 19th century became the Age of Novel. Ours is very late in this regard but it's the same for both the languages. I mean to say that before 'Pamela' there is also a long period for the formation of English novel.

Thus Bholabhai Patel has focused upon many social problems. His “work of fiction in which a prevailing social problem, such as gender, race, or class prejudice, is dramatized through its effect on the characters of a novel”. More specific examples of social problems that are addressed in his works include social rules and regulations, poverty, violence against women, rising criminality etc. Really Bholabhai Patel places an emphasis on the idea of social change through his works.

References:

1. History of Gujarati Literature: Vol- III, Gujarati Sahitya Parishad, First Edition 1971,Ahmedabad. p.1
- 2 *Navalkatha: Swarup ane Vikas.* Ahmedabad: University Granth Nirman Board, 1996.
- 3 Dhumketu. ‘Sahitya, Sahityakar ane Samaj-jivan’ in *Critical Discourse and Colonialism*. Eds. Avadhesh Kumar Singh & Sanjay Mukherjee. New Delhi: Creative Books, 2005.
- 4 Guha, Ramchandra. *Makers of Modern India*. New Delhi: Penguin Books India, 2010.
- 5 Ministry of Home Affairs, Government of India [“Padma Awards” \(PDF\)](#).
- 6 Tripathi, Govardhanram, ‘Sarasvatichandra ‘Vol – I , First Edition 1971.
- 7 Joshi, Vidyut. (2004). *Sahitya ane Samaj* (Literature and Society) Ahmedabad: Parshwa Publication
- 8 Majithia, Priya Adhyaru , [“Welcome to Bholabhai Chowk!”](#). The Times of India.
- 9 Naik, M. K. *A History of Indian English Literature*. New Delhi: Sahitya Akademi, rpt. 2004.

Languages and curriculums

- Dr.Dipikaben K. Rohti

A curriculum is the combination of instructional practices, learning experiences, and students' performance assessment that are designed to bring out and evaluate the target learning outcomes of a particular course. Language across curriculum is a curricular enrichment program that provides students with the opportunity to use their skills in languages.

❖ Concept of language across the curriculum Approach:

Language across the curriculum is a modern approach to learning languages. According to the LAC approach, language learning should occur throughout the school hours in the language classroom as well as another subject classroom. It aims to infuse foreign language across the curriculum. This way student can extend their knowledge of the second language beyond foreign languages courses. They may apply those skills to course materials, research, and projects. The inclusion of authentic course-relevant source materials in other languages prepares students for cross-cultural and multilingual demands of a global society. LAC approach is something we often read about and appreciate. LAC approach is hardly practiced in the classroom due to the pressure of completing the syllabus on time and our inability to break out the rigid boundaries of various subject

❖ Need for LAC approach:

A LAC approach is one that integrates language learning and content learning. The concept of LAC acknowledges the fact that language education does not take place in language class alone. LAC approach advocates that it takes place in each subject class. There is a need for Language across the curriculum approach because language is best acquired through different meaning, making contents and learning in all subjects is dependent upon language. Both content and language are interrelated. Irrespective of the subject learners are studying, learners assimilate new concepts through language. When students listen and talk, read and write in non-language class, they use language. So, while increasing their concepts in non-linguistic fields, they enhance their linguistic skills as well. So, all in the field of education we need a broad perspective that integrates language and content learning.

❖ Objective of LAC approach:

- To develop practical approaches to supporting plurilingual children to access the language of schooling across the curriculum.
- To share your own strategies and develop them
- To develop differentiated teaching materials
- To consider the role of formative assessment.

❖ Benefits of the language across the curriculum approach:

(A) for students

1. It helps learners to improve their communication skills in a foreign language.
2. It helps students to learn the content more.
3. It helps learners to expand their ideas.
4. It helps learners to discuss different issues in a foreign language.
5. It helps learners to collect different technical terms related to different subjects.
6. It opens a vast career world before the students.
7. It helps students getting admitted to foreign universities.
8. It facilitates effective self-study and referring.

(B) For Teachers

1. All teachers can improve their skills in a foreign language.
  2. It helps teachers to teach the content in a foreign language.
  3. It helps teachers to update their knowledge.
  4. It helps teachers give clear instructions to students in Foreign Language.
- Language skills are important even if the student is studying subjects like science and mathematics etc. In these subjects students need reading, writing and reflecting competencies and skills that are possible only through competent language skill. Sometimes the difficulty in solving a word problem in mathematics is one with understanding the language. Teachers must encourage students for reading, writing and speaking in all the areas of the curriculum. Language naturally is present in all areas of learning. Teachers must use all opportunity that curriculum offers, for developing language skills. A lot of attention needs to be given to the other language skills like reading, listening and speaking.

❖ Aims of the Language Across The Curriculum approach :

1. to support language development in each child.
2. to Support language development in all domains of language use.
3. to support language development in each learning activity in schools.

In all school subjects, knowledge and skills to a large extent are gained through language. During the learning process of any subject, learners read, write, talk and listen to the subject matter. Each subject learner is studying, contributes to the learner's understanding and thinking by introducing concepts specific to its area of Knowledge. It is necessary for learners to master the language to be able to learn in different subjects. A focus on the language itself provides new possibilities for the learners to learn. Reading and writing strategies are also learning strategies.

Skills developed in LS and FL through the medium of written and oral tests seem to have positive effects on all learning across the curriculum. Various subject teachers can take joint responsibility for language development within limits defined by specific aims of the subject. A variety of teaching methods that enhance abilities to use language in varied ways

will also enhance the learning process. So the main aims of LAC are:-

- Developing subject-specific concepts and genres.
- Developing varied strategies for learning through language use.
- Developing meta-perspective on knowledge.

Concept of LAC claims that language and learning are interlinked. So, to acknowledge and develop Children's existing mental and Linguistics capacities, LAC focuses on active and Constructive learning. The relationship between language and thinking has become central for LAC, supported by findings in cognitive science, but also in linguistics and language pedagogy itself. So we can state that:-

- Language is more than communication skills.
- Language is linked to the thinking process and is used in it.
- A language is a tool for conceptualizing and for linking information.
- The language supports mental activities and precision in cognition which is particularly true for Subject-based writing.
- Language helps to bridge between cognitively demanding tasks and their solutions.
- LAC is important for young learners to function well within the school and academic setting.

❖ *Importance of LAC approach:*

Language works as a medium between learners and teachers. Hence, the importance of language in Education and the curriculum is very important. A language is a tool for learning and an aid to understanding. Students develop basic thinking and communication skills that are necessary for their personal development and future career. Even before going to school child learns how to communicate with his/her family members through the medium of his/her mother tongue. However language and medium of instruction in school are formal which might differ from what he has learned at his home. Now it is important to mention here that the standard of the language used in education should match the level of the standard of the students. If it is mismatched, then efforts made on the part of teacher and learner would not be fruitful.

❖ *Difficulty in implementing LAC approach:*

- The first difficulty comes with the attitude of subject teachers who resist and object this approach as they do not want to become language teachers on top.
- Another difficulty is that often in schools there is no one centrally responsible for such a cross-curricular approach except principal. This structural weakness is often found in schools, colleges as well as universities.
- Introducing LAC requires a radical change in the attitudes and mentality of the teachers involved. Teachers have to be trained and prepared for integrating language into the subject matter teaching at school.

❖ *The provision in Indian constitution for language*

There is a diversity of languages in our country. After independence mother tongues have received special emphasis as a medium of instruction and subjects of study.

In the constitution of India, it has been laid down that the study of one's own language is a fundamental right of the citizens.

Article 26(1) states,

Any section of the citizens, residing in the territory of India or any part thereof, having a distinct language, script or culture of its own, shall have right to conserve the same.

Article 350 A directs

It shall be endeavor of every state and every local authority to provide adequate facilities for instructions in the mother tongue at primary stage of education to children belonging to linguistic minority groups

Secondary Education Commission, 1952-53 recommended that the mother tongue or the regional language should generally be the medium of instruction throughout Secondary school stage subject to the provision that for linguistic minorities, special facilities should be made available. Indian constitution makes provision for the development and promotion of Hindi as the national language.

Reference:

1. 1. www.google.com:Link: <https://physicscatalyst.com/graduation/language-across-curriculum-approach/>

INDIAN ENGLISH DRAMA AND THE WORLD LITERATURE : A CRITICAL STUDY

- DRASHTI B. PRAJAPTI
(B.A.Sem. VI)

Smt. R.M. Prajapati Arts college,
Satlasana

Introduction:

Drama is a very powerful and influential medium within the literature of English, because it has the audiovisual medium of expression. Drama is a truthful and mimetic representation of human life with the combination of real, fictional, artwork and fact and represents the images and characters within the dimension of area and time. It additionally combines the good features of visual arts and the narrative poetry. It's far a sort of narrative which made seen to the target audience.

Indian English literature refers to the paintings of art written by means of the writers in India who write inside the English language and whose native language is one of the Indian languages. The early history of Indian English literature started out with the paintings of artwork by way of Michel Madhusudan Dutt observed by R. K. Narayan, Raja Rao and Mulk raj Anand, who contributed to Indian fiction inside the decade of 1930. It's also related to the literary work of members of the Indian Diaspora i.e. v. s. Naipaul, Karan Desai, Ovid Gupta, and Jump lair, Robinson Misty, Agfa Said and Selman Rushdie who are from Indian foundation.

The Indian English literature is referred as an ‘indo-Anglican literature’. This form of literature comes from the wider realm of postcolonial literature: the work of art from the previously known as colonized countries for ex. India.

Indian English literature enormously has two centuries records. Sake dean Mahomet posted first e-book, travels of dean Mahomet, a tour narrative in English in England (1793). Indian English literature was prompted by means of the western novels. Early Indian writers used to put in writing in Indian fashion of expressions: they used Indian phrases to convey their emotions and thoughts. Bunkum Chandra chattopadhyaya (1838-1894) wrote Rajmohan’s wife, published in 1864. It is the Indian novel written in English. Raja Rao (1908-2006), Indian author and truth seeker wrote kanthapura and the serpent and the rope which might be without a doubt Indian in phrases of the tone of storytelling qualities. Kaisaris Mohan Gangly translated Mahabharata first time into

English language. Rabindranath Tagore (1861-1941) used to write down in Bengali and English. He translated his own literary work into English language. Dhan Gopal Mukerji (1890-2010) became the primary who was given a literary award in u.s... Nirad c. chaudhari (1897-1999), non-fiction creator, is widely known of his the autobiography of an unknown Indian (1951). Those and lots of more writers of India emerged slowly and progressively. They now not most effective contributed to the Indian English literature however additionally they have given their contribution to the arena literature. The writers and the dramatists are representing Indian English literature on the world platform of literature.

A quick history of Indian drama

Indian drama has lengthy history from the historic instances. It begins from the Sanskrit performs. The Indian idea of drama preserved in natyashastra, the oldest texts of the principle of drama. It says that the drama is a divine foundation, and is hooked up to the sacred Vedas. Therefore the beginning of Indian drama is observed inside the Vedic duration. The famous historical dramatists are ashwagosh, shudraka, bhasa, kalidasa, bhavbhut, harsh, vishakhadatta and so on. The tragedies i.e. urubhangha, romances i.e. abhijnana-sakuntalam and historical performs i.e. mudrarakshas are the famous plays of the Vedic duration. The Sanskrit literature may be classified into categories: drishya (that can be seen) and the savvy (that can be heard). Drama comes within the class of drishya. Drama is taken into consideration underneath broad concept of 'Ropak' in Sanskrit which stands for the depiction of human existence in distinct components and represented through the actors inside the shape of drama.

The Indian English drama started out inside the 18th century while British Empire came and reinforced its political strength in India. It is started out with the ebook of Krishna Mohan Banerjee's the persecuted in 1813. It's far a social play wherein the writer tries to present the struggle among the east and the west. The real improvement of Indian English drama is started out with the booklet of madhusudan Dutt's is this referred to as civilization in 1871. He additionally translated Ratnavali (1859) and semester (1859) into English, at the start written in bangla. Indian English drama exhibited its maturity and genius after an extended length in the twentieth century. the pre-independence length witnessed the emergence of many massive and influential playwrights i.e. Rabindranath Tagore, t. p. Kailasam, Aurobindo Ghosh, A.S.P. Ayyar, Bharati Sarabhai, Harindranath Chattopadhyaya, who made a good sized contribution to the development of Indian English drama. Rabindranath Tagore and Sir Aurobindo Ghosh are poets and the first Indian dramatists who won popularity in literature. With the name of Harindranath Chattopadhyaya, some of these three persons are referred to as 'large 3' with the aid of their treasured contribution to the Indian English drama.

Rabindranath Tagore turned into provided the Nobel Prize for literature, he was considered as ‘the epitome of Indian non secular background’. Mainly, he wrote his plays in Bengali language however his plays were translated into English. A number of his performs had been translated by way of himself and others by way of the Indians and English translators. his famous performs are chart, sacrifice, the post office, Muktadhara, the cycle of spring, the king of the darkish chambers; these types of plays are the excellent examples of Indian philosophy. Tagore is amongst them who used symbolism and allegorical importance because the critical strategies of their plays. Diana Devlin rightly says, “The philosopher, creator and trainer Rabindranath Tagore unifies Indian and western traditions creating plays that are the mixture of Bengali folks drama and western medieval mystery plays”.

Sir Aurobindo (1872-1950) was also one of the foremost Indian English play Wright. He wrote five whole and six incomplete poetic performs at some point of 1891-1916. the style of periods starting from ancient Greece to medieval India and the places divers lands along with Iraq, India, Syria, Britain, Spain and Norway. All his plays are revolve around poetry and romance. His famous plays are: the viziers of bassora, Perseus the deliverer, rate of edur, Eric savitri and vavadutta. Sir Aurobindo used the historical legends to highlight the cutting-edge urge for freedom relation and then heighten the factors of heroism, mystery and journey in the actions of his characters in his performs. All his performs are imbued with a strong romantic impulse which is the using pressure of his plays. He has proven his capacity to put in writing his dialogues in colloquial English. He does not confine himself best to 1 unique U. S. and location.

Last however now not the least the great Indian playwright is Harindranath Chattopadhyaya who introduced a new dimensions to Indian English drama. He prompted significantly with the aid of the progressive writers’ motion. He sympathizes with the underdogs identical like Mulk Raj Anand. He’s extra eminent as a poet than the playwright. His performs related to society highlight social protest and the thoughts related to revolution. His plays can be divided into 4 categories: social, devotional, ancient and miscellaneous. His series of social performs are 5 plays (1937): the windows, the parrots, the sentry lantern, the coffin and the evening lamps. Those plays have a didactic cause and marked via realism.

The modern-day Indian English drama

The dramatic and the theatrical textual content do no longer observe the instructions of historic Sanskrit drama, however nevertheless the genre of drama belongs to India. This hybrid and precise identity is carried with the aid of this style of Indian English literature.

This style steadily advanced on the hybridity traces to this gift shape Of drama which takes its identification alongside the cultural identification of that society to which it belongs.

Current Indian English drama gives the problems related to the urban centre class, English talking society which is now present process a noticeable cultural alternate. Troubles like homosexuality licentiousness, marital infidelity is not unusual subjects of perform for instance: do the requisite, on a muggy night time in Mumbai, the harvest and so on. Socio-cultural state of affairs of India was definitely affected to a top notch extent by the colonial guidelines. Traditional Indian became inherently having hierarchy become similarly modified into the grasp and servant paradigm of colonial rule. This resulted in new persona types recognized by using the clusters of characteristic tendencies for instance: submissiveness, psych-fancy, dependence and absence of self-confidence. Therefore in submit-independent India, a person is stuck in complicated state of affairs that may be an end result of the aggregate of conventional Indian culture and the way of life of the British. In phrases of values of city Indian people are relatively inspired through the cash energy. Guru Charan das in India unbound writes:

“The Indian human beings don't have any clean ethos other than cash. They have no heroes besides cricketers and Bollywood stars. The old deserves are gone from the centre magnificence society in India and the aggressive capitalism has taken the place of idealism of the teens”.

Troubles related to the above come to be the subject matters of the plays in publish-colonial India. The plot and production of the textual content of drama follow current western drama and not the historical Indian drama. The characters are the representatives of the society to which these plays are supposed for. They are: regular centre class city Indian human beings. Their frame language, emotions in phrases of values, ideas and beliefs are showing the cultural changes. The degree placing of Indian English drama is now changing and developing. The technological advances have affected the stage setting. Other than lighting strategies, fashionable setting and different developments may be seen on the degree; traditional city centre class and their homes at the stag could consciousness at the have an effect on of the western tradition in residence-retaining.

The heritage tune also indicates us the blend of Indian and western culture's presence. The studies of these types of shows which have the diverse architectonics of those plays aren't Indian and now not even western absolutely. The traditional Indian lifestyle which is under the sturdy western impact is manifesting the uniqueness of submit-colonial subculture in India. They have an effect on of the western modernism seems to

dissolve the conventional indianism. The ordinary urban subculture cannot be known as western modernism. But it is Indian modernism which may also lead in the direction of western modernism.

Consequently the adjustments that occurred in Indian society shaped the prevailing form of Indian drama, specifically English drama, which does now not have any similarity with its predecessor. The contemporary Indian English drama is post-colonial in the context of its cultural identification. This style follows the present day western tradition and it makes the significant alternate in Indian English drama. The changes in society can alternate the artwork and its features.

Conclusion:

India has a subculture of drama from ancient time and immensely contributed to the sector literature. The Indian English drama has been changed its traits according to the time and its diverse dimensions. the style of drama given by means of the Indian dramatists are big on the worldwide level because it has the uniqueness and identically Indian which constitute the Indian society and the adjustments happened in accordance the traits of time.

References:

- Paraná Bhargava, *Collected Plays: Girish Karnad*, Vol.2, New Delhi: Oxford University Press, 2005
- Adya Rangacharya, *The Natyashastra, Eng. Trans: with critical notes*, New Delhi: Munshi Ram Manoharlal, 1996
- Prema Nand Kumar, “*Indian writing in English: Threechee Indian literature*, Vol. XIII, No.4 (Dec, 1970)
- John Mc Rae, “*A note on the play*” on a Muggy night in Mumbai in *collected Plays*: Mahesh Dattani, New Delhi: Penguin India, 2000
- K.R.S. Iyengar, *Indian writing in English*, New Delhi: Sterling, 1985
- Shukla supriya, *Indian English Drama: An Introduction, Perspectives and challenges*
- *in Indian English drama*, ed. Neeru Tandon. New Delhi. Atlantic publication2006

Usage of Computer Technology in Library Resources Management

Ranjit V. Ravat

M.Lib.

H.N.G.Uni.Patan

Introduction :

The usage of computer technology in library resources management marks the progress and development of an era. With advanced science and technology in place of part of human labor, the library resources management becomes more scientific, accurate, efficient and effective to reduce problems of service quality caused by human errors in the process of library resources management, which enhances the management level to a new step. Facing the management advantages brought by computer technology, it is also important to realize its practical problems and disadvantages in the meantime. By carefully analyzing and studying the application of computer technology through integrating theory with practice, the small cracks can be further refined to better serve the public and society, and additionally, achieve more comprehensive benefits.

Development and Application of Computers :

Since the first computer came into being nearly a century ago, computers have gone through four critical periods of development. At the beginning of its birth, the application of computers was limited due to the high cost. Gradually, computers were spread more extensively, from vacuum tubes to transistor computers. But affected by factors like performance constancy, the application of computers still has a certain limitations. After entering the integrated circuit computer era, computer technology began to popularize, especially the birth of large-scale integrated circuit computers and development of network that promoted the computer technology to the forefront of human social development. With the advancement of computer network, multi-media and intelligence, computers have turned into an indispensable part of life and work, particularly widely applied in aspects of science and technology, data processing, office automation, production automation and intelligent management. As an important tool of learning, entertainment and work today, computers have made great contributions to the social and economic development. Without

the support of computer technology, such as computers and network, the modern society will fail to make progress.

Management of Modern Libraries :

Dating from the emergence of libraries, the management of a library has undergone a long period of development. As a result, library management is blended with historical and cultural heritage and exuding extraordinary management art through the following three periods of development. In the first period, library management integrated with human thoughts and will. With more managerial experiences accumulated and summarized, the management philosophy found continuous improvement. In the second period, library management, based on human consciousness and experience, was kind of arbitrary and lacked standardization. In order to solve these problems, a series of rules for post setting were formulated to effectively restrict the behaviors of managers and play a role in enhancing the management level. However, as the society moved forward and abundant resources appeared, it was increasingly difficult and challenging for the regulation of a library. Managing a library with traditional methods could no longer satisfy public demands for quick, convenient and simple inquiry services. Besides, with so much book sorting work to do, managers' thoughts were imprisoned. Heavy manual work was so boring and dull that caused trouble for the improvement of management level. The third period, also the intelligent management era of computer technology application, was an inexorable trend in the development of library management. Combined with the former two methods, regulations under the support of computer technology were relatively more scientific, convenient and efficient, which brought in higher boundary and social effects.

Application of Computer Technology in Library Management :

The computer itself has a strong function of storage and data information processing. Moreover, thanks to the advancement of network technology, it is easier to spread and circulate books and materials. More flexible management of library resources and simplified process ensure that all the library resources can be fully taken use of and well protected. For example, encoding and storing books and materials by means of computers can, on one hand, make it easier to add and delete book entries through operations on the computers, and on the other hand, enhance the efficiency and use value of

library resources management through quickly and accurately getting information and borrow time on the computers. In addition, with the development of society, economy and culture, more material information needs to be handled. Demands for high capacity and quick circulation can never be fulfilled just by manual work. Therefore, only by virtue of strong storage and data processing functions of computers, can materials collecting, filing, searching and using carry out smoothly in the process of library management. At the same time, the application of computer technology is conducive to improving the efficiency of document management and comprehensive effects of libraries. Thus, the library resources management is proved to be more accomplished, ensuring the social function and use value of libraries, as well as providing more convenient and considerate services for the public.

Firstly, since human consciousness has a decisive influence on the development of things, it is the key factor of poor environment control that relative personnel lack awareness of the importance of environment in the computer room. In other words, inadequate application of computer technology is mainly caused by ignorance of environment construction in computer room. Secondly, most libraries at present pay much attention on the computer hardware construction, but invest little in the network construction and network security defense facilities. For instance, some libraries uses free antivirus software to cut down expenditures. Once making a mistake in choosing download methods, it is even possible to download software with virus, which will seriously threaten the security and reliability of library regulation. Thirdly, when computer system is too slow to upgrade in time, it will cause big security risks to computers so that normal, secure and efficient application of computer technology cannot be ensured. Meanwhile, computer operators are void of safety awareness. On that account, it is likely to lead to a breakdown of library management system and a loss of data information, as well as affect the handling of some critical incidents and emergencies.

Computer technology saves the manpower in library resources management and realizes the modernization, automation and intelligentization of library regulation. For example, when borrowing books, borrowers can inquire books precisely through the computer and quickly find the book they want from the complex and cumbersome materials. Therefore, the process of borrowing becomes much more time-saving and

convenient. Next, the application of computer technology digitizes and informationizes library resources. Duplication and spread of materials can be realized by copying, transmission and other operations, which accelerate the speed and enlarges the scope of knowledge dissemination. Meanwhile, long-distance transfer of materials and information by the Internet enriches work exchanges of library resources management, as well as satisfies public demands for books. Finally, computer technology facilitates the collection and organization of reader information and promotes the development of information extracting and Application of Computer Technology in Library Resources Management 289 Application of Computer Technology in Library Resources Management 289 processing. In this way, invisible problems and implicit information hidden in the database of reader information can be found and controlled in time, which is of great significance to the improvement of library resources management.

Conclusion :

Combining theories with practices is a scientific rule followed by the development of anything new. Hence, the study of computer technology application in library resources management also needs to put a high value on the management, analysis and research of practical materials. Recognition of problems sometimes is half the work to solve the problem, bringing us an unexpected harvest. As for the application of computer technology, we must not only look into the knowledge of library resources management, but also study further on the related knowledge, theories and practices. With these two aspects integrated effectively, it is useful to handle all the problems in library resources management and improve the management level as well. In this way, more compliments and praises can be received from the public.

References :

- Huang Lingchun, The Application of Computer Technology in Library, Science & Technology Information, 2012 (18): 337-338
Liu Min, Analysis on the Application of Computer Network Management in China's University Libraries, Sci-Tech Information Development & Economy, 2013 (21): 51-52